

ΑΡΧΕΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΚΑΙ ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΡΙΜΗΝΙΑΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

«Τὸ γὰρ αὐτὸ νοεῖν ἐστὶν τε καὶ εἶναι»
ΠΑΡΜΕΝΙΔΗΣ

ΤΑΚΤΙΚΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΑΙ

Heinrich Rickert τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Heidelberg. — Karl Joel τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Basel. — Ernst Hoffmann τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου Heidelberg. — Erich Frank, τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Marburg. — Guido Calogero τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ρώμης. — Κ. Τριανταφυλλίδου τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Ἀθηνῶν. — August Faust ὁμολ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Heidelberg. — Μιχ. Γιαμαδόγ. — Χ. Τζορτζίδου τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Ἀθηνῶν. — Franz Heiler διδάκτωρ τῆς Φιλοσοφίας. — Παν. Κανελλόπουλος ὁμολ. Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. — Κωνσταντῖνος Τσατσος ὁμολ. Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. — Γεωργ. Θεοδωρακόπουλος ὁμολ. Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

ΔΙΕΥΘΥΝΟΜΕΝΟΝ

ΥΠΟ

Ι. Ν. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

.....

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΤΥΠΟΙΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ «Π. Α. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΣ»

1930

ΑΡΧΕΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΚΑΙ ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΙΜΗ ΕΚΑΣΤΟΥ ΤΕΥΧΟΥΣ ΔΡΧ. 45.—
ΣΥΝΔΡΟΜΗ ΕΤΗΣΙΑ ΔΡΧ. 160.—

ΑΠΟΣΤΟΛΗ ΣΥΝΔΡΟΜΩΝ ΚΛ. ΠΡΟΣ ΤΗΝ:
ΕΚΔΟΤΙΚΗΝ ΕΤΑΙΡΕΙΑΝ «Π. Δ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΣ»
ΛΥΚΟΥΡΓΟΥ ΑΡ. 8 - ΑΘΗΝΑΙ - ΤΗΛΕΦΩΝΟΝ 55-55

Αἱ εἰς τὸ «Ἀρχεῖον τῆς Φιλοσοφίας καὶ Θεωρίας τῶν ἐπιστημῶν» δημοσιεύμεναι πραγματεῖαι καὶ ἄρθρα ἡμεδαπῶν καὶ ἑλλοδαπῶν συνεργατῶν εἶναι πρωτότυπα καὶ γράφονται εἰδικῶς διὰ τὸ περιοδικόν.

Χειρόγραφα πρὸς δημοσίευσιν καὶ βιβλία πρὸς ἀναγγελίαν ἀποστέλλονται εἰς τὴν διεύθυνσιν τῆς Συντάξεως τοῦ Ἀρχείου, ἔδδς Βησσαρίωνος, 8 ἢ εἰς τὴν Ἑταιρείαν «Π. Δ. Σακελλάριος» Λυκούργου 8.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΤΟΥ ΤΕΥΧΟΥΣ

- Ernst Hoffmann.* Ἡ νοοτροπία τῆς προσοκρατικῆς σχολῆς.
Ιω. Ν. Θεοδωρακοπούλου. Φιλοσοφία τῆς παιδείας.
August Faust. Ἡ φιλοσοφία τῆς παιδαγωγικῆς ἐν τῇ γερμανικῇ ἰδεοκρατίᾳ.
Θεμ. Δ. Τσάτσου. Τὰ μεθοδολογικὰ προβλήματα εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ δικαίου.
Κωνστ. Δ. Τσάτσου. Αἱ φιλοσοφικαὶ βιώσεις τοῦ διεθνoῦς δικαίου.

ΕΤΟΣ Β΄.

ΤΕΥΧΟΣ 1.

ΑΡΧΕΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΚΑΙ ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΡΙΜΗΝΙΑΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

«Τὸ γὰρ αὐτὸ νοεῖν ἐστὶν τε καὶ εἶναι»
ΠΑΡΜΕΝΙΔΗΣ

ΤΑΚΤΙΚΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΑΙ

Heinrich Rickert τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Heidelberg.
— Karl Joël τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Basel. — Ernst Hoffmann τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου Heidelberg. — Erich Frank, τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Marburg. — Guido Calogero τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ρώμης. — *Κ. Τριανταφυλλόπουλος* τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Ἀθηνῶν. — August Faust ὕψηγ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Heidelberg. — *Μιχ. Τσαμαδός.* — *Χ. Τζωρτζόπουλος* ὕψηγ. τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Ἀθηνῶν. — Franz Bohm διδάκτωρ τῆς Φιλοσοφίας. — *Παν. Κανελλόπουλος* ὕψηγ. Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. — *Κωνσταντῖνος Τσάτσος* ὕψηγ. Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. — *Ιωάν. Θεοδωρακόπουλος* ὕψηγ. Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

ΔΙΕΥΘΥΝΟΜΕΝΟΝ

ΥΠΟ

Ι. Ν. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΤΥΠΟΙΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ «Π. Δ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΣ»

1930

Ἡ ΝΟΥΤΡΟΠΙΑ ΤΗΣ ΠΡΟΣΩΚΡΑΤΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΥΠΟ

ERNST HOFFMANN

“Όταν φέρη κανείς εἰς τὸν νοῦν τοῦ τὴν ἀρχαιοτάτην φάσιν τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, ἥτις εἶναι συνάμα καὶ ἡ ἀρχαιοτάτη φάσις ὄχι μόνον τῆς φιλοσοφίας τῆς ἀρχαιότητος γενικῶς, ἀλλὰ καὶ τῆς φιλοσοφίας τῆς ἑσπερίας, πρέπει νὰ ἔχη κανείς πάντοτε πρὸ ὀφθαλμῶν, ὅτι τὸ χρονικὸν διάστημα ἐντὸς τοῦ ὁποίου συνετελέσθη ἡ κολοσιαία αὕτη ἐξέλιξις ἦτο πολὺ στενόν, ἡ δὲ ἑδαφικὴ ἔκτασις ἐφ’ ἧς διεδραματίσθη ἡ ἀνάπτυξις αὕτη πολὺ μικρά. Χρονικῶς ὀρίζεται ἡ φιλοσοφικὴ αὕτη ἐξέλιξις, ἐφ’ ὅσον δυνάμεθα νὰ ἀναφέρωμεν ἀκριβεῖς χρονολογίας, διὰ δύο σημείων, τοῦ ἔτους 585, ὅτε ὁ Θαλῆς ὑπελόγησε τὴν ἔκλειψιν τοῦ ἡλίου καὶ τοῦ ἔτους 427, ὅτε ὁ Γοργίας ἦλθεν εἰς τὰς Ἀθήνας. Τὸ τέλος τῆς προσωκρατικῆς ἐποχῆς ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἱστορίαν τῆς φιλοσοφίας εἶχεν ἤδη ἐπέλθει, διότι ἡ σοφιστικὴ ἦτο ἐκείνη ἡ ὁποία ἐπεχείρησε νὰ καταπολεμήσῃ τὸν προσωκρατικὸν τρόπον τοῦ σκέπτεσθαι εἰς τὰς οὐσιαστικὰς αὐτοῦ ἐκδηλώσεις. Ἐπὶ τίνος ὅμως ἐδάφους ἐπραγματοποιήθη ἡ ἐξέλιξις αὕτη; Ἐπὶ ἐνὸς μικροῦ μέρους τῆς ἐγγυὲς ἀνατολῆς καὶ ἐπὶ ἐνὸς μικροῦ μέρους τῆς ἐγγυὲς δύσεως καὶ ἐπὶ πολὺ μικρὸν χρόνον εἰς τὴν μικρὰν χώραν τῆς Ἀττικῆς. Εἰς τόσην στενότητά χρόνου καὶ χώρου ἐθεμελιώθη ὀλόκληρος ὁ ἐπιστημονικὸς καὶ ἐννοιολογικός μας κόσμος. Αἱ ἐννοιαὶ τῆς ὕλης καὶ τῆς μορφῆς, τοῦ γίνεσθαι καὶ τοῦ εἶναι, τοῦ φυσικοῦ νόμου καὶ τοῦ στοιχείου, τῆς μηχανικῆς κινήσεως καὶ τοῦ ἀτόμου ἐδημιουργήθησαν εἰς τὰ στενὰ αὐτὰ ὅρια χρόνου καὶ τόπου καὶ ὤρισθησαν καὶ ἀνεπτύχθησαν μέχρι τελειοποιήσεως μόνον ἡ ἐννοια ὡς τοιαύτη δὲν ἀνεπτύχθη κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην. Ἡ ἀνακάλυψις τῆς ἐννοίας ὡς τοιαύτης ἦτο ἔργον τοῦ

Σωκράτους, ὁ ὁποῖος εἶχε παρακινήθῃ πρὸς τοῦτο διὰ τοῦ σκεπτικισμοῦ τῆς σοφιστικῆς. Μὲ τὴν ἀνακάλυψιν δὲ τῆς ἐννοίας ἀρχίζει μία νέα φάσις τῆς ἱστορίας τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας.

Ὁ καθέννας γνωρίζει τοὺς λόγους διὰ τῶν ὁποίων ὁ Goethe ἐξέφρασε πόσον μεγάλη ἦτο ἡ ἀξίωσις, τὴν ὁποίαν ἔθεσεν εἰς τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα τὸ ἔργον τοῦ Κοπερνίκου. Ἡ ἀξίωσις ὅμως αὕτη ἦτο μικρὰ ἐν συγκρίσει πρὸς ἐκείνην ἡ ὁποία ἐτέθη πρὸς τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα ἐντὸς τῶν 150 ἐτῶν, τὰ ὁποῖα κεῖνται μεταξὺ τοῦ Θαλοῦς καὶ τοῦ Γοργίου. Ἄς φέρῃ κανεὶς εἰς τὸν νοῦν του τὴν ἀφαντίστως ταχεῖαν ἀνάπτυξιν τῆς ἀστρονομικῆς εἰκόνης περὶ τοῦ κόσμου, ἡ ὁποία ἀνεχώρησεν ἀπὸ μυθικὰς παραστιάσεις καὶ ἔφθασεν εἰς ἕνα σύστημα ἀστρονομικὸν τὸ ὁποῖον δὲν ἦτο πλέον γεωκεντρικόν. Παρὰ τῷ Θαλεῖ ἡ γῆ εἶναι σῶμα κολυμβοῦν καὶ τυμπανοειδές, περιβρεχόμενον ὑπὸ τοῦ ὠκεανοῦ καὶ περικαλυπτόμενον ὑπὸ τοῦ θολωτοῦ ἡμισφαιρίου, τὸ ὁποῖον ἦτο ὁ οὐρανός. Παρὰ τῷ Ἀναξιμάνδρῳ ὁ οὐρανός εἶναι πλήρης σφαῖρα. Τὰ ἄστρα δὲν δύνουν, ἡ δὲ γῆ αἰωρεῖται ἐλευθέρως. Παρὰ τῷ Παρμενίδῃ καὶ ἡ γῆ εἶναι πλήρης σφαῖρα· ὑπάρχουν ἀντίποδες, ζῶναι, πόλοι, ἡμερινός, καὶ ἄξων παμκόσμιος διήκων διὰ τῆς σφαίρας τῆς γῆς καὶ τῆς σφαίρας τοῦ οὐρανοῦ. Παρὰ Φιλολάῳ ἡ γῆ κινεῖται περὶ τὸν ἄξωνά της καὶ περὶ κεντρικόν τι πῦρ.

Τοιαύτη ἀνάπτυξις ἐντὸς μόνον ἑκατὸν πενήντα ἐτῶν φαίνεται εἰς πολλοὺς ἀδύνατος. Διὰ τοῦτο μερικοὶ σήμερον τοποθετοῦν τοὺς πυθαγορείους, περὶ τῶν ὁποίων ὁμιλοῦν ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης, εἰς μεταγενεστέραν ἐποχὴν, ὡς εἴαν νὰ ἦτο δυνατόν μὲ μίαν ἢ καὶ μὲ δύο γενεὰς ἐπὶ πλέον νὰ κερδίσωμεν τίποτε σπουδαῖον.

Ὅπως μεταβάλλεται ἡ ἐννοία τοῦ κόσμου, οὕτω πως ἀλλοιοῦται καὶ ἡ ἐννοία τῆς φύσεως, οἰκοδομεῖται δὲ ἐπὶ τῆς αἰτιότητος (Λεύκιππος). Ἀπὸ τὴν ἀόριστον καὶ πολυσήμαντον ἐννοιαν περὶ φύσεως ἡ ἐξέλιξις ὁδηγεῖ εἰς τὴν ἐννοιαν τοῦ αὐστήματος, τὸ δὲ σύστημα οἰκοδομεῖται ἐπὶ τῆς ἐννοίας τῆς αἰτίας, τοῦ ἀμοιβοῦ συνδέσμου αἰτίας καὶ ἀποτελέσματος. Ἐπίσης ῥιζικῶς ἀλλοιοῦται καὶ ἡ ἐννοία τοῦ σώματος. Τὸ σῶμα ἀποβαίνει μεριστὴ μάζα, τόσον δὲ τὰ παμκόσμια ὅσον καὶ κατ' ἰδίαν σώματα ἀναλύονται εἰς τὰ στοιχεῖα των καὶ

συντίθενται μέχρι τῶν κοσμικῶν καὶ ὀργανικῶν ὁλοτήτων (Ἐμπεδοκλῆς, Δημόκριτος). Καὶ ἡ ἐννοία τοῦ νοῦ ἀκολουθεῖ τὸν δρόμον τοῦ συνεχοῦς διῦλισμοῦ καὶ τῆς διασαφήσεως. Νοῦς καὶ σκοπὸς συνταυτίζονται καὶ χωρίζονται ἀπὸ κάθε τι τὸ ὁποῖον εἶναι μόνον ψυχολογικὸν ἢ βιολογικὸν (Ἀναξαγόρας). Ἴσως δὲ ἐκεῖνο τοῦ ὁποίου ἡ κατανόησις παρουσιάζει περισσοτέρας δυσχερείας εἶναι ἡ ἀλλοίωσις τῆς ἐννοίας τοῦ εἶναι· τὸ εἶναι δὲν συνταυτίζεται πλέον μὲ τὴν ἀπλὴν ὑπαρξιν, ἀλλὰ ἀποβαίνει ἡ διαλεκτικὴ ἀντίθεσις πρὸς αὐτὴν (Ἡράκλειτος καὶ Ἐλεᾶται).

Ἡ δυσχέρεια δὲ αὕτη δὲν μετριάζεται μὲ τὸ νὰ δεχθῶμεν ὅτι οἱ Ἕλληνες φιλόσοφοι παρέλαβον παρὰ πολλὰς ἐννοίας ἀπὸ τὴν ἀνατολήν. Βεβαίως εἶναι πιθανὴ ἡ παράδοσις περὶ ταξιδίων τῶν ἀρχαιοτάτων ἑλλήνων φιλοσόφων εἰς τὴν ἀνατολήν. Ἐπίσης ὑπάρχουν παράλληλα πράγματα εἰς τοὺς μύθους, τοὺς τύπους τῆς λατρείας, καὶ τὰ διδάγματα ἀκόμη τῶν ἑλλήνων καὶ τῶν ἀνατολικῶν λαῶν. Ἐπειτα οἱ Ἕλληνες ἠρύσθησαν ὀνόματα, γραφὴν καὶ εἰδικὰς λέξεις ἀπὸ τοὺς ἀνατολικοὺς λαοὺς. Ἐν ταῦτοις δὲν δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι ἡ χιλιετής ἀνάπτυξις τῆς ἀνατολῆς συγκεντρώνεται εἰς δύο αἰῶνας ἑλληνικῆς ζωῆς. Ὁ ΣΤ' ἀκριβῶς αἰὼν τῆς ἱστορίας τοῦ πολιτισμοῦ τῶν ἑλλήνων ἀποχωρίζεται ἀπὸ τὴν Ἀσίαν καὶ τὴν Ἀφρικὴν, διότι εἰς μὲν τὴν Ἀσίαν ἐμποδίζουσαν τὴν ἀποικιακὴν ζωὴν τῶν Ἑλλήνων οἱ Πέρσαι, εἰς δὲ τὴν Ἀφρικὴν οἱ Καρχηδόνιοι. Σημεῖα τοῦ ἀποχωρισμοῦ τούτου εἶναι αἱ νέαι μορφαὶ τῆς ποιήσεως, τὰ νέα ἰδεώδη τῆς ζωῆς (τῶν ἐπὶ σοφῶν), ἴδιαι θρησκευτικαὶ καὶ πολιτικαὶ μορφαὶ κοινωνικῆς ζωῆς. Ἀκριβῶς ὁ ΣΤ' αἰὼν εἶναι λοιπὸν ἡ ἐποχὴ τοῦ ἀποχωρισμοῦ ἀπὸ τὴν ἀνατολήν, ἡ ὁποία ἐπέδρασε μόνον ἐν ἀρχῇ ἐπὶ τῆς ἑλληνικῆς ζωῆς καὶ ἰσχυρότερον κατόπιν εἰς τὴν ἑλληνιστικὴν ἐποχὴν, (στοιχεῖα τοῦ Igan εἰς τὴν ἀντίληψιν τῆς ἱστορίας ὑπὸ τῆς Στοῦς).

Πῶς δυνάμεθα λοιπὸν νὰ ἐννοήσωμεν τὰ κατ' οὐσίαν νέα στοιχεῖα τῆς ἑλληνικῆς ἱατρικῆς, τῆς πυθαγορείου μαθηματικῆς, τοῦ Ἡρακλείτειου γίγνεσθαι κ.τ.λ., πῶς δυνάμεθα νὰ κατανοήσωμεν τὸ πρωτότυπον εἰς τὴν «ἐπιστήμην» καὶ τὴν «τέχνην» τῶν ἑλλήνων;

Μερικοὶ μεταχειρίζονται τοὺς ἀρχαιοτάτους φιλοσόφους ὡς ἐντε-

λῶς συγχρόνους· ὁ Hegel ἀξιοῖ νὰ προσλάβῃ εἰς τὴν λογικὴν του· ἄλλους τοὺς λογικοὺς κανόνας τοῦ Ἡρακλείτου. Πολλοὶ δὲ θέτουν ὡς Motto τῆς συγχρόνου ἐπιστήμης τὸν λόγον τοῦ Πρωταγόρου «ἄνθρωπος μέτρον πάντων». Αἱ ἀπορίαι τοῦ Ζήνωνος ἀναζοῦν κατὰ τὰς τελευταίας συζητήσεις περὶ τῆς συνεχείας καὶ τῆς φαινομενικότητος τοῦ χώρου· ἄλλοι πάλιν παραλληλίζουν, (ὅπως τὸν Ὅμηρον, τὸν Ὀρφισμὸν καὶ τὸν Ἡσίοδον) οὕτω πως καὶ τὴν ἀρχαιοτάτην ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν πρὸς τὰς νοοτροπίας τῶν πρωτογόνων λαῶν, ἤτοι πρὸς τὴν συμβολικὴν τῶν ἀριθμῶν, τὴν μαγείαν τῶν ὀνομάτων, τὸν Animismus κ. τ. λ. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον τὰ ἀρχαῖα φιλοσοφήματα εἶναι ἐκτεθειμένα εἰς δύο ποικίως διαφόρους ἐρμηνείας. Τοῦτο δὲν εἶναι τυχαῖον, διότι βεβαίως ὑπάρχει εἰς αὐτὰ κάποια σύνθεσις πρωτογόνου νοοτροπίας καὶ ὀρθολογικῆς ἐπιστήμης. Ὁ διφυῆς χαρακτὴρ τῆς ἐποχῆς εἶναι ἀναντίρρητος· ἢ παράδοσις ἄλλως τε ἢ τοῦλάχιστον ὁ μῦθος ἐφρόντισε νὰ παρουσιάσῃ μερικῶς ἀπὸ τὰς προσωκρατικὰς προσωπικότητας μὲ τὴν διακρύπτουσαν κειραλὴν τοῦ Ἰάνου, κυρίως δὲ τὸν Ἐμπεδοκλῆ. Αὐτὸς εἶναι πρῶτον ὁ θεμελιωτὴς τῆς καθαρᾶς μηχανιστικῆς ἀντιλήψεως τοῦ κόσμου, ὅστις ἐξηγεῖ πᾶσαν κίνησιν ὡς συνένωσιν ἢ χωρισμὸν πρῶτων ὑλῶν, στοιχείων, ἀπόστολος τοῦ φωτισμοῦ, ἐξ ἄλλου εἶναι ὅμως προφήτης, ἱερεὺς κηρύσσων κάθαρσιν, μιάγος. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν σημαίνει, ὅτι εἶναι καὶ ἀγύρτης, οὔτε πάλιν εἶναι θῦμα ἀλληλοσυγκρουομένης παραδόσεως, ἀλλ' εἶναι ἀκριβῶς ὁ χαρακτηριστικὸς ἀντιπρόσωπος τοῦ διπλοῦ προσώπου τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Θεωρητικῶς δυνάμεθα νὰ χαρακτηρίσωμεν τὴν κατάστασιν αὐτὴν ὡς τὸν ἀποχωρισμὸν τοῦ λόγου ἀπὸ τοῦ μύθου, τῆς δύσεως ἀπὸ τῆς ἀνατολῆς, τῆς ἐπιστημονικῆς νοοτροπίας ἀπὸ τῆς προεπιστημονικῆς. Πρὸ παντὸς ὅμως δέον νὰ κατανοηθῇ αὐτὴ αὕτη ἢ διαδικασία τοῦ ἀποχωρισμοῦ καὶ μάλιστα ὡς μία πράξις, διὰ τῆς ὁποίας ἀρχίζει ὁ νοῦς νὰ σκέπτεται κατὰ ἓνα ἐντελῶς νέον γνωστικὸν τρόπον, ὁ ὁποῖος φέρει, οὕτως εἰπεῖν τὴν εὐθύνην διὰ ὅλον τὸν μετέπειτα χρόνον. Ἄν ὀνομάσωμεν τὴν ἐπιστημονικὴν μορφήν τοῦ σκέπτεσθαι «λόγον», τότε ἢ προεπιστημονικὴ μορφή τοῦ ἀντιλαμβάνεσθαι τὸν κόσμον διακρίνεται διὰ τριῶν κυρίως τρόπων· τοῦ μυθικοῦ, μαντικοῦ, μαγικοῦ. Τὸ ἐρώτημά μας.

εἶναι· πῶς ἄλλοιοῖ ὁ λόγος ἐν τῇ προσωκρατικῇ φιλοσοφίᾳ τὴν μυθικήν, μαντικὴν καὶ μαγικὴν μορφήν τοῦ σκέπτεσθαι εἰς τὴν καθαρῶς ἐπιστημονικὴν;

1) Μῦθος. Μῦθος σημαίνει διήγησιν, ἱστορίαν. Ὁ μῦθος προτίθεται πάντοτε νὰ διηγηθῇ ἱστορίαν· ὁ κόσμος ἐγεννήθη ἀπὸ παγκόσμιον δένδρον ἢ ἀπὸ ἓνα παγκόσμιον αἶγόν ἢ ἀπὸ τὰ ἐντόσθια ἑνὸς γίγαντος. Ὡστε ὁ μῦθος εἶναι στενὰ συνδεδεμένος μὲ τὴν χρονικὴν μορφήν, διηγεῖται περὶ τοῦ παρελθόντος. Ἀπὸ ποῦ προήλθον τὰ πράγματα; Ἡ προηγουμένη κατάστασις ἐνδιαφέρει τὸν μῦθον. Μόλις δειχθῇ ἢ κατάστασις αὕτη, τότε τὸ φαινόμενον ἐξηγεῖται. Τὸ ἀντικείμενον ἐξηγεῖται, εὐθύς ὡς γνωρίζει κανεὶς τὴν προέλευσίν του. Ὅπως παρ' Ὀμήρω ἐρωτᾶται· ποῖος εἶσαι; πόθεν ἔρχεσαι; τίνοσ υἱὸς καυχᾶσαι ὅτι εἶσαι; οὕτω πως ἐνυπάρχει καὶ εἰς τὸν μυθικὸν τρόπον τοῦ ἀντιλαμβάνεσθαι τὸν κόσμον ἢ προϋπόθεσις, ὅτι μὲ τὴν κατάδειξιν τῆς «πατριαρχίας» δίδεται καὶ ὁ ἀποχρῶν λόγος τῆς ἐξηγήσεως· φῶς εἶναι ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἀρχικῶς ἦλθεν ἐξ ἀνατολῶν; θάνατος εἶναι ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἀρχικῶς ἦλθεν ἐκ τῆς δύσεως. Ἐξηγεῖν σημαίνει νὰ συνταυτίξῃ κανεὶς τὴν παροῦσαν κατάστασιν μὲ κάτι προηγούμενον. Φαινομενικὴν ἐξαιρέσιν παρουσιάζει ἢ μυθικὴ ἐποχὴ μόνον ὅταν παρουσιάζονται προφηταί. Π. χ. ὁ ἀρχικῶς ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων κατασχιθεὶς θεός, οὕτω προφητεύουν οἱ προφηταί, συντίθεται πάλιν καὶ τοιοῦτοτρόπως σβύνεται ἢ ἁμαρτία. Οἱ προφηταί κηρύσσουν τὸ μέλλον. Προφητεία ὅμως εἶναι τρόπον τινα μόνον μῦθος κατ' ἀντίθετον χρονικὴν κατεύθυνσιν. Προφητεία καὶ μῦθος εἶναι πολλάκις κατὰ περιεχόμενον τὸ αὐτὸ πρᾶγμα π. χ. ὁ χρυσοῦς αἶων εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι εἰς τὴν ἀρχὴν καὶ εἰς τὸ τέλος τῆς ἱστορίας. Καὶ τὰ δύο μαζὶ ἀποδίδουν τὸν «κύκλον» ὡς τὸ συχνότατον θέμα τῆς μυθικῆς χρονικῆς κατασκευῆς.

Τὸ παρὸν ὅμως εἶναι ἢ χρονικὴ ἐκείνη διάστασις (κατάστασις), ἢ ὁποία κυριαρχεῖ εὐθύς ἐξ ἀρχῆς ἐν τῷ ἐπιστημονικῷ τρόπῳ τοῦ σκέπτεσθαι. Τὸ τί «ἔστιν» ἢ «τὸ αἰεὶ ὄν» κατὰ τὸν Ἡράκλειτον, τοῦτο ἀποβαίνει τὸ θεμελιῶδες φιλοσοφικὸν πρόβλημα.

«Κόσμον τόνδε, τὸν αὐτὸν πάντων οὔτε τις θεῶν οὔτε ἀνθρώ-

πων ἐποίησεν, ἀλλ' ἦν αἰεὶ καὶ ἔστιν καὶ ἔσται πῦρ αἰεζῶνον, ἀπτόμενον μέτρῳ καὶ ἀποσβεννύμενον μέτρῳ».

Τοῦτο τὸ «ἦν αἰεὶ καὶ ἔστιν καὶ ἔσται» σημαίνει τὴν ἀνακάλυψιν ἑνὸς παρόντος, (μιᾶς παρουσίας) τὸ ὁποῖον δὲν δύναται νὰ τὸ γνωρίζῃ ὁ μῦθος, διότι τὸ παρὸν τοῦτο δὲν ἦτο ποτὲ παρελθόν, καὶ δὲν προῆλθε ποτὲ ἐκ τοῦ παρελθόντος, ἀλλὰ εἶναι ἡ οὐσία, τὸ εἶναι, τὸ ὁποῖον ἀξιοῖ ὁ νοῦς ὅστις ἐρωτᾷ· τί «ἔστί» ὁ κόσμος; Ὁ γραμματικὸς αὐτὸς παρὼν ἐπέχει τὴν θέσιν μιᾶς παρουσίας, ἑνὸς λογικοῦ παρόντος, τὸ ὁποῖον ὑπάρχει πάντοτε ἐκεῖ ὅπου γίνεται κατανόησις τούτου. Τί ἐστὶ ὁ κόσμος; Ὁ Ἡράκλειτος ἀπαντᾷ· ὁ κόσμος «ἔστί» σύστημα, νόμος, λόγος. Τοῦτο δὲ δὲν ἦτο ὁ κόσμος μόνον ἄλλοτε, ἀλλὰ οὔτε καὶ ἔγινε ποτὲ ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον εἶναι.

Τὴν αὐτὴν ἔννοιαν τῆς ὑπερχρονικῆς παρουσίας εὐρίσκωμεν καὶ εἰς τοὺς Ἑλεάτας· πᾶν ὅ,τι εἶναι ἀντικείμενον ἀληθοῦς γνώσεως, δέον νὰ εἶναι ἀγέννητον, ἀναλλοίωτον, ἀδημιούργητον.

«μοῦνος δ' ἔτι μῦθος ὁδοῖο λείπεται ὡς ἔστιν ταύτη δι' ἐπὶ σήματ' ἕασι παλλὰ μάλα, ὡς ἀγέννητον ἔδον καὶ ἀνώλεθρον ἔστιν οὐλον μουνογενές τι καὶ ἀτρεμές ἠδ' ἀτέλειον· οὐδὲ ποτ' ἦν οὐδ' ἔσται, ἐκεῖ νῦν ἔστιν ὁμοῦ πᾶν, ἐν συνεχές (ἀπόσπ. 8). Ταῦτα λέγει ὁ Παρμενίδης δηλαδὴ ὅτι μένει μόνον ἡ γνῶσις τοῦ ἑνὸς δρόμου, τῆς μιᾶς ὁδοῦ, ὅτι τὸ ὄν ὑπάρχει. Ἐπ' αὐτοῦ στηρίζονται πολλὰ γνωρίσματα· ἐπειδὴ εἶναι ἀγέννητον διὰ τοῦτο εἶναι καὶ ἀνώλεθρον, ὁλόκληρον, μονογενές, ἀκλόνητον καὶ χωρὶς τέλους. Δὲν ἦτο ποτὲ καὶ δὲν θὰ εἶναι ποτέ, ἀλλὰ εἶναι τώρα, συνάμα πᾶν, ἐν, καὶ συνεχές». Τὸ εἶναι δὲν ἐξηγεῖται ἵταν ἀναχθῆ εἰς τι προηγούμενον εἶναι, ἀλλὰ ἡ ἀξίωσις λέγει, ὅτι τὸ λογικὸν παρὸν πρέπει νὰ τεθῆ εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὸ μυθικὸν προηγούμενον. Ὅχι βεβαίως διότι δὲν ὑπάρχει τάχα διὰ τὸν μῦθον κανένα παρὸν, ἀλλὰ διότι ὁ μῦθος γνωρίζει τὸ παρὸν ὡς κάτι ἐφήμερον, ὅπως θὰ ἔλεγεν ἴσως ὁ Πλάτων. Ὁ μῦθος προσέχει κυρίως διὰ τὴν «ἀρχὴν», ἡ δὲ προφητεία ἐνδιαφέρεται διὰ τὸ «τέλος». Καίτοι δὲ οἱ ὅροι «ἀρχὴ» καὶ «τέλος» εἰς ἓνα ὁρισμένον εἶδος μύθου συμπίπτουν κυκλικῶς, ἐν τούτοις δὲν ἀποδίδουν ποτὲ τὴν ἔννοιαν ἑνὸς ὑπερχρονικοῦ παρόντος εἶναι συνυφασμένοι ἀπολύτως μὲ τὴν χρονικὴν κατάστασιν, διότι ἀποβλέπουν εἰς

τὴν ἔναρξιν καὶ τὸ τέλος. Εἶναι δὲ δυνατόν νὰ δειχθῆ ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἱστορίας τῶν λέξεων πῶς ὁ μυθικὸς αὐτὸς τρόπος τοῦ σκέπτεσθαι ἀποχωρίζεται ἀπὸ ἓνα ἄλλον, καθ' ὅτι οἱ ἴδιοι ὅροι, «ἀρχὴ» καὶ «τέλος», ἀπογυμνοῦνται, τῆς χρονικῆς μορφῆς. Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἀξιοῦν οἱ προσωκρατικοὶ ἀπὸ τὴν «ἀρχὴν» εἶναι ὅτι αὕτη δὲν ὑπῆρξε κάποτε καὶ ὅτι δὲν «εἶναι» ἐφήμερος, ἀλλὰ ὅτι εἶναι πάντοτε παρούσα ἡ οὐσία τοῦ κόσμου, εἶναι δυνατόν νὰ εὐρεθῆ μόνον ἐν μιᾷ «συνεχεῖ» ἀρχῇ. Εἰς τὸ «ἦν» καὶ τὸ «ἔσται» ἀντιτίθεται τὸ «νῦν ἔστιν ὁμοῦ πᾶν». Τὸ δὲ νόημα τοῦ κόσμου δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ὑπάρχη εἰς τὸ τέλος (τὸ τέλος), ἀλλὰ τὸ τέλος πρέπει νὰ εἶναι πάντοτε παρὼν τὸ σκοπός. Ἐν κατόπιν ὁ Ἀριστοτέλης λέγει, ὅτι πᾶν πρᾶγμα ἀκολουθεῖ τὴν ἀρχὴν καὶ τὸ τέλος του, τοῦτο σημαίνει ὅτι τὸ πρᾶγμα ἀκολουθεῖ τὴν λογικὴν αὐτοῦ ἀρχὴν καὶ τείνει πρὸς τὸν λογικὸν αὐτοῦ σκοπὸν. Καὶ αἱ δύο ἔννοιαι, εἶναι παρ' αὐτῷ ἀπολυτρωμέναι ἀπὸ τὴν χρονικὴν ἐκένδυσιν.

2) Μαντική. Ὁ μῦθος χρονολογεῖ, ἡ μαντικὴ τοποθετεῖ καὶ μάλιστα κατὰ τρόπον ἄκαμπτον—Ὀνομάζομεν ἓνα παράδειγμα. Ἐνα ἀπὸ τὰ ἀρχαιότατα ἔργα τῆς κινεζικῆς ἱατρικῆς φιλολογίας (E. Cassirer, Die Begriffsform in mythischem Denken. Studien der Bibliothek Warburg 1922 σελ. 261) δίδει ἓνα πίνακα ἐπὶ τοῦ ὁποῖου εἰς πᾶσαν κατεύθυνσιν τοῦ χώρου εἶναι τοποθετημένη μία ἐποχὴ τοῦ χρόνου, ἓνα στοιχεῖον, ἓνα ὄργανον τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος, ἓνα πάθος, ἓνα χρῶμα, μία γνῶσις κ.λ.τ. Ἐξηγεῖν σημαίνει ἐπὶ τοῦ προκειμένου καταδεικνύειν τὴν τοπικὴν προέλευσιν. Μὲ τὸν ἐντοπισμὸν αὐτὸν συνδέεται κυρίως τὸ μέρος ἐκεῖνο τῆς μαντικῆς, τὸ ὁποῖον καταλαμβάνει ἡ ἀστρολογία. Ἀπὸ τὴν ποιότητα μιᾶς ὁρισμένης τοποθεσίας ἐν τῷ χώρῳ (π.χ. ποία θερμοκρασία κυριαρχεῖ ἐν αὐτῷ, ποία φωτεινότης, κυρίως ποῖος ἀστερισμός) γίνονται αἱ μαντικαὶ ῥήσεις περὶ πάντων ὅσα εἶναι τοποθετημένα, ἐντοπισμένα, π. χ. πρὸς ἀνατολὰς, Ὁ ἀστρολογικὸς, μαντικὸς τρόπος τοῦ σκέπτεσθαι ἐμφωλεύει εἰς τὴν γλῶσσαν μέχρι σήμερον. Τὸ Ungues Mercurio, barbam Jove. Cypride erinem ἔγινε παροιμιῶδες. Καὶ τὰ ὀνόματα ἀκόμη τῶν ἡμερῶν τῆς ἑβδομάδος εἶναι ῥυθμισμένα πρὸς τοὺς πλανήτας· Ἐνας εὐθύμος ἄνθρωπος ὀνομάζεται καὶ σήμερον ἀκόμη Jovial, (λατ

Jonialis), επειδή θεωρείτο αστρολογικῶς ὡς τέκνον τοῦ Iovitor (τοῦ Διός). Περιπτώσεις μαντικοῦ τρόπου τοῦ σκέπτεσθαι εἶναι ἢ συνταύτισις τοῦ δεξιᾶ καὶ εὐνοϊκῶς, τοῦ ἀριστερᾶ καὶ δυσμενῶς· τὸ ἄνω θεωρεῖται ὡς θεῖον τὸ κάτω ὡς θνητόν. Ἰδιαίτερον ῥόλον παίζει ὁ ἀριθμὸς ἢ οὐσία τοῦ τρία (3) ἔγκειται ἐν τῷ ὅτι ἐγκλείει ἐν ἑαυτῷ τὸ ἄνω, τὸ κάτω καὶ τὸ μέσον. Ὁ ἀριθμὸς τέσσαρα (4) θεωρεῖται ὡς ἔχων σχέσιν μὲ τὸν ἀριθμὸν τῶν τεσσάρων κατευθύνσεων τοῦ οὐρανοῦ. Μὲ τὴν δύναμιν δὲ τοῦ ἀριθμοῦ πέντε (5) εἶναι συνδεδεμένος ὡς σύνολον ὁ κόσμος τῶν πλανητῶν. Οὕτω πῶς ὁ ἀριθμὸς εἶναι οὐσία, εἶναι σημαντικὴ πραγματικότης, ἔχουσα δύναμιν καὶ βίαν. Πρέπει κανεῖς νὰ γνωρίζῃ τοὺς ἀριθμοὺς τοὺς ἐνυπάρχοντας εἰς ἐπικίνδυνα καὶ ἐπιβλαβῆ πράγματα, διὰ νὰ εἶναι εἰς θέσιν νὰ εὐρίσκη ἀντιφάρμακα καὶ νὰ ἀντιτάσσεται εἰς τὴν κακὴν αὐτῶν ἐπίδρασιν.—"Ἄν καὶ ἡ ἀστρολογία εἰσῆλθεν βραδύτερον εἰς τὸν ἑλληνικὸν κόσμον, ἢ ἀνωτέρω χαρακτηρισθεῖσα μορφή τοῦ μαντικῶς σκέπτεσθαι ἤτο προηγουμένως σχηματισμένη.

Λιφνιδίως, παρὰ τοῖς πυθαγορείοις, ὁ ἀριθμὸς δὲν εἶναι πλέον πρᾶγμα, ἀλλὰ νοερὸν εἶδος, εἰς τὴν πορείαν δὲ τῆς ἐξελέξεως τῆς πυθαγορείου μαθηματικῆς ἀποβαίνει ὁ ἀριθμὸς καθαρὰ ποσοτικὴ ἔννοια· ὑπάρχουν ἄλογοι ἀριθμοί, ῥίζαι, δυνάμεις, αἱ ὁποῖαι δὲν ἀντιπροσωπεύονται πλέον διὰ πραγμάτων. Οἱ ἀριθμοί, ὡς σωματικαὶ ὑπάρξεις, ἀντικαθίστανται διὰ τοῦ συστήματος τῆς δεκαδικῆς ἀριθμητικῆς. Τὴν θέσιν τῶν ἀποκρῦφων δυνάμεων τῶν ἀριθμῶν ἐν τῷ ὕλικῷ κόσμῳ καταλαμβάνει παρὰ τῷ Φιλολάῳ τὸ τὴν γνώσιν παρέχον φῶς τοῦ διὰ τῶν ἀριθμῶν διανοουμένου νοῦ μας, οἱ ἀριθμοὶ δὲν εἶναι πλέον κίβου, ἀλλὰ ἀπέβησαν ἀρχὴ τῶν νόμων τοῦ σκέπτεσθαι.

"Ὅπως εἰς τὴν χρονικὴν νοσηροπλίαν τοῦ μύθου ἀντιτίθεται τὸ ὑπερχρονικὸν «νῦν», οὕτω πῶς εἰς τὴν τοπικὴν νοσηροπλίαν τῆς μαντικῆς, ἀντὶ τῆς τοπικῆς κατηγορίας τοῦ πόθεν, ἔχομεν τὴν ὑπερτοπικὴν κατηγορίαν μιᾶς ὑπεραισθητικῆς καθαρῶς χωρητικῆς σχέσεως. Εἰς τὴν αὐτὴν δὲ μεταβολὴν τοῦ τρόπου τοῦ σκέπτεσθαι ἀνήκει τὸ γεγονός, ὅτι ἀπὸ τὸ ἀρχικῶς μόνον ἐντοπιστικῶς ἐννοούμενον «πόθεν» ἐγεννήθη τὸ ἐρώτημα περὶ τοῦ καθαρῶς αἰτιώδους ἀποτελέσματος· διὰ τὸ ὁποῖον ὁ τόπος δὲν ἔχει μεγαλυτέραν σημασίαν ἀπὸ τῆς

λοιπᾶς κατηγορίας τῆς ποιότητος, τοῦ τρόπου καὶ τῆς σχέσεως. Καὶ ἐν τῇ ἱατρικῇ μιᾶ οἰαδῆποτε ἀσθένεια δὲν συνάγεται πλέον ἐκ μιᾶς θέσεως τοῦ οὐρανοῦ, ἀλλὰ ἐκ τῆς «ποιότητος» τοῦ ὕδατος, ἢ ὁποία εὐρίσκειται εἰς ὠρισμένην τινα σχέσιν πρὸς τοὺς γυμνοὺς τοῦ σώματός μας, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα μιαν ὠρισμένην ἀσθένειαν.

3) Μαγεία. Θεμελιῶδες γνῶρισμα τῆς μαγικῆς μορφῆς τοῦ σκέπτεσθαι εἶναι ἐκεῖνο τὸ ὅμοιον θὰ ἠδυνάμεθα νὰ χαρακτηρίσωμεν μὲ τὸν Schelling ὡς ἀδιαφορίαν. Ἀδιαφορία σημαίνει ἔλλειψιν τῆς διαφορᾶς, τῆς ἀντιθέσεως, τῆς ἑτερότητας.

Τὸ ἐπιστημονικὸν σκέπτεσθαι δέχεται, ὅτι διὰ νὰ ἐξηγήσῃ τὸ α πρέπει νὰ τὸ ἐξηγήσῃ διὰ τοῦ μὴ α. Ἐξηγεῖ π. χ. τὴν ἀσθένειαν διὰ τῆς θερμοκρασίας, ὑπερβολικῆς ποσότητος χολῆς κ.τ.λ., πάντοτε ἐξηγεῖ κάτι δι' ἑνὸς «ἐτέρου». Ἡ ἐπιστημονικὴ λοιπὸν μορφή τοῦ σκέπτεσθαι θέτει ἀντὶ τῆς ἀδιαφορίας τὴν διαφορὰν· ὅπως καὶ ἀντὶ τῆς χρονικῆς τὴν λογικὴν ἀρχήν· ἀντὶ δὲ τοῦ ἐντοπισμοῦ θέτει τὰς κατηγορίας τῆς καθαρᾶς σχέσεως.

Ἡ ἀδιαφορία καταφαίνεται κυρίως εἰς τὴν μαγείαν τὴν δι' ὀνομάτων. Τὸ ὄνομα καὶ τὸ πρᾶγμα θεωροῦνται ὡς ταυτιά· ὅταν ἔχω τὸ ὄνομα ἔχω καὶ τὴν φύσιν τοῦ πράγματος. Διὰ προφορᾶς τοῦ ὀνόματος ἀνασταίνω ἕνα πρᾶγμα ἀπὸ τὸν ὕπνον ἢ ἀπὸ τὸν θάνατον. Ἀρκεῖ μάλιστα νὰ γράψω ἀπλῶς τὸ ὄνομα ἢ νὰ τὸ παραστήσω ἄλλῶς κατὰ τρόπον συμβολικόν. Ἡ ἀντίληψις δὲ ὅτι τὸ nominare εἶναι vivificare ἐπικρατεῖ καὶ εἰς αὐτὴν ἀκόμη τὴν σχολαστικὴν φιλοσοφίαν τοῦ μεσαιῶνος. Τοῦτο δὲ δὲν εἶναι τυχαῖον διότι ὁ χριστιανὸς γνωρίζει τοὺς λόγους «ἐξέλεξά σε, ἐκάλεσά σε τῷ ὀνόματί σου, ἐμὸς γὰρ εἶ». Καὶ γνωρίζει κύριον τὸν θεὸν ὅστις «ἐκάλεσεν αὐτὸν εἰς τὴν ζωὴν».

Τὰ ὀνόματα χάνουν τὴν μαγικὴν αὐτῶν δύναμιν, εὐθύς ὡς θεωρηθῶν ὡς «ἔπεα», ὡς ἀπλᾶ λόγια, ὡς ἀπλᾶ ὀνόματα, τὰ ὁποῖα μάλιστα συνδέονται καὶ μὲ τὸ τυχαῖον, τὸ ἀνακριβές, καὶ τὴν φαινομενικότητα. Ἦδη διὰ τὸν Ἡράκλειτον καὶ τὸν Παρμανίδην ἡ γλῶσσα ὡς λόγος πλήρης νοήματος δὲν ἔγκειται εἰς τὰς λέξεις, ἀλλὰ εἰς τὴν πρότασιν, εἰς τὸ συνθετικὸν κατασκευάσμα τοῦ «ἀληθοῦς λόγου»·

καὶ ὅσον περισσότερο ἀποκαλύπτεται ἡ ἀρχιτεκτονικὴ οἰκοδόμησις, ἢ ἐκ πολλῶν στοιχείων συντεθεμένη οἰκοδομή, ἢ «ἀρμονικὴ» ὁλότης τῆς προτάσεως (τοῦ λόγου), τόσο περισσότερο μεταβάλλεται ἢ λέξις, τὸ ἀπλοῦν ὄνομα ἀπὸ τύραννον εἰς ἀπλοῦν ὑπηρέτην (ὑποκείμενον καὶ εἰς ἀντικατάστασιν) τῆς ὁλότητος τῆς προτάσεως (τοῦ λόγου), ἥτις καὶ μόνη ἀντιπροσωπεύει τὴν ἀλήθειαν. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἡ ἀλήθεια δὲν εἶναι πλέον συνυφασμένη μὲ τὴν μαγικὴν αἴγλην ἐνὸς ὀνόματος, ἀλλὰ ἀποκαλύπτεται διὰ τοῦ προφορικοῦ λόγου. Ἡ ἀλήθεια, ἀπολυτρωθεῖσα ἀπὸ τὴν μαγικὴν τῆς κατῆστασιν, καὶ συνειδητοποιηθεῖσα εἰς τὸν νοῦν τοῦ ἀνθρώπου, προσέλαβε διὰ τῆς γλώσσης ἠχητικὸν τι σῶμα.

Κατὰ βάθος τὸ μυθικόν, μαντικὸν καὶ μαγικὸν σκέπτεσθαι ἀποτελοῦν μίαν διανοητικὴν μορφήν, ἢ ὁποῖα χαρακτηρίζεται διὰ τῆς ἀπολύτου κυριαρχίας τῆς ἀρχῆς τῆς ταυτότητος. Ἐνα ὀλονδῆποτε πρᾶγμα εἶναι ταῦτόν μὲ τὴν ἀνατολήν (ἢ μὲ τὸν ἀριθμὸν τῆς). Ὁ κόσμος εἶναι ταυτὸς πρὸς ἐκεῖνο τὸ ὅποιον ἦτο πρὸ αὐτοῦ. Ἡ ζωὴ τοῦ ἀντικειμένου εἶναι ἢ αὐτὴ μὲ τὸ ὄνομα του. Βεβαίως ἡ ἀρχὴ αὕτη τῆς ταυτότητος παρουσιάζεται ἐντονώτατα εἰς τὴν μαγικὴν δύναμιν τῶν ὀνομάτων, εἰς τὴν ἀδιαφορίαν μεταξὺ πράγματος καὶ λεκτικοῦ συμβόλου. Ἐξήγησιν τῶν πραγμάτων ζητεῖ καὶ ἡ πρωτόγονος νοοτροπία, ἀλλὰ τὸ ἀνίκανον μέσον τῆς εἶναι ταυτότητος. Διὰ τοῦτο ἡ ἱστορία τῆς λογικῆς ἀρχίζει κυρίως μὲ τὴν ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος γενομένην ἀνακάλυψιν τῆς θεμελιώδους ἀρχῆς τῆς «ἐτερότητος».

Ἡ ῥῆξις μεταξὺ μυθικοῦ, μαντικοῦ καὶ μαγικοῦ σκέπτεσθαι καὶ τοῦ λόγου δὲν εἶναι αἰφνιδία καὶ ἀπόλυτος. Αἱ ἀρχαῖαι μορφαὶ καὶ οἱ ἀρχαῖοι τύποι μένουσιν ἢ ὡς σύμβολα, ὅπως λέγει π. χ. ὁ Ἀριστοτέλης εἰς «τὰ μετὰ τὰ φυσικά», ὅτι ὁλόκληρος ἡ φιλοσοφία του ἔχει ἤδη συμβολικῶς παρουσιασθῆ ὑπὸ τῆς λαϊκῆς ἀντιλήψεως, ἢ ὁποῖα ἐχώρησεν εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς τὸ ἐν θεῖον ἀπὸ τοὺς πολλοὺς θεοὺς, ἢ εἶναι πάλιν δυνατόν αἱ ἀρχαῖαι μυθικαὶ μορφαὶ νὰ χρησιμεύσουν εἰς τὸ νὰ βάλῃ κανεὶς εἰς αὐτὰς ἕνα ἐντελῶς νέον περιεχόμενον. Ὁ Πλάτων προσλαμβάνει τὸν μῦθον ἐκ νέου εἰς τὴν φιλοσοφίαν, δηλαδὴ τὴν μορφήν τῆς ἱστορίας, τῆς διηγῆσεως· ἀλλὰ ὁ ἴδιος πλάττει νέας

ἱστορίας, καὶ ἴδιᾶ ἐκεῖ ὅπου πρόκειται νὰ πραγματευθῆ ἀντικείμενόν τι τὸ ὅποιον εἶναι ἀδύνατον νὰ καταλάβῃ διὰ λογικῶν μέσων. Οὕτω πως ὅμως εἶναι δυνατόν νὰ χρησιμοποιηθῆ ὁ μῦθος ὡς φίλος, ἀφ' οὗ προηγουμένως ὑπερενικήθη ὡς ἐχθρός. Πρῶτον ἦτο ἀναγκαία ἡ λύσις.

Ἐξ ἄλλου ὅμως ἡ γλῶσσα καὶ τὸ ταμεῖον τῶν λέξεων τοῦ πρωτογόνου σκέπτεσθαι μένουσιν, ἀλλὰ προσλαμβάνουσιν νέον περιεχόμενον· ἡ χρονικὴ ἀρχὴ γίνεται λογικὴ ἀρχὴ (principium), τὸ τέλος γίνεται σκοπός, ἢ αἰτία γίνεται ἀποχρῶν λόγος, ὁ κόσμος γίνεται τάξις καὶ ἀρμονία, ὁ λόγος γίνεται κρίσις. Μεθοδικῶς, ἦτοι ὅσον ἀφορᾷ τὴν μέθοδον, ὁ ἀγὼν τῆς ἐπιστήμης κατὰ τῆς προεπιστημονικῆς νοοτροπίας δὲν παύει εἰς κανένα αἰῶνα τῆς ἀρχαιότητος. Ἡ μαγικὴ λατρικὴ τῶν ἱερέων λατρῶν ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι πάντοτε ἐχθρός, τὸν ὅποιον τὸ πνεῦμα τοῦ Ἰπποκράτους καταπολεμεῖ ἀκαταπαύστως. Ἡ ἐξ ἀνατολῶν κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴν ἐποχὴν εἰσχωρήσασα ἀστρολογία συναντᾷ ἀντίστασιν μόνον ὑπὸ τοῦ κριτικοῦ σκεπτικισμοῦ τῆς ἀκαδημίας καὶ ὑπὸ τῆς ὑλιστικῆς φυσικῆς ἐπιστήμης ταῦ Ἐπικούρου. Τοῦ δὲ Πλάτωνος ἡ περὶ ἰδεῶν θεωρία ἐγκαταλειμμένη μετὰ τὸν θάνατον τοῦ δημιουργοῦ τῆς χωρὶς φύλακας, μεταπίπτει μάλιστα εἰς τὴν παρερμηνείαν τοπικῆς νοοτροπίας: αἱ ἰδέαι ἐντοπίζονται εἰς τὸν χῶρον.

Ἡ ἐποχὴ τῶν προσωκρατικῶν εἶναι φάσις τῆς λύσεως, τῆς ἀπελευθερώσεως. Δύναται δὲ τις νὰ τὴν ὀνομάσῃ ἀρχαϊκὴν καὶ νὰ ἰσχυρισθῆ δι' αὐτοῦ τὴν σύμπτωσιν τῆς νοητικῆς αὐτῆς βαθμίδος μὲ τὴν καλλιτεχνικὴν βαθμίδα, ἥτις εἶναι ὡσαύτως λύσις· λύσις τῆς «μορφῆς» ἐκ τῆς «ῥῆξης». Φιλοσοφικῶς ἡ λύσις συνίσταται ἐν τούτῳ, ὅτι ὁ νοῦς ἀπολυτρώνεται ἀπὸ τὴν «πρόληψιν» τῆς ταυτότητος τῶν αἰσθητῶν φαινομένων καὶ τῆς πραγματικότητος. Ὅπως ὁ Ἀναξίμανδρος ἀνακαλύπτει τὴν ἀόρατον πλήρη σφαῖραν τοῦ οὐρανοῦ παρὰ τὸ δρατὸν ἡμισφαίριον αὐτοῦ, οὕτω πως πρέπει καὶ ἡ φιλοσοφία, παρὰ τὰ δρατὰ φαινόμενα καὶ ἐκτὸς αὐτῶν, νὰ ἀνεύρῃ ἕνα ἐντελῶς διάφορον κόσμον, τὸν τῆς πραγματικότητος, ἐν τῷ ὁποίῳ εἶναι δυνατόν ν' ἀναζητηθῶν «ἀληθεῖς αἰτίαι». Ὡς πρὸς τοῦτο δὲ εἰργάσθησαν οἱ ἀρχαῖοι ἐκεῖνοι κατὰ τρόπον τῷ ὄντι ὑπέροχον. Καὶ ὁ Πλάτων ὀνο-

μάζει αὐτοὺς «ἀρχαίους» καὶ προσδίδει εἰς τὸν χαρακτηρισμὸν αὐτὸν τὴν ἔννοιαν τοῦ σεβαστοῦ καὶ τοῦ πεπαλαιωμένου.

Προσεπάθησα ἐν προκειμένῳ νὰ ὀρίσω τὴν ἀρχαϊκὴν ἀπὸ τῆς προηγουμένης φάσεως τοῦ πνεύματος. Θὰ ἀπετέλει δὲ θέμα ἄλλης ἐρεύνης νὰ ὀρίσῃ κανεὶς τὴν ἀρχαϊκὴν φάσιν ἀπὸ τῆς ἐπομένης. Μεταξὺ τῆς ἀρχαϊκῆς καὶ τῆς κλασικῆς βαιμίδος εὐρίσκεται ἡ σοφιστικὴ, ὑπερέχουσα ἀφ' ἑνὸς διὰ τῆς ἐνεργείας, τῆς τὰ προβλήματα γονιμοποιούσης καὶ τὸν ἀρχαϊκὸν δογματισμὸν κριτικῶς διεθρυσματιζούσης καὶ συνεπῶς προκαλούσης μίαν ἐξαιρετικῶς παραγωγικὴν «κρίσιν», ἐπικίνδυνος ἀφ' ἑτέρου διὰ τῆς ὀφθαλμοφανοῦς καὶ ἀναντιρρήτου ἐπιστροφῆς εἰς τὸ πραγματοκρατικὸν σκέπτεσθαι, τὸ ὁποῖον βεβαίως γίνεται ἐν προκειμένῳ κριτικόν.

Οἱ ἀρχαῖκοι φιλόσοφοι εἶναι ἐκεῖνοι παρὰ τοῖς ὑπολοίτοις ὁ μῦθος ἐγήρασε καὶ κατέστη ἀνίκανος. Νομίζει κανεὶς ὅτι ὁ μῦθος ἐσυνειδητοποιήθη πλήρως καὶ συνησθάνθη, οὕτως εἰπεῖν, πόσον στενῶς συνδέεται μὲ τὴν χρονικὴν μορφήν, (ἐπειδὴ προσλαμβάνει τὸ παρὸν καὶ τὸ ἐξηγεῖ ἐκ τοῦ παρελθόντος), διότι ὁ ἑλληνικὸς μῦθος μεταβάλλει τὸν χρόνον εἰς πρώτην καὶ κυρίαν δύναμιν, εἰς τὴν παντοδύναμον θεότητα. Ἀλλὰ καὶ ἐν τῷ μύθῳ ἀκόμη ὁ χρόνος (Κρόνος) ἐκθρονίζεται, ὁ «πολιὸς τεχνίτης», ἀντικαθίσταται ὑπὸ τοῦ «ἀγήρω αἰῶνος» ἢ νέα ἐποχὴ ὑποδηλοῦται δι' ἑνὸς νέου φωτεινοτέρου ἄστρου, τοῦ Διός, τὸν ὁποῖον ὁ Ἡράκλειτος συνεισέταξε πρὸς τὸν λόγον.

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ¹⁾

Υ Π Ο

ΙΩ. Ν. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

Ἡ φιλοσοφία ὁποιοδήποτε θέμα τῆς ψυχικῆς ἐνεργείας καὶ τῆς ἀνθρώπινης καλλιέργειας καὶ ἂν ἀναλύη ζητεῖ πάντα ν' ἀνεύρη τις ἀρχές ποὺ τὸ διέπουν καὶ τὰ αἷτια ποὺ τὸ διακινοῦν. Τὰ πρῶτα στοιχεῖα τῆς ζωῆς, ποὺ ἅμα διακριθοῦν καὶ ἀναπτυχθοῦν μὲ τὴν εἰδικὴ καλλιέργεια, χάνονται γιὰ τὸ μάτι τῶν πολλῶν μέσα στὸ ἀκατάπαυστο ξετύλιγμα, αὐτὰ εἶναι ἐκεῖνα ποὺ ζητεῖ νὰ συλλάβῃ ἡ φιλοσοφικὴ σκέψις. Ἐπειδὴ δὲ ἡ ζωὴ δὲν εἶναι μονάχα συνυφασμὸς πολλῶν ἀρχῶν, ἀλλὰ καὶ ξεχωρισμὸς μαζὶ τῶν ἀρχῶν αὐτῶν, γι' αὐτὸ ἡ φιλοσοφικὴ ἐργασία πρὸς ἀνεύρεση καὶ κατανόηση τῶν πρώτων στοιχείων καὶ τῶν πρώτων ἀρχῶν τῆς ζωῆς, πρέπει κατ' ἀνάγκην νὰ εἶναι θεωρητικὴ καὶ ἐννοιολογικὴ ἢ, ὅπως συνήθως λέγουν, ἀφηρημένη. Συναισθηματικὰ καὶ ἀδιαμόρφωτα κάθε ἀνθρώπος, ποὺ ἔχει μιὰ ὀρισμένη σχέση μὲ τὸ πνεῦμα, μπορεῖ νὰ συλλάβῃ τις πρώτες ἀρχές τῆς ζωῆς, ἐννοιολογικὰ ὅμως καὶ συστηματικὰ διαρρυθμισμένα μόνον ὁ φιλοσοφικὸς ἀνθρώπος μπορεῖ ν' ἀνεβῆ στὶς πρώτες ἀρχές τῆς ζωῆς. Ὁ Schopenhauer λέγει: «φιλοσοφία δὲν εἶναι τίποτα ἄλλο παρὰ ἡ ἐννοιολογικὴ συστηματικὴ διαφώτισις ὅλης τῆς οὐσίας τοῦ κόσμου καὶ ἡ ἀποκρυστάλλωσις αὐτῆς εἰς ἀντικειμενικὰ νοήματα ποὺ ἔχουν τὸν χαρακτῆρα τῆς μονιμότητος καὶ τῆς γενικότητος». Ἡ ἐννοιολογικὴ δὲ καὶ συστηματικὴ κατανόησις δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ χωρὶς χωρισμὸ καὶ διαίρεση. Εἶναι ἡ μοῖρα τοῦ νοῦ μας νὰ μὴ μπορῇ νὰ νοήσῃ κάτι χωρὶς νὰ τὸ κομματιάσῃ, νὰ τὸ διαιρέσῃ. Ὁ

¹⁾ Διτάξεις γενομένη στὴν αἴθουσα τοῦ συλλόγου «Παρνασὸς» 14 Φεβρουαρίου 1930.

Schiller σὲ μιὰ ἐπιστολή του πρὸς τὸν Goethe γράφει «δυστυχῶς γνωρίζομε μονάχα ἐκεῖνο ποὺ χωρίζομε». Προκειμένου λοιπὸν νὰ κάμωμε λόγο φιλοσοφικὸ γιὰ τὴν παιδεία εἴμαστε ἀναγκασμένοι νὰ χωρίσωμε τὰ στοιχεῖα ποὺ συντελοῦν στὴν ἐνέργεια τῆς παιδείας καὶ νὰ ὁμιλήσωμε γιὰ τὸ καθένα χωριστά. Ἄν δὲν κάνωμε τὸν χωρισμὸ αὐτὸν δὲν μπορούμε νὰ κάμωμε λόγο, καὶ μάλιστα φιλοσοφικὸ, γιὰ τὸ θέμα μας.

Ὅταν ὁμιλοῦμε φιλοσοφικῶς περὶ παιδείας δὲν ἐννοοῦμε μονάχα τὴν ἐκπαιδευτικὴν ἐργασία ποὺ καταβάλλεται στὰ σχολεῖα καὶ στὰ πανεπιστήμια, ἀλλὰ ἐννοοῦμε κάθε μορφωτικὴν ἐνέργεια ποὺ γονιμοποιεῖ τὴν ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου.

Δύο εἶναι τὰ στοιχεῖα τῆς παιδείας, ἡ ψυχὴ καὶ ὁ λόγος. Ἡ ψυχὴ εἶναι ἐκεῖνο ποὺ παιδεύεται, ἐκπαιδεύεται καὶ ὁ λόγος εἶναι ἐκεῖνο ποὺ παιδεύει, ἐκπαιδεύει.

Ὅταν λέμε «*ψυχὴ*» ἐννοοῦμε τὴν ἀμόρφωτη, ἀλλὰ γιὰ τὴν μόρφωση διαψασμένη ἐκείνη ἐνέργεια, ποὺ ἄμα προσδέχεται μορφωτικὰ ἀγαθὰ, ὅπως εἶναι ὁ λόγος, ἀποκτᾷ χαρακτηῖρα καὶ σταθερότητα.

Ψυχὴ εἶναι ἡ ζωντανὴ ἐκείνη ἐνέργεια ποὺ κυφορεῖ τὸν λόγο καὶ ποὺ κρύβει τὸν πόνον τῆς ζωῆς. Ψυχὴ εἶναι τὸ ὄργανικὸν ἐκεῖνο σύνολο, ποὺ τὸ κρατεῖ ἡ μοῖρα καὶ ποὺ δουλεύοντας κάνει τὸν ἑαυτὸ του ἀτομικότητα καὶ προσωπικότητα. Ψυχὴ εἶναι μὲ ἄλλα λόγια μοῖρα, μοῖρα ἀπὸ ζωὴ καὶ ἀπὸ πνεῦμα, μοῖρα ἀπὸ ὠραιότητα καὶ ἀπὸ ἀγάπη, εἶναι ἓνα κομμάτι ἀπὸ τὸ πᾶν, ἀπὸ τὴν δημιουργία ἢ ψυχὴ. Καὶ ὅπως ὁ κόσμος, τὸ πᾶν, εἶναι καὶ ὑπάρχει μονάχα μὲ τὴν ἀντίθεση καὶ τὴν ἁρμονία, ἔτσι καὶ ἡ ψυχὴ ζῆ μὲ τὸν διχασμὸ καὶ μὲ τὴν ἀντίσταση πρὸς τὸν διχασμὸ, μὲ τὴν ὁμόνοια, ὑπάρχει καὶ συντηρεῖται ἡ ψυχὴ μονάχα μὲ τὸ σκότος καὶ τὸ φῶς, μὲ τὸν ἀγῶνα τῶν δύο αὐτῶν ἀντιθέσεων. Εἶναι ἡ πρώτη καὶ ζωντανὴ ἀντινομία ἢ ψυχὴ. Τὸ ἓνα μέρος τῆς ψυχῆς εἶναι τὸ σκοτεινόν, τὸ ἀπροσδιωριστό, τὸ ἄλλο εἶναι τὸ φωτεινόν, τὸ ῥυθμισμένο μὲ τὰ μέτρα τοῦ νοῦ. Ἡ μία τῆς πλευρᾶ εἶναι κάτι ἀπειθάρχητο, ἀκανόνιστο καὶ ἀκατανίκητο, ἡ ἄλλη εἶναι μιὰ ἀρχιτεκτονικὴ, κανονικὴ καὶ ῥυθμικὰ οἰκοδομημένη ζωὴ.

Τὸ πρῶτο ὅμως φανέρωμα τῆς ψυχῆς στὸν κόσμον, ὅταν δηλαδὴ

ἡ ψυχὴ εἶναι ἀκόμα παιδικὴ ἢ καὶ ὅταν εἶναι γενικὰ πρωτόγονη, εἶναι ἄλογο καὶ σκοτεινόν, εἶναι τὸ καθαρὸ πάθος ποὺ ζητᾷ κάποια ἀποκρυστάλλωση σὲ ἀντικειμενικὲς μορφές, ποὺ ζητᾷ νὰ γίνῃ λόγος, ὅπως θὰ εἰπῶ συνολικὰ γιὰ νὰ δηλώσω ὅλα τὰ δημιουργήματα τῆς ψυχῆς, τὴν ὀρθοφροσύνη, τὴν ἐπιστήμη, τὸ ἦθος, τὴν τέχνη καὶ τὸ μυστικὸ ἄπλωμα τῆς ψυχῆς ἐπάνω στὸ ἔργο τῆς δημιουργίας ποὺ τὸ ὀνομάζω θρησκεία.

Ὅταν λέμε «*λόγος*» ἐννοοῦμε κάθε τι ποὺ ἔχει ἀντικειμενικὴ μορφή, ὄρατὴ ἢ ἰδεατὴ, αἰσθητὴ ἢ νοητὴ. Εἶναι λόγος καὶ τὸ καλλιτεχνίωμα, λόγος εἶναι καὶ τεχνικὸ δάμασμα τῆς φύσεως. Ἐνας ἀρχαῖος δωρικὸς ναός, μιὰ βυζαντινὴ ἐκκλησία ἢ ἓνα δημοτικὸ τραγοῦδι, ὅλα αὐτὰ τὰ ἔργα τῆς ψυχῆς, εἶναι λόγοι πονεμένων ψυχῶν, εἶναι ἐκφράσεις καὶ πλάσματα τῆς ψυχῆς. Κάθε τι ποὺ ὑπάρχει καὶ ἔχει μορφή, κάθε συνειδητό, εἴτε πρακτικόν, εἴτε θεωρητικόν, εἴτε τεχνικόν, εἴτε καλλιτεχνικόν, εἶναι ἓνα μίλημα τῆς ψυχῆς, εἶναι μία διατύπωσις τοῦ πόνου τῆς ψυχῆς. Ὁ γλύπτης ποὺ μορφώνει τὸ μάρμαρον καὶ ὁ φιλόσοφος ποὺ καλλιεργεῖ τὸ λογικόν, ὁ ζωγράφος ποὺ ἐργάζεται μὲ τὸ χροῖμα καὶ ὁ πολιτικὸς ποὺ ἐνεργεῖ μὲ τὴ βούληση, ὅλοι ἐκφράζουν ἐκεῖνο ποὺ διέπει τὴν ψυχὴ τους, ὅλοι οἰκοδομοῦν κάτι ποὺ εἶναι ἀρχιτεκτονικόν, ποὺ ἔχει νόμους ἁρμονικοὺς καὶ ποὺ ζῆ αὐθυπόστατα καὶ χωριστὰ ἀπὸ τὴν γεννήτρα ψυχὴ. Τὸ μορφωμένο μάρμαρον μένει καὶ ἀφοῦ σβύσει ἡ φωτιὰ ποὺ τὸ ἐφώτισε καὶ τὸ ἐμόρφωσε, ἡ πολιτικὴ πράξις διατηρεῖται καὶ ἔχει συνέπειες καὶ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ πολιτικοῦ ἀνδρός, ἡ μέθη τῆς ψυχῆς ἑνὸς ζωγράφου συγκερατεῖται εἰς τὴν σύνθεσιν τῶν χρωμάτων καὶ ἀφοῦ σβύσει ἡ τελευταία πνοὴ τῆς ψυχῆς ποὺ ἐγέννησε τὸ ἔργον, ὁ δὲ λόγος τοῦ φιλοσόφου ζῆ αἰῶνας πολλοὺς ἕστερα ἀπὸ τὸν θάνατον τοῦ δημιουργοῦ. Πάντα μένει ὁ λόγος, γιὰτὶ εἶναι κάτι ἀντικειμενικόν, κάτι ποὺ οἰκοδομεῖται ἐπάνω σὲ νόμους. Τὶ σημαίνει γιὰ τὴν Ἀφροδίτη τῆς Μήλου ὅτι ἐχάθηκεν ἐκεῖνος ποὺ τὴν ἔπλασε, τί σημαίνει γιὰ τὸ δημοτικὸ τραγοῦδι, γιὰ τὸν πρόσφατον αὐτὸν λόγο τῆς πονεμένης ἑλληνικῆς ψυχῆς, ἂν δὲν ὑπάρχουν πιά οἱ δημιουργοὶ του, ἀφοῦ ζοῦν ἀκόμα ψυχῆς ποὺ πονοῦν ἄμα τὸ ἀκοῦν;

Ψυχὴ εἶναι λοιπὸν τὸ μορφούμενον, τὸ ἐπιδεχόμενον τὴν μόρφωση,

καὶ λόγος εἶναι τὸ ἀντικειμενικὸ ἐκεῖνο νόημα ποὺ γεννάει τὴν μόρφωση, ποὺ προκαλεῖ τὴν μόρφωση, ὅταν διευθύνεται καλὰ καὶ ὀδηγεῖται παιδαγωγικὰ στὴν ἀμόρφωτη ἀκόμα ψυχὴ. Ἡ ψυχὴ χωρισμένη ἀπὸ τὸν λόγο εἶναι τὸ ἄφωνο καὶ ἀμίλητο ἐκεῖνο στοιχεῖο ποὺ συγκινεῖται καὶ συγκλονίζεται ἀπὸ τὸν πόθο καὶ ἀπὸ τὸν πόνον, ἀπὸ τὸ αἶσθημα καὶ ἀπὸ τὴν λαχτῆρα. Ψυχὴ εἶναι πάντα κάτι σκοτεινόν, κάτι ὑποχθόνιον, ποὺ μονάχα μὲ τὸν χρόνο καὶ μὲ τὴν καλλιέργεια μέσα στὸν χρόνο ἀρχίζει καὶ μιλάει. Τὸ δὲ μίλημα τῆς ψυχῆς εἶναι ὁ λόγος. Ἡ πρώτη λαχτῆρα ποὺ συγκλονίζει καὶ κατακαίει τὴν ψυχὴ εἶναι ὁ πόθος τῆς πρὸς τὸν λόγο, πρὸς τὸ μίλημα καὶ πρὸς τὴν μορφὴν, γιατί καίθε τι ποὺ φέρνει ὁ λόγος στὸ φῶς ἔχει μορφὴ καὶ σχῆμα. Βέβαια ἡ ἄφωνη αὐτὴ τίσις τῆς ψυχῆς πρὸς τὸν λόγο δὲν εἶναι ποτὲ ὠρισμένη καὶ κανονισμένη, ἀλλὰ ἀτακτὴ καὶ ἀκαθόριστη. Μόλις ἔλθει ἡ ψυχὴ εἰς ἐπικοινωνίαν μὲ τὸν λόγο, μόλις ἀρχίζει καὶ μιλάει ἡ ψυχὴ, τότε ἀρχίζει καὶ ὁ πόθος τῆς νὰ εἶναι ρυθμικώτερος καὶ ὀριστικώτερος.

Ἡ ψυχὴ, ἅμα ἀκούση τὸν πρῶτον τῆς λόγου, κυριεύεται ἀπὸ μιᾶ ἀκατάσχετη ἐπιθυμίαν νὰ ἐκφρασθῇ γενικώτερα καὶ νὰ ὀλοκληρωθῇ, νὰ ἀναστρέψῃ τὴν ἀκατάπαυστη ροὴ τῆς μέσα στὸ χρόνο καὶ νὰ ἀντικρούσῃ κατὰ τὴν ἀντιστροφὴν αὐτὴ τὸ δικό της τὸ φῶς. Ἡ ἀντιστροφή αὐτὴ εἶναι κάτι τόσο ἄρρητο, τόσο μυστικὸ καὶ τόσο ἀκατανόητο ποὺ θαμπώνει τῆς ψυχῆς τὰ βλέμματα, ἅμα δοκιμαζὴ νὰ τὸ ἰδῇ. Πάντα δὲ ἡ ψυχὴ στρέφεται πρὸς τὴν μυστικὴν αὐτὴ θλίψη τοῦ εἶναι τῆς, πρὸς τὸν ἄρρητον αἰὸν χωρισμὸ τῆς ἀρχικῆς τῆς ἐνότητος, ποὺ οἱ θρησκείες τὸν ὀνομάζουν πτώση καὶ ποὺ ἡ φιλοσοφία τὸν ὀρίζει ὡς δημιουργία τοῦ χρόνου. Τὴν ἀρχικὴν ἐνάτητα τῆς ψυχῆς οἱ θρησκείες τὴν ὀνομάζουν παράδεισον, καὶ ἡ φιλοσοφία ἀκαταληψία, δηλαδὴ κατάστασις ὅπου ἡ ψυχὴ δὲν ἔχει συνείδησι τοῦ ἑαυτοῦ τῆς, δηλαδὴ δὲν ποθεῖ καὶ δὲν νοσταλγεῖ τίποτε καὶ συνεπῶς δὲν κινεῖται καὶ δὲν παιθαινεται. Εἰς τὴν ἀκαταληψίαν, τὴν ἀνοησίαν αὐτὴν, ἐπιστρέφει πολλὰ φορὰς καὶ ἡ φιλοσοφία ὅταν γίνεται μυστικισμὸς. Διαφέρει ὅμως ἡ ἀκαταληψία αὐτὴ ἀπὸ τὴν ἀνοησίαν τοῦ παραδείσου, γιατί ἡ μὲν φιλοσοφικὴ εἶναι ἀποτέλεσμα, ἡ δὲ θρησκευτικὴ εἶναι ἀρχή. Ἡ ψυχὴ ἅμα ἀναπτύσσεται καὶ αὐξάνεται

μὲ τὴν βοήθειαν τοῦ λόγου, ἅμα κατανοήσῃ τὸ κράτος τοῦ νοῦ καὶ ὀλοκληρώσῃ τὴν νόησιν τῆς, τότε ζητᾷ νὰ ἀναπαυθῇ ἀπὸ τὸν πολὺ τῆς τὸν μόχθον ποὺ κατέβαλε γιὰ τὴν κατανόησιν τῆς ζωῆς, καὶ ποθεῖ νὰ ἐπιστρέψῃ στὴν κατάστασιν τῆς ἀνοησίας, τῆς ἀκαταληψίας, ποὺ διαφέρει ῥιζικὰ ἀπὸ τὴν θρησκευτικὴν ἀκαταληψίαν, γιατί ἡ φιλοσοφικὴ συνοδεύεται ἀπὸ τὴν γνώσιν τοῦ κόσμου καὶ ἀπὸ τὴν συνείδησιν τοῦ ὅτι ὁ κόσμος εἶναι κάτι ἀκατάληπτον, ἐνῶ ἡ θρησκευτικὴ εἶναι χωρὶς γνώσιν καὶ χωρὶς συνείδησιν, συνάμα δὲ καὶ χωρὶς πόνον. Οἱ πρωτόπλαστοι στὸν παράδεισον δὲν ἔχουν τὴν γνώσιν τοῦ κακοῦ καὶ τοῦ καλοῦ.

Μὲ ἄλλα λόγια ἡ ὀλοκλήρωσις τῆς ψυχῆς διὰ τοῦ λόγου καὶ τῆς γνώσεως εἶναι ἐξαγορασμένη μὲ τὸν πόνον, ἐνῶ ἡ παραδείσια ἐνότης τῆς ψυχῆς εἶναι κάτι ἄμοχθον καὶ ἄκοπον. Ὁ ἄνθρωπος δὲν γνωρίζει τὴν ἄμοχθον αὐτὴν εὐτυχίαν καὶ ὀλοκλήρωσιν, ἀλλὰ οὔτε καὶ ἡ φύσις ξαίρει τί εἶναι ἄκοπον καὶ ἄμοχθον ὀλοκλήρωμα. Τὴν γνώσιν καὶ τὴν συνείδησιν ὁ ἄνθρωπος τὴν ἔχει ἐξαγορασμένη μὲ τὸ αἷμα του, ἡ δὲ φύσις ἔχει καταλήξει στὸν νόμον τῆς ἔπειτα ἀπὸ ἀπειρὴ δοκιμῆ, ποὺ ἦταν πάντα καὶ μιᾶ ἀπειρὴ δοκιμασία.

Ψυχὴ καὶ λόγος εἶναι δύο ἀρχαὶ τῆς ζωῆς τοῦ πνεύματος. Εἶναι δύο ἀρχαὶ, οἱ δὲ ἀρχαὶ ἀρχίζουν μαζί. Ὅποιος λοιπὸν μᾶς ἐρωτήσῃ ποία ἀπὸ τῆς δύο ἀρχαὶ εἶναι πρώτη, ποία ἔχει τὴν πρωτεριότητα, αὐτὸς κινεῖται μέσα στὸν κύκλον τοῦ πεπερασμένου χρόνου καὶ δὲν καταλαβαίνει νὰ χωρίσῃ ἐννοιολογικὰ τὰ χρονικὰ ἀπὸ τὰ ἄχρονα, τὰ ἐμπειρικὰ ἀπὸ τὰ λογικά.

Ἡ ψυχὴ εἶναι ἀρχὴ τοῦ λόγου καὶ ὁ λόγος εἶναι ἀρχὴ τῆς ψυχῆς. Χωρὶς τὴν ψυχὴν δὲν ζῆ ὁ λόγος, γιατί ὁ λόγος εἶναι τὸ μίλημα τῆς ψυχῆς. Μὲ τὴν κίνησιν τῆς ψυχῆς αὐξάνεται, ξετυλίσσεται ὁ λόγος, μὲ τὸ ξεκίνημα τοῦ λόγου ἀναπτύσσεται, πλέκεται ἡ ἱστορία τῆς ψυχῆς. Ἡ διαρκία αὐτὴ μέσα στὴν ζωὴ τοῦ πνεύματος δὲν πρέπει νὰ νομισθῇ ὡς μιᾶ ἀξιολογικὴ διαφορὰ, δὲν πρέπει νὰ ἐννοήσωμε τάχα τὸν λόγο ὡς ἀξιώτερον ἀπὸ τὴν ψυχὴν καὶ τὴν ψυχὴν χειρότερον ἀπὸ τὸν λόγο ὅπως γίνεται στὰ περισσότερα θρησκευτικὰ καὶ σὲ μερικὰ φιλοσοφικὰ συστήματα, ὅπως ἔκαμε κυρίως ὁ χριστιανισμὸς ποὺ ἐχαρκτηρίσθη τὴν ψυχὴν ὡς κάτι ἐκπιπῶν ἀπὸ τὴν ἀρχαίαν του δόξαν

καὶ ὡς ἀναξιώτερο ἀπὸ τὸν λόγο. Κλασσικὸ φαινόμενο τέτοιας ὑποτιμήσεως τῆς ψυχῆς εἶναι ἡ πνευματικὴ ἱστορία τοῦ μεσαίωνος ὅπου ἡ ψυχὴ τρέμει τόσο μπροστὰ στὴν δύναμι καὶ στὰ σκῆπτρα τοῦ λόγου τοῦ τυραννικοῦ τῆς υἱοῦ, ποὺ συστέλλεται καὶ συλλέγεται εἰς κάθε του ἔκφραση καὶ εἰς κάθε του προσταγή. Ὁ λόγος στὸν ἀρχαῖο, στὸν κλασσικὸν Ἕλληνα εἶναι καρπὸς τῆς ψυχῆς, ὁ λόγος στὸν ἄνθρωπο τοῦ μεσαίωνος εἶναι ὑπερφυσικὸ στοιχεῖο, ποὺ δεσμεύει καὶ τὴν ψυχὴ καὶ τὴν φύση. Τὴν μίαν φορά εἶναι φίλια ψυχῆς καὶ λόγου, εἶναι ἔρως ἀγνός, ποὺ συνδέει αὐτὲς τὶς δίδυμες δυνάμεις τῆς πρώτης καὶ ἀνέκφραστης οὐσίας τοῦ κόσμου, τὴν ἄλλη φορά τὸ ἕνα δεσπόζει τοῦ ἄλλου, ὁ λόγος τυραννεῖ τὴν ψυχὴ, καὶ ἡ ψυχὴ φοβισμένη καὶ κομματιασμένη ἀπὸ τὸν ὑπέρμετρο πόνο γιὰ τὴν ἀπόστασι ποὺ τὴν χωρίζει ἀπὸ τὸν λόγο, καταφεύγει στὴν ἔρημο, κρύβεται στὰ σπήλαια καὶ θρηνεῖ τὴν ἀπώλεια τοῦ ἀγαθοῦ τῆς, στενάζει γιὰ τὴν ἀμαρτία τῆς.

Βέβαια ὑπάρχει μιὰ διαφορὰ μεταξὺ τοῦ λόγου καὶ τῆς ψυχῆς, αὐτὴ ὅμως δὲν εἶναι τέτοια, ὥστε ἡ ψυχὴ νὰ θεωρηθῆ ὡς τὸ ἀνάξιο, καὶ ὁ λόγος τὸ ἄξιο. Ἡ αἰτία ποὺ ὠδήγησε τοὺς ἰδρυτὰς θρησκείων καὶ πολλοὺς φιλοσόφους εἰς τὴν ἀντίληψιν πὼς ἡ ψυχὴ εἶναι τὸ ἀνάξιο, ὁ δὲ λόγος τὸ ἄξιο, εἶναι τὸ γεγονός ὅτι ἡ ψυχὴ σφάλλει. Τὸ σφαλὲρὸ τῆς ψυχῆς δὲν πρέπει ὅμως νὰ μᾶς παρυσύρη εἰς τὸ νὰ ὑποτιμήσωμε τὴν ἀξία τῆς ψυχῆς. Σφάλλει ἡ ψυχὴ στὸ ἔργον τῆς καὶ ἔργον τῆς εἶναι ὁ λόγος. Ὅταν ὅμως ξέρομε ὅτι ὁ χρόνος εἶναι ἡ αἰτία ἕνεκα τῆς ὁποίας σφάλλει ἡ ψυχὴ τότε δὲν μπορούμε νὰ τὴν καταδικάσωμε ἴπως τὴν καταδικάζουν οἱ θρησκείες, γιατί ἡ ψυχὴ καταδικάζεται, ἢ μᾶλλον δικαίεται μόνη τῆς, ἅμα σφάλλει, εἴτε στὴν κρίσιν τῆς τὴν ἐπιστημονικὴ, εἴτε στὴν πράξιν τῆς τὴν ἠθικὴ, εἴτε στὸ αἴσθημά τῆς τὸ καλλιτεχνικόν.

Ὁ λόγος καὶ ἡ ψυχὴ, ἡ μορφή καὶ ἡ ὕλη, ἡ ἰδέα καὶ ἡ ἐνέργεια, πρέπει νὰ ὑποτιθεῖν καὶ στὴν ἐπιστήμην καὶ στὴν τέχνην καὶ κυρίως στὴν παιδείαν ὡς ἀρχαῖα, καὶ δημιουργικὰ στοιχεῖα, γιατί τότε μονάχα εἶναι δυνατὴ ἡ ἀμοιβαία ἐπικοινωνία, ἡ ἀναφορὰ καὶ ἡ σχέσις τοῦ ἑνὸς πρὸς τὸ ἄλλο καὶ μάλιστα κατὰ τρόπον ἀνεξάντλητο. Ὁ λόγος, ποὺ παιδεύει τὴν ψυχὴ, πρέπει νὰ εἶναι ἀνεξάντλητος, ἀφθονος

ὅπως καὶ ἡ ψυχὴ ποὺ παιδεύεται, σὰν ἀρχή, σὰν στοιχεῖο ποὺ εἶναι, δὲν ἐξαντλεῖται καὶ δὲν παύει ποτὲ νὰ γεννάει μορφές, νὰ ποθῆ πάντα τὴν μόρφωση. Οὔτε ὁ λόγος μπορεῖ ποτὲ νὰ ἀναιρέσῃ καὶ νὰ ἀφομοιώσῃ ὀλόκληρη τὴν ψυχὴ, οὔτε καὶ ἡ ψυχὴ μπορεῖ νὰ ἀναδεχθῆ τὸν λόγο συνολικὰ καὶ νὰ ἐξαντλήσῃ τὴν ἀρχὴ τοῦ λόγου. Ψυχὴ καὶ λόγος εἶναι ἀρχὲς διαλεκτικῆς· ὅσο ἀναφέρεται ἡ μία στὴν ἄλλη καὶ ὅσο σχετίζεται ἡ μία πρὸς τὴν ἄλλη, τόσο διαλέγεται, ξετυλίσσεται τὸ ἀτέλειωτο νῆμα τῆς μοίρας των. Ἀτέλειωτος εἶναι ὁ λόγος, ἀτέλειωτη καὶ ἡ ψυχὴ, ἀτέλειωτος εἶναι καὶ ὁ ἔρως ψυχῆς καὶ λόγου.

Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς δογματικοὺς θὰ παραξενευθοῦν ἅμα ἀκούσουν πὼς ἀπὸ τὸ σκοτεινὸ γεννιέται τὸ φωτεινόν, πὼς ἀπὸ τὸ ἀνόητο—γιατὶ τὸ σκοτεινὸ εἶναι πάντα ἀνόητο, ἄφωνο, ἀμίλητο—ἀνασταίνεται· σιγὰ σιγὰ τὸ νοητό, καὶ θὰ μᾶς κατηγορήσουν πὼς ἐξαρθῶμε τὸν νοῦν ἀπὸ τὸ ἀκατάληπτο καὶ πὼς παραγνωρίζομε τὰ πρωτεῖα τοῦ νοῦ καὶ τῆς διανοίας. Ἀλλὰ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ πνεύματος, ἡ ὁποία εἶναι ἡ ἱστορία τῆς παιδείας τοῦ ἀνθρώπου, κάθε φωτεινὸ ἀνατρέφεται μὲ τὴν δύναμιν κάποιου σκοτεινοῦ, ἀρκεῖ τὸ σκοτεινὸ νὰ εἶναι μάζα ζωῆς καὶ νὰ ἔχη βάθος πόθου. Ὁ Schelling λέγει «κάθε γέννα εἶναι γέννα ἀπὸ τὸ σκότος πρὸς τὸ φῶς· ὁ σπόρος πρέπει νὰ χαθῆ στὴν γῆ καὶ νὰ ἀποθάνῃ στὸ σκότος, γιὰ νὰ ἀνορθωθῆ ἔπειτα κάποια ὥρα φωτεινὴ μορφή καὶ νὰ ἀναπτυχθῆ μέσα στὸ ἠλιακὸ φῶς. Ὁ ἄνθρωπος δημιουργεῖται μέσα στὴν μήτρα· καὶ ἀπὸ τὸ σκότος τοῦ ἀνοήτου, ἀπὸ τὸ αἴσθημα καὶ τὴν λαχτάραν, τὴν τρανὴν αὐτὴ μάννα τῆς γνώσεως, ἀνασηκῶνεται πρῶτα—πρῶτα οἱ φωτεινὲς σκέψεις». Τὸ σκοτεινόν, τὸ ἀκατανόητο εἶναι ἡ ἀνέκφραστη αἰτία καὶ τοῦ φωτεινοῦ, τοῦ λογικοῦ, γιατί ἡ ζωὴ, ποὺ διαμορφώνεται ἀπὸ τὸν λόγο καὶ ἡ ψυχὴ ποὺ εἶναι ἡ γεννήτρα καὶ ἡ ἀποδέκτρα τοῦ λόγου, εἶναι κατὰ βάθος σκοτεινὲς καὶ ἀκατάληπτες. Ἡ αἰτία ποὺ δημιουργεῖ τὸ ὀλιγόημερο λουλουδί τοῦ ἀγροῦ καὶ ποὺ συγκρατεῖ τὸ πολύχρονο ἀστὲρι εἶναι ἀνέκφραστη μὲ τὴν δύναμιν καὶ τὴν μορφήν τοῦ λόγου. Τὸ ἀκατάληπτο, τὸ σκοτεινόν, ἂν καὶ γίνεται δημιουργικὴ αἰτία τοῦ φωτεινοῦ, ἐν τούτοις εἶναι καὶ ὁ βυθὸς καὶ ὁ τάφος τοῦ λόγου. Χωρὶς τὸ σκοτεινόν αὐτὸ στοιχεῖο δὲν ὑπάρχει πνευματικὴ

δημιουργία, δὲν ὑπάρχει παιδεία. Τὸ σκοτεινὸ στοιχεῖο εἶναι ἐκεῖνο ποὺ δέχεται τὴν μορφή τῆς δημιουργίας. Καὶ κατὰ βάθος, ἅμα θεωρήσωμε τὸν κόσμον ὡς μιὰ ἀκατάπαυστη ἱστορία, ὡς ἓνα αἰώνιον ἀγῶνα γιὰ τὴν μόρφωση, πρέπει νὰ ὁμολογήσωμε πὼς ἡ μορφή τοῦ κόσμου γεννήθηκε σιγὰ—σιγὰ ἀπὸ τὸν πόθο τὸν ἀκατάπαυστο καὶ ἀκόρεστο, ποὺ διακαίει αὐτὸ τὸ σκοτεινὸ στοιχεῖο, πρέπει νὰ ὁμολογήσωμε, ἅμα θεωρήσωμε τὸν κόσμον ἱστορικά, πὼς εἶναι μιὰ δημιουργία φωτὸς ἀπὸ τὸ σκότος, μιὰ γένεσις μορφῆς ἀπὸ τὸ ἄμορφο. Αὐτὸ εἶναι τὸ βαθύτερον νόημα ποὺ κρύπτεται μέσα στὸν μῦθον τοῦ Προμηθέως. Τὸ σκοτεινὸ στοιχεῖο, ποὺ εἶναι στὴν ἀρχὴ τῆς ζωῆς πόθος, γίνεται αἰτία νὰ γεννηθῇ κάτι φωτεινόν, κάτι διαπερασμένο ἀπὸ τὸ φῶς τῆς μορφῆς. Τὶ ἄλλο εἶναι ἡ ἱστορία τοῦ ἀνθρωπίνου πόνου καὶ τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς παρὰ μιὰ παιδεία, μιὰ μόρφωσις, καὶ τί ἄλλο μπορούμε νὰ ὑποθέσωμεν ὡς πρώτη ἀρχὴ τῆς παιδείας παρὰ τὴν ὑπόκωφον συνείδηση ἑνὸς σκοτεινοῦ ἀκόμα πόθου, τὴν διαίσθησις ἑνὸς σκοτεινοῦ στοιχείου ἀπὸ τὴν κυριαρχία τοῦ ὁποίου ζητεῖ ὁ ἄνθρωπος νὰ ἐλευθερωθῇ ;

Ἐδῶ ἀντὶ νὰ ἐξακολουθήσωμε νὰ ἀναπτύσσωμε τὸ θέμα μας θεωρητικὰ παραθέτομε τὸν μῦθον τοῦ Πλάτωνος τὸν σχετικὸν μὲ τὴν παιδείαν τῆς ψυχῆς.

Οἱ ἀνθρώπινες ψυχὲς εἶναι ὅμοιες μὲ ἀνθρώπους ποὺ κατοικοῦν μέσα σ' ἓνα σπήλαιον. Οἱ ἄνθρωποι αὗτοι εἶναι ἀλυσσοδεμένοι ἀπὸ τὴν παιδικὴν ἡλικίαν καὶ εἰς τὰ πόδια καὶ εἰς τὸ κεφάλιν, καὶ δὲν μπορούν οὔτε νὰ σηκωθοῦν, οὔτε νὰ στρέψουν τὸ κεφάλιν τους δεξιὰ καὶ ἀριστερά. Κάθηνται δὲ ἔχοντες τὴν εἰσοδὸν τοῦ σπηλαίου πρὸς τὰ νῶτα των καὶ εἶναι ἀναγκασμένοι νὰ βλέπουν πάντα πρὸς τὰ ἔμπροσθεν, μὴ δυνάμενοι νὰ ἴδωσιν οὔτε δεξιὰ οὔτε ἀριστερά, ἀφοῦ δὲν μπορούν νὰ κουνήσουν τὸ κεφάλιν τους. Ὅπισθεν των καίει μιὰ μεγάλη φωτιὰ καὶ μπροστὰ στὴν φωτιὰ ὑπάρχει ἓνας δρόμος, χωριζόμενος ἀπὸ τοὺς ἀλυσσοδεμένους μὲ ἓναν τοῖχον. Ἡ λάμψις τῆς φωτιᾶς πέφτει στὸ βάθος τοῦ σπηλαίου καὶ τὸ φωτίζει. Ἀπὸ τὸν δρόμον αὐτὸν περνᾶνε τὴν στιγμὴν ἐκείνην ἄνθρωποι φέροντες διάφορα σκεύη, ἀνδριάντας καὶ ἄλλα διάφορα πλάσματα τῆς ἀνθρωπίνης ἐργασίας, εἴτε ξύλινα, εἴτε λίθινα. Οἱ ἄνθρωποι ποὺ διαβαίνουν κρατοῦν

τὰ πράγματα αὐτὰ εἰς τρόπον ὥστε νὰ προσπερνᾶν τὸν χωριστικὸν τοῖχον καὶ νὰ πέφτουν οἱ σκιὲς των στὸ βάθος τοῦ σπηλαίου. Οἱ ἀλυσσοδεμένοι βλέπουν μονάχα τὶς σκιὲς τῶν ἀγαλμάτων αὐτῶν, ἐνῶ τὶς σκιὲς τῶν κρατούτων τὰ ἀγάλματα δὲν τὶς βλέπουν, γιὰ αὐτὲς πέφτουν στὸν τοῖχον ποὺ χωρίζει τοὺς ἀλυσσοδεμένους ἀπὸ τὴν φωτιὰ. Ἄν μάλιστα γεννηθῇ καὶ κάποια ἡχώ μέσα στὸ σπήλαιον ἀπὸ τὶς φωνὲς τῶν διερχομένων ὀπισθεν τῶν ἀλυσσοδεμένων, τότε οἱ ἀλυσσοδεμένοι θὰ νομίσουν πὼς ἡ φωνὴ αὐτὴ ἀνήκει στὶς σκιὲς τῶν ἀνδριάντων, θὰ πιστέψουν πὼς οἱ σκιὲς ὁμιλοῦν, ἀφοῦ ποτὲ δὲν εἶδαν πραγματικοὺς ἀνθρώπους, οὔτε ἀκουσαν φωνὴν ἀνθρώπου. Ἄν τώρα κάποιος λυθῇ ἀπὸ τὰ δεσμά του καὶ σηκωθῇ καὶ μπορέσῃ καὶ στρέψῃ τὸ κεφάλιν του πρὸς τὰ ὀπίσω καὶ ἴδῃ τὴν φωτιὰ τότε θὰ θαμβωθοῦν τὰ μάτια του ἀπὸ τὴν δύναμιν τοῦ φωτὸς καὶ θὰ πονέσουν καὶ δὲν θὰ ἀνθέξουν νὰ ἴδωσιν τοὺς ἀνδριάντας, τῶν ὁποίων ἔβλεπαν πρὶν τὶς σκιὲς. Ἄν μάλιστα εὐρεθῇ ἐκεῖ κάποιος, ποὺ ἔχει ζῆσιν στὸ φῶς καὶ στὸν πραγματικὸν κόσμον, καὶ τοῦ εἰπῇ, πὼς ὅσα ἔβλεπε πρῶτα, ὅταν ἦτο ἀλυσσοδεμένος, ἦταν σκιὲς καὶ φάσματα, καὶ ὅτι αὐτὰ ποὺ βλέπει τώρα εἶναι τὰ πραγματικά, τότε θὰ ἀπορήσῃ, θὰ δυσπιστήσῃ πρὸς τὰ λεγόμενα, θὰ ἐξακολουθῇ δὲ νὰ πιστεύῃ πὼς οἱ σκιὲς εἶναι ἀληθέστερες ἀπὸ τὰ πραγματικὰ ἀντικείμενα. Ἄν μάλιστα ὁ παρευρισκόμενος φωτισμένος ἄνθρωπος, τὸν ἀναγκάσῃ νὰ στρέψῃ τὰ μάτια του πρὸς τὸ φῶς, τότε ὁ πρόην δεσμώτης θὰ ἀποστρέψῃ τὰ βλέμματά του ἀπὸ τὸ φῶς καὶ θὰ ξαναγυρίσῃ μὲ τὴν ματιὰ του πρὸς ἐκεῖνα ποὺ ἔβλεπε πρῶτα, πρὸς τὶς σκιὲς, καὶ θὰ πιστεύσῃ πὼς ἐκεῖνα εἶναι σαφέστερα ἀπὸ τὰ δεικνύμενα, τὰ πραγματικά. Τί θὰ συμβῇ δὲ ἂν ἐξαναγκάσῃ κανεὶς τὸν πρόην δεσμώτη νὰ ἐξέλθῃ ἀπὸ τὸ σπήλαιον καὶ νὰ ἀτενίσῃ τὸ φῶς τοῦ ἡλίου; Δὲν θὰ μπορέσῃ νὰ ρίψῃ τὸ βλέμμα του εἰς κανένα ἀντικείμενον καταυγαζόμενον ἀπὸ τὸ ἡλιακὸ φῶς. Θὰ πρόπη πρῶτα νὰ συνηθίσῃ τὸ φῶς. Πρῶτα-πρῶτα θὰ πρόπη νὰ ἴδῃ τὶς σκιὲς, ποὺ γίνονται, μὲ τὸ ἡλιακὸ φῶς, ἔπειτα θὰ ἴδῃ τὶς σκιὲς τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν ζώων καὶ τῶν πραγμάτων ποὺ γίνονται μέσα στὰ ὕδατα, κατόπιν θὰ ἴδῃ τοὺς ἀνθρώπους, τὰ ζῶα, καὶ τὰ πράγματα αὐτούσια, ὕστερα τὸν οὐρανόν, τὴν νύχταν μάλιστα θὰ τὸν ἴδῃ εὐκο-

λώτερο, γιατί τὸ φῶς τῶν ἀστρῶν καὶ τῆς σελήνης εἶναι ἀπαλό, καὶ τελευταῖα θὰ στρέψῃ τὸ βλέμμα του καὶ πρὸς τὸν ἥλιο τὸν πραγματικὸ καὶ τότε θὰ καταλάβῃ ὅτι ὁ ἥλιος εἶναι ὁ δημιουργὸς τῶν ἐνιαυτῶν καὶ τῶν ὄρατῶν ὄντων, καὶ τῶν πραγματικῶν καὶ τῶν εἰκονικῶν. Τὴν σιγμὴν αὐτὴ θὰ θυμηθῇ τὴν ζωὴ τοῦ δεσμοτηρίου, θὰ ἀναλογισθῇ τοὺς συνδεσμούς του καὶ θὰ θεωρήσῃ τὸν εἰσυτόν του εὐδαίμονα γιὰ τὴν ἀπολύτρωση, καὶ θὰ οἰκτίρῃ τοὺς συνδεσμούς του.

Αὐτὸς εἶναι ὁ πλατωνικὸς μῦθος· εἰκονικὰ μᾶς παρουσιάζει τὴν πορεία, ποὺ διατρέχει ἡ ψυχὴ ὡς ποῦ νὰ μορφωθῇ, ὡς ποῦ νὰ ἀνεβῇ ἀπὸ τὸ σκοτάδι πρὸς τὸ φῶς καὶ νὰ ἀφήσῃ τὶς σκιὰς καὶ ἀτενίσῃ τὰ πράγματα καὶ τὴν οὐσία τῶν ὄντων.

Ἐποὶ λοιπὸν ὁ λόγος καὶ ἡ ψυχὴ εἶναι τὰ στοιχεῖα καὶθε παιδείας, ὁ μορφωτὴς, ὁ δουλευτὴς τῶν ψυχῶν, πρέπει νὰ στραφῇ πρὸς τὰ δύο αὐτὰ συνεχόμενα, ἀλλὰ μονάχα μὲ τὴν βοήθεια τῆς παιδείας ἀλληλοαναπτυσσόμενα στοιχεῖα, ἢ καλλίτερα πρέπει νὰ στραφῇ πρὸς τὸ ὑποκείμενο, ποὺ μορφώνεται καὶ πρὸς τὸ ἀντικείμενο, ποὺ μορφώνει. Ἀντικείμενο τῆς παιδείας εἶναι τὸ ἐπιστημονικὸ νόημα, ἡ ἠθικὴ ἀξία, τὸ καλλιτεχνικὸ δημιούργημα. Πρὸς αὐτὰ πρέπει ἡ παιδεία νὰ ὀδηγῇ τὸν παιδευόμενον, τὸν ἀναπτυσσόμενον ἄνθρωπο. Ὑποκείμενο τῆς παιδείας εἶναι ἡ ψυχὴ, τὸ ψυχικὸ γίγνεσθαι ποὺ ἄλλοτε παρουσιάζεται ὡς κόθος, ἄλλοτε ὡς κίθος, ἄλλοτε ὡς ἐπιθυμία καὶ ἄλλοτε ὡς ἔρωσ, καὶ ἀπὸ τὸν κόθο σιγὰ-σιγὰ, μὲ τὴν βοήθεια τῆς ἐπιστήμης, πρέπει ὁ μορφωτὴς νὰ ἀναθρέψῃ λόγο, ἀπὸ τὸ κίθος μὲ τὴν ἀρογίαν τῆς ἠθικῆς ἀξίας νὰ δημιουργήγῃ ἠθος, ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία νὰ ἀναστήσῃ σιγὰ-σιγὰ κατεύθυνση βουλευτικὴ καὶ πράξι καὶ ἐκτέλεση τῆς ζωῆς ἀντικειμενικὴ, ἀπὸ τὸν ἔρωτα τέλος νὰ ἀναθρέψῃ λαχτήρα γιὰ κάθε ἔργο καὶ ἐνθουσιασμό γιὰ κάθε δῶρο τῆς τέχνης καὶ τῆς φύσεως. Ὁ δουλευτὴς τῶν ψυχῶν πρέπει νὰ ζητήσῃ νὰ συνδυάσῃ τὰ ἀντίθετα, νὰ ἄρῃ σιγὰ-σιγὰ τὴν ἀντίθεση εἰς τὴν ὁποία ζῆ, τὴν ἀντίθεση μεταξὺ ψυχῆς φτωχῆς καὶ ἄμορφης καὶ λόγου ἀφθονοῦ καὶ μορφωμένου.

Εἶναι δύσκολη ἡ θέσις τοῦ μορφωτοῦ τῶν ψυχῶν, γιατί εὐρίσκειται ἀνάμεσα σὲ δύο δυνάμεις, ποὺ μόνον τότε συνενώνονται, ὅταν

ξέρῃ κανεὶς νὰ εἰς συνενώνῃ, καὶ ποὺ χωρίζονται καὶ ἐναντιώνονται, ἅμα ἐπιζητεῖ κανεὶς τὴν σύνθεσιν τους· μὲ τὴν βία καὶ τὸν ἐξαναγκασμό. Ἐχει δύο δυνάμεις νὰ συμφιλεύσῃ ὁ μορφωτὴς ἢ μᾶλλον μὴ δύναμη, ποὺ λέγεται ψυχὴ καὶ ποὺ καταπίνει ὅ,τι κανεὶς τῆς προσφέρει, εἴτε καλὸ, εἴτε κακό, εἴτε ἀληθινὸ, εἴτε ψεύτικο, εἴτε λογικὸ εἴτε παράλογο, καὶ ἓνα νόμο, ποὺ ἅμα παραβιάζεται, καταβάλλει ἐκείνον ποὺ τὸν παραβιάζει. Ὁ λόγος, ἅμα τὸν διαστρεβλώνομε, μᾶς διαστρεβλώνει, ὁ νόμος τοῦ λόγου καὶ τῆς ἀληθείας εἶναι ἀμείλικτος, ἡ δὲ ψυχὴ εἶναι ἀπαλή καὶ δέχεται κάθε χτύπημα ἢ κάθε χαιδεύμα χωρὶς καμμιάν ἀντίστασιν. Καὶ ὁ λόγος καὶ ἡ ψυχὴ θέλουν λοιπὸν τὸν ὀδηγὸ τους.

Ἄλλὰ ὁ μορφωτὴς, ὅσο καὶ ἂν εὐρίσκειται ἀνάμεσα σὲ δύο ἀντιθέσεις, σὴν ἀμόρφωτη ψυχὴ καὶ σὲν μορφωμένο λόγο, ὅσο καὶ ἂν εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ ὑπολογίσῃ καὶ νὰ ἐκτιμᾷ ἕξισον καὶ τὰ δύο, τότε μονάχα θὰ βαδίσῃ βέβαια εἰς τὸ ἔργο του ἅμα κατανόησιν πρῶτα-πρῶτα τί εἶναι λόγος, τί εἶναι μορφωτικὸν ἀγαθόν, γιατί ὁ λόγος εἶναι κάτι ἀντικειμενικὸ καὶ βέβαιο καὶ δὲν ὑπόκειται σὲ ἀπειράριθμες ἀλλοιώσεις, ποὺ δέρνουν τὴν ὑποκειμενικότητα, τὴν ψυχὴ, ποὺ θέλει νὰ μορφώσῃ. Εἰς τὸ σύστημα τῆς παιδαγωγικῆς καὶ εἰς τὸ σύστημα τῆς παιδείας πρέπει συνεπῶς νὰ προηγεῖται ἡ θεωρία τοῦ λόγου, πρέπει νὰ προηγεῖται ἡ διδασκαλία γιὰ τὸ ἀντικείμενο τῆς παιδείας. Πρέπει δηλαδὴ νὰ ξέρῃ ὁ δουλευτὴς τῶν ψυχῶν τί εἶναι ἐκεῖνο ποὺ ἐπιζητεῖ, ποῖο εἶναι τὸ ἀγαθόν ποὺ ζητεῖ ἢ διψασμένη γιὰ μόρφωσιν ψυχὴ. Τὸ ἀντικειμενικὸ ἀγαθόν, ποὺ τὸ ὀνομάζομε συνολικά, «λόγος», μποροῦμε εὐκολώτερα νὰ τὸ γνωρίσωμε γιατί αὐτὸ εἶναι ἀπολυτρωμένο ἀπὸ τὴν διαρκῆ μεταβολὴ τῶν ὑποκειμενικῶν τάσεων, τῶν ἐπιθυμιῶν καὶ τῶν ἔρωτων. Ἐποὶ γνωρίσωμε τοὺς νόμους τοῦ ἀντικειμενικοῦ αὐτοῦ ἀγαθοῦ, ἔποὶ μάθομε καλὰ ποιὲς ιδιότητες ἔχει ὁ λόγος, τότε θὰ μπορέσωμε νὰ συμπεράνωμε βέβαια καὶ ἀποφασιστικὰ καὶ ποιὲς ιδιότητες ἔχει ἡ ψυχὴ, γιατί ὁ λόγος εἶναι ἔργον τῆς μορφωμένης ψυχῆς.

Βέβαια ποτὲ δὲν θὰ μπορέσωμε σὴν πραγματικότητα νὰ χωρίσωμε τὸ ἀντικείμενο ἀπὸ τὸ ὑποκείμενο, τὸν λόγο ἀπὸ τὴν ψυχὴ, γιατί ὁ λόγος εἶναι ἡ ἀντικειμενικοποίησις τῆς ψυχῆς καὶ ἡ μορφω-

μένη ψυχὴ εἶναι ἢ *ὑποκειμενικοποίησης* τοῦ λόγου. Δὲν ἔχομε ἐδῶ δύο πράγματα, ποὺ νὰ χωρίζεται τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο, ὡσὰν νὰ ἦταν ἀδιάφορα πρὸς ἄλληλα, ἀλλὰ ἔχομε δύο ὄψεις ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ ὄντος, μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς οὐσίας, ἔχομε δύο κατευθύνσεις μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς ἐνέργειας.

Δὲν ὑπάρχει πουθενὰ μορφὴ, νόημα, χωρὶς ψυχὴ, καὶ πουθενὰ ψυχὴ χωρὶς νόημα καὶ μορφὴ. Καὶ ἂν ἀκόμα ἀφήσωμε τὰ ἀνθρώπινα καὶ κατεβῶμε στὰ ζωϊκὰ, στὰ φυσικὰ καὶ στὰ χοϊκὰ ἀκόμα βασιλεία τοῦ κόσμου, πουθενὰ δὲν θὰ βροῦμε καὶ ἐδῶ καίτιο ἀκόμα κάποιο περιεχόμενο χωρὶς μορφὴ καὶ κάποια μορφὴ χωρὶς περιεχόμενο. "Ὅπως θεωροῦμε τὸν μορφωμένον ἄνθρωπον, διαπερασμένον ἀπὸ τὴν δύναμη τοῦ λόγου καὶ διαφωτισμένον ἀπὸ τὸ φῶς καὶ τὴν λάμψη τῆς μορφῆς, ἔτσι ἐννοοῦμε καὶ κάθε ἄλλο φυσικὸ δημιούργημα, εἴτε ζωϊκὸ, εἴτε φυτικὸ, εἴτε χοϊκὸ, ὡς ἓνα συναδέλφωμα μιᾶς μορφῆς καὶ μιᾶς ὕλης, ὡς μιὰν ἁρμονία δύο στοιχείων, ποὺ γνωρίζονται καὶ συμφιλιώνονται καὶ ἀποτελοῦν μιὰν ὁλότητα. "Ὅπως θεωροῦμε τὴν ψυχὴ τοῦ καλλιτέχνη ὡσὰν κάτι, ποὺ ἔχει ἀυλακευθῆ ἀπὸ τὸ ἀλέτρι τῆς μορφῆς, καὶ ποὺ ἔχει διαποτισθῆ μὲ τὸ νᾶμα τῆς ιδέας, ἔτσι ἐννοοῦμε καὶ τὸ λουλοῦδι τοῦ ἀγροῦ, τὸ παραπεταμένο ἀπὸ τὸν ἄνθρωπον, ὡσὰν κάτι λαξευμένο μὲ τὴν ἴδια τὴν σμίλη τῆς μορφῆς καὶ οἰκοδομημένο ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ ὕλικό. Τὴν διαφορὰ βέβαια, ποὺ χωρίζει τοὺς κόσμους, τὸν ἀνθρώπινον ἀπὸ τὸν ζωϊκὸ, τὸν ζωϊκὸν ἀπὸ τὸν φυτικὸ καὶ τὸν φυτικὸν ἀπὸ τὸν χοϊκὸ, τὴν κρατοῦμεν ὡς μιὰ σπουδαία διάκριση ἀνάμεσα στὸ ἔργο τῆς δημιουργίας. "Ὅχι μόνον τὴν κρατοῦμε, ἀλλὰ καὶ τὴν μεγαλώνομε, γιατί ὅσο ἐμβυθίζομε στὸ μυστικὸ τῆς συνειδήσεως εἴτε μὲ τὴν παιδεία, εἴτε μὲ τὴν ἐπιστήμη, εἴτε μὲ τὴν πράξη, εἴτε μὲ τὴν τέχνη, ὅσον ἀνασκαίπτωμε τὰ βιῶτα τῆς συνειδήσεως, τόσο περισσότερο ἀισθανόμαστε τὸ χάσμα, ποὺ χωρίζει τὸ συνειδητὸ ἀπὸ τὸ ἀσυνείδητο. "Ὅσο καλλιεργοῦμε τὴν συνείδηση τόσο κατανοοῦμε καὶ τὸ ἀσυνείδητο, ὅπως ὅσο καλλιεργοῦμε τὴν ἱστορία, τόσο καταλαβαίνομε τὸ ἀνιστόρητο, ποὺ εἶναι ἡ φύσις.

Ἀλλὰ ἂν ἀποκρούωμε τὴν θεμελίωση τῆς παιδαγωγικῆς καὶ γενικῶς τῆς παιδείας ἐπάνω εἰς τὴν ἀστατή ψυχικὴν ἐνέργειαν γιὰ

νὰ ἀποφύγωμε τὸν σχετικισμό καὶ τὸν σκεπτικισμό, ποὺ γεννιέται πάντα αὐθόρμητα ἀπὸ μία τέτοια θεμελίωση, ἀπωθοῦμε ἐπίσης καὶ μία θεμελίωση τῆς παιδείας ἐπάνω στὰ ἀπολύτως ὠρισμένα νοήματα, στὰ δογματικῶς παραδεδεγμένα πνευματικὰ οἰκοδομήματα. Τὰ νοήματα ποὺ ὑποθέτομε ὡς βάρη τῆς παιδείας, ἡ ἐπιστήμη, ἡ τέχνη, τὸ ἦθος καὶ ὁ μῦθος, δὲν εἶναι, γιὰ μᾶς, δεδομένα ἀπολύτως καὶ οἰκοδομημένα ἀμετάβλητα, ἀλλὰ παρουσιάζονται στὸ βλέμμα τῆς καινούργιας ψυχῆς, ποὺ ποθεῖ νὰ μορφώσῃ ἢ μορφωθῆ ὡς ἐντελῶς νέα. Ἐνα βλέμμα τῆς ἀπὸ τὸν ἔρωτα γιὰ τὴν μόρφωση κατατρωγομένης ψυχῆς πρὸς τὰ νοήματα αὐτὰ ἀρκεῖ γιὰ νὰ τοὺς δώσῃ νέα ὄψη, ἡ δὲ ψυχὴ τοῦ μορφωτοῦ, ποὺ εἶναι μορφωμένη τὰ φωτίζει πάντα διαφορετικὰ ἀπὸ ὅ,τι τὰ ἐφώτισαν περασμένες ψυχές. "Ὅπως ἡ ψυχὴ κινητοποιεῖ τὰ ἀκίνητα, τὶς ἱστορικῆς μορφῆς τοῦ πνεύματος, ἔτσι καὶ ἐκεῖνα, τὰ ἀκίνητα, ἅμα πάρουν μιὰ νέα μορφὴ, προσδίδουν στὴν ψυχὴ χαρακτῆρα μὲ τὸ ἀντιρέγγισμα ποὺ δημιουργοῦν. Τὰ ἱστορικὰ ἀγαθὰ, ποὺ εἶναι στοιχεῖα μορφωτικὰ γιὰ τὴν ψυχὴ, ποτὲ δὲν πρέπει νὰ θεωροῦνται ὡς δόγματα, ἡ δὲ ψυχὴ ὡς τὸ ἀλλοιούμενο καὶ μορφούμενο στοιχεῖο, ποτὲ δὲν πρέπει νὰ θεωρεῖται μόνον ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς ἀλλοιώσεως, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς μορφώσεως. Ἐκεῖνο δὲ ποὺ μορφώνεται ἔχει καὶ τὴν δύναμιν νὰ ἐξέλθῃ ἀπὸ τὴν ἀδιάκοπη ῥοὴ καὶ νὰ κρατηθῆ ὡς συνείδησις, ποὺ ἐκλέγει τὸ ἀληθινὸ καὶ ἀπορρίπτει τὸ ψεύτικο. Ὁ λόγος, ἅμα γίνεται ἀκίνητος, ἅμα ἐννοεῖται ὡς κάτι δογματικῶς ἀμετάβλητο, ὁδηγεῖ στὴν δογματικὴν τοῦ λόγου, ἡ δὲ ψυχὴ ὅταν ἐννοεῖται μόνον ὡς συνεχῆς ἀλλαγὴ καταστάσεων, χωρὶς κανένα μόνιμο περιεχόμενο, ὁδηγεῖ στὴν ἀστάθεια. Καὶ ἔτσι ἀπὸ τὴν παρανόηση τῶν δύο στοιχείων τῆς παιδείας, τὸν λόγο καὶ τὴν ψυχὴ, γεννιῶνται οἱ δύο ἐχθροὶ κάθε ἀληθινῆς παιδείας, ὁ δογματισμὸς καὶ ὁ σχετικισμὸς. Ὁ πρῶτος ἔρχεται μὲ τὸ κήρυγμα τοῦ ἀμεταβλήτου καὶ μὲ τὸ σκῆπτρο τοῦ ἀναλλοιώτου, ὁ δεύτερος προβάλλει μὲ τὸ ἄγγελμα τῆς συνεχοῦς μεταβολῆς καὶ τῆς διαρκοῦς ἀλλοιώσεως κάθε ἀξίας. Ἡ παιδεία ἅμα στηρίζεται στὰ διδάγματα τοῦ πρώτου καὶ ὑποκύπτει καίτιο ἀπὸ τὸ σκῆπτρο τὸ δεσποτικὸ τοῦ δογματισμοῦ, γίνεται σχολαστικὴ καὶ ἀπονεκρῶνει τὶς ψυχές, ἐκβιάζει τὴν ἐλεύθερον ἀνάπτυξιν καὶ θανατώνει κάθε ἔρωτα γιὰ τὴν μορφὴ.

Ἄμα ἀκούει τὰ κελεύσματα τοῦ δευτέρου ἢ παιδεία γίνεται ἀναρχία καὶ ἀφαιρεῖ ἀπὸ τὴν ψυχὴν κάθε κριτήριο ἀντικειμενικὸ καὶ τὴν ἀπο-
 γυμνώνει ἀπὸ κάθε μορφῆς. Δογματισμὸν προσβεβύον, ὅσοι νομίζουν
 πρὸς τὰ ἀντικείμενα, τὰ νοήματα τῆς παιδείας, εἶναι ἀπόλυτα ἀπὸ τοὺς
 περασμένους αἰῶνας καθωρισμένα καὶ πρὸς ἡμεῖς πρέπει νὰ ὑπα-
 κούωμε πειθαρχικὰ καὶ νὰ ἀφομοιωθῶμε μὲ τὰ νοήματα τῶν
 περασμένων καιρῶν· γι' αὐτὸ τὸ ἄμεσον ἀποτέλεσμα τοῦ δογμα-
 τισμοῦ εἶναι ἡ ἀπονεκρωσις τῶν νέων ψυχῶν.

Σχετικισμὸν διδάσκουν ἐκεῖνοι ποὺ δὲν μποροῦν ποιθεῖν νὰ ἀρά-
 ξουν, ποὺ ἀπὸ καμμιὰ πνευματικὴν ἀξία δὲν μποροῦν νὰ κρατηθοῦν,
 γιὰτι μαρτυροῦν δὲν ἀγαπᾶν στὸ βῆθος, καὶ ἀπὸ καμμιὰ δὲν ἐνθουσιάζ-
 ονται. Γι' αὐτὸ ἀσθένεια πάλι γεννᾶται ὁ σχετικισμὸς τὸν σκεπτι-
 κισμὸν, ἀσθένεια προβάλλει ἀπὸ τὴν ἀσθένεια πρὸς κάθε ἀξία, ἡ
 ἀμφιβολία γιὰ κάθε ἀξία.

Τὶ πρέπει νὰ κάμῃ ὁ δουλευτὴς τῶν ψυχῶν; ποῦ πρέπει νὰ
 σταθῇ ὁ μορφωτὴς, ἅμα εὐρίσκει ἀντίμετα τοὺς δύο αὐτοὺς ἐχ-
 θρούς; Ὁ μορφωτὴς πρέπει νὰ κρῖνῃ. Οὔτε στὸ δογματικὸν παρα-
 δεδεγμένο νόημα, οὔτε στὴν ἀνεργίαν ψυχικὴν ἀνέργεια θὰ σταθῇ.
 Σκοπὸς του εἶναι νὰ θραύσῃ τὸν δογματισμὸν καὶ νὰ σταθεροποιήσῃ
 τὴν ψυχὴν. Τὴν ψυχικὴν ἐνέργεια θὰ τὴν πάρῃ ὁ μορφωτὴς, ὡς καὶ
 ποὺ ἔχει μονάχα τὴν δυνατότητα νὰ μορφωθῇ, τὸ νόημα θὰ τὸ
 πάρῃ ὁ μορφωτὴς ὡς καὶ ποὺ χρεωστῆται τὴν μορφὴν τῶν ἐρωτῶν
 καὶ τὸν πόθον τῆς ψυχῆς. Ὁ μορφωτὴς θὰ κρῖνῃ καὶ τὴν ἐνέργεια
 καὶ τὸ νόημα, θὰ ἀπαλλάξῃ τὸ νόημα ἀπὸ τὸν δογματισμὸν του, καὶ
 θὰ προσδώσῃ εἰς αὐτὸ μιὰ μορφὴν προεπιλεγμένην, καὶ θὰ ἀπαλλάξῃ τὴν
 ἐνέργειαν ἀπὸ τὴν ἀσθένειάν της, θὰ προσφέρῃ εἰς αὐτὴν ὡς στή-
 ρημα τὸ ἀναγεννημένο καὶ ἀναμορφωμένο νόημα. Κρίση θὰ κάμῃ
 ὁ δουλευτὴς τῶν ψυχῶν γιὰ νὰ φθάσῃ στὴν ἀληθινὴν παιδείαν. Θὰ
 πάρῃ τὴν ἀχαλίνωτην ψυχικὴν ἐνέργειαν καὶ θὰ τὴν φέρῃ σιγά-σιγά
 σὲ ἐπικοινωνίαν καὶ σὲ γνωριμίαν μὲ τὴν ἱστορικὴν μορφὴν τοῦ πνεύ-
 ματος ποὺ ἀδιάκοπα μεταβάλλονται καὶ ποὺ ἀδιάκοπα μεταβάλλουν,
 μορφώνουν τὸν καλλιεργητὴν τους, μορφώνουν καὶ τὴν ψυχὴν ποὺ τὴν
 ἀποδέχεται.

✱ Σήμερον στὴν Ἑλλάδα οἱ δύο ἐχθροὶ τῆς ἀληθινῆς παιδείας εἶναι

ὁ σχολαστικισμὸς ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος, καὶ ὁ ἱστορικὸς ὕλισμος ἀπὸ τὸ
 ἄλλο. Εἶναι δύο πράγματα ποὺ φαίνονται ἐντελῶς ἀντίθετα καὶ ὅμως
 ἔχουν μιὰ βαθυὰ σχέση, γιὰτι ὁ σχολαστικισμὸς ἐγέννησε τὸν ἐκπαι-
 δευτικὸν ἱστορικὸν ὕλισμόν. Ἡ νεολαία μας ζητεῖ καὶ ἀγαπᾶ τὸ νέο
 αὐτὸ κήρυγμα, γιὰτι ἡ δόξα της γιὰ τὴν μόρφωση δὲν καταστέλλε-
 ται ἀπὸ τὸν σχολαστικισμόν. Ὁ σχολαστικισμὸς ἔχει τόσο πολὺ τυραν-
 νήσῃ τὴν ψυχὴν, ποὺ ζητοῦν καταφυγὴ εἰς κάθε καινούργιον, ἀδιάφορον
 ἂν αὐτὸ εἶναι στὴν ῥίζαν τοῦ σαθροῦ. Σχολαστικισμὸς εἶναι καὶ ἀπο-
 νεκρωτικὸν, καὶ ποὺ ἀνασκαλεῖ πάντα τοὺς τύπους καὶ δὲν φθά-
 νει ποτεῖ στὸ πνεῦμα, καὶ γι' αὐτὸ εἶναι ἐχθρὸς τῆς ἀληθινῆς παι-
 δείας. Ἐκπαιδευτικὸς ἱστορικὸς ὕλισμος, ὅπως τοῦλάχιστον ἐμφανίζε-
 ται τὸ πολιτικὸν αὐτὸ σύστημα σήμερον, εἶναι καὶ ἀπειθαρχητὸν, καὶ
 κατὰ βῆθος ἀνιστόρητον, ἂν καὶ λέγεται ἱστορικὸς ὕλισμος. Εἶναι
 ἀνιστόρητος ὁ ἱστορικὸς ὕλισμος, καὶ ἀντιἱστορικὸς, γιὰτι παραβιάζει
 τὴν ἐννοίαν καὶ τὴν ἐνέργειαν τῆς ἱστορίας, καὶ ζητεῖ μὲ τὸ ἓνα
 μονάχα στοιχεῖον τῆς ἱστορικῆς ζωῆς, μὲ τὴν ὕλην, νὰ ἐρμηνεύσῃ ὅλον
 τὸ ἱστορικὸν γίνεσθαι, καὶ ζητεῖ τὴν βία ἀνατροπὴν ὅλων τῶν πνευ-
 ματικῶν ἀξιών, τὸ δὲ βλαίον εἶναι ἐχθρὸς κάθε ἀληθινῆς παιδείας.
 Εἶναι ἀνιστόρητος ὁ ἱστορικὸς ὕλισμος διότι μηχανοποιεῖ τὴν ἱστο-
 ρίαν καὶ τὴν ἐννοεῖ ὡς καὶ φυσικόν. Εἶναι ἀνιστόρητος ὁ ἱστορικὸς
 ὕλισμος διότι ἡ διαλεκτικὴ του εἶναι οἰκονομικὴ, οἰκονομία εἶναι
 σχέσις ἀριθμῶν. Ἐπειδὴ ἡ οἰκονομία ἐργάζεται μὲ ἀριθμητικὰς κατη-
 γορίες γι' αὐτὸ παραβιάζει τὴν ἱστορίαν, ἀπὸ ἱστορικὸν φαινόμενον,
 τὴν κάνει φυσικὸν φαινόμενον.

Ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος ὑπάρχουν ἐκεῖνοι ποὺ ἔχουν τὴν ἀξίωσιν, ὅτι
 διατηροῦν τὴν ἀρχαίαν σοφίαν, ἐνῶ στὴν πραγματικότητι κρατοῦν
 μονάχα ὀρισμένους ἀρχαίους τύπους, ἢ ἀκριβέστερα ὀρισμένες παρα-
 φθορὰς τῶν ἀρχαίων τύπων· αὐτοὶ εἶναι οἱ σχολαστικοί, ποὺ εἶναι
 καὶ τυραννικοὶ πρὸς τὴν νέαν ψυχὴν, καὶ διδάσκουν πρὸς δὲν πρέπει
 νὰ λησμονήσωμε τίποτα ἀπὸ ὅσα ἔκαμαν οἱ περασμέναι ψυχὴν, οἱ
 περασμέναι γενεαὶ τῆς ἱστορίας μας· αὐτὸς εἶναι ὁ σχολαστικὸς δογμα-
 τισμὸς. Διδάσκει πρὸς ἢ παιδείαν πρέπει νὰ κρατηθῇ δογματικὰ κοντὰ
 στὰ περασμένα καὶ νὰ ἀδιαφορήσῃ γιὰ κάθε νέο. Ὁ σχολαστικισμὸς
 αὐτὸς ἐκδηλώνεται στὴν παιδείαν ἐδῶ καὶ ἑκατὸ χρόνια· εἰς δὲ τὴν

ἐκκλησία ἐδῶ καὶ χίλια χρόνια, γιατί στὴν πνευματικὴ ζωὴ τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας, ἔπειτα ἀπὸ τὴν διαμάχη μεταξὺ εἰκονολατρείας καὶ εἰκονοθρυμματισμοῦ, κανένα ἄλλο πνευματικὸ γεγονός δὲν ἐτάραξε τὴν δογματικὴν ἀμεριμνησίαν τῆς ἐκκλησίας, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐμφάνισιν τοῦ Καίρι, τοῦ ὁποίου ὅμως ἡ φωνὴ κατεπνίγη κάτω ἀπὸ τὴν βίαν τοῦ δογματισμοῦ.

Ὁ δογματισμὸς καὶ ἡ τυπολατρεία αὐτὴ τῆς ἐκκλησίας παρεσκέυασε τὸ εὐφορο ἔδαφος γιὰ τὴν προκοπὴν τῆς προσπαγάνδας, τὴν ὁποίαν κάνει σήμερον ἡ καθολικὴ ἐκκλησία στὴν Ἑλλάδα, καὶ τῆς ὁποίας οἱ κίνδυνοι μπορεῖ νὰ εἶναι μεγάλοι, γιατί θὰ εἶναι ἀξιοθρήνητο ἂν ἡ φυλὴ μας χάσῃ τὴν ἐνότητά τῆς θρησκευτικῆς τῆς ψυχολογίας. Ὅλα δὲ τὰ ἄλλα μέτρα, εἴτε νομοθετικά, εἴτε ἐκκλησιαστικά δὲν θὰ ἀποτρέψουν τὸν ὑφιστάμενον κίνδυνον, ἐκτὸς ἐνός, τῆς πραγματικῆς παιδείας ἐκείνων οἱ ὁποῖοι ἐμψυχώνονται ὡς θρησκευτικοὶ ὀδηγοὶ τοῦ λαοῦ. Τίποτε ἄλλο δὲν μποροῦμε νὰ ἀξιόσωμε ἀπὸ τὴν ἐκκλησία παρὰ ἀληθινὴν παιδείαν τῶν λειτουργῶν τῆς. Σήμερον μάλιστα ὁπότε ἡ ἐκκλησία ἀποκτᾷ ὑλικὴν ἐλευθερίαν, θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναλάβῃ ὡς ὑποχρέωσιν ἀπέναντι τῆς πολιτείας, ὅτι θὰ φροντίσῃ γιὰ ἓνα τόσο ῥιζικὸ ζήτημα, ἀλλοιῶς καλλίτερα νὰ μὴν γίνῃ ἡ ὑευστοποίησις τῆς μοναστηριακῆς περιουσίας.

Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ὑπάρχουν ἐκεῖνοι ποὺ ζητοῦν νὰ λησιμονήσωμε τὰ ἔργα τῆς ἱστορικῆς μας ζωῆς, ζητοῦν τὴν ὀλοκληρωτικὴν λήθη τοῦ παρελθόντος καὶ ἔχουν ὡς σύμβολον τὸ καινούργιον καὶ κάτι γενικὸ γιὰ ὅλους τοὺς λαούς, τὸ κομμουνιστικόν, καὶ παραβιάζουν τὴν ἱστορίαν τὴν ἑλληνικὴν τόσον, ὥστε νὰ παρουσιάζουν τὸ δρᾶμα τῆς νέας ἑλληνικῆς δημιουργίας, τοῦ ὁποίου ὁ ἦρωας ὑπεῖρεξεν ἓνας Βύρων, ὡς ἓνα ἀπλοῦν οἰκονομικὸν γεγονός.

Ἀλλὰ καὶ ὁ σχολαστικισμὸς καὶ ὁ ἐκπαιδευτικὸς ὕλισμὸς, ἂν καὶ εἶναι ἐχθροὶ τῆς παιδείας, ζητοῦν νὰ μεταχειρισθῶν τὴν παιδείαν γιὰ νὰ ἐπικρατήσουν, γιὰ νὰ ἐπιτύχουν ἐκεῖνο ποὺ ποθοῦν, ὁ μὲν πρῶτος τὴν ἀφομοίωσιν τῆς ψυχῆς τοῦ λαοῦ μὲ μερικὸς περισπασμένους τύπους καὶ τὴν ἀφυσίωσιν στὰ περισπασμένα σύμβολα, ὁ δὲ δεύτερος τὴν ἀπόσχισιν ἀπὸ κάθε ἱστορικὸ παρελθόν. Θέλουν δηλαδὴ καὶ οἱ δύο νὰ μεταχειρισθῶν τὴν παιδείαν γιὰ νὰ δημιουργήσῃ ὁ μὲν πρῶτος

ἱστορίαν τοῦ πνεύματος, ὁ δὲ δεύτερος ζωὴν τοῦ πνεύματος. Ἀλλὰ ἡ ἱστορία καὶ ἡ ζωὴ τοῦ πνεύματος, δὲν δημιουργοῦνται, οὔτε μὲ τὴν ἀκίνησίαν τοῦ σχολαστικισμοῦ, οὔτε μὲ τὴν ἀστάθειαν καὶ τὴν βιαιότητα τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ ὕλισμοῦ. Ἱστορία καὶ ζωὴ πνεύματος δὲν δημιουργεῖται οὔτε μὲ τὴν δογματικὴν ἐμμονὴν στὰ περασμένα, οὔτε μὲ τὴν αὐθαίρετην ἄρνησιν τῶν περασμένων. Οἱ σχολαστικοὶ δὲν ξαίρουν τί θὰ εἴπῃ δίψα τῆς ψυχῆς γιὰ νέες μορφές, οἱ ὀπαδοὶ τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ δὲν γνωρίζουν τί θὰ εἴπῃ νάχη ἓνας λαὸς ἱστορικὰ μυστικά.

Γιὰ νὰ δημιουργηθῇ ὅμως πνευματικὴ ἱστορία, γιὰ νὰ γεννηθοῦν νέες πνευματικὲς μορφές, χρειάζονται πάντοτε τρία στοιχεῖα, χρειάζεται πρῶτα ζωὴ ἀκατανάλωτη καὶ ἀκμαία, ἔπειτα πόνος γιὰ νέες πνευματικὲς μορφές καὶ τελευταῖα περασμέναις μορφῆς πνεύματος. Ἡ ζωὴ εἶναι ἐκεῖνο ποῦ ἔχει τὴν δύναμιν, τὴν ὁρμὴν, εἶναι τὸ θερμὸ αἷμα, ὁ πόνος εἶναι ἐκεῖνος ποῦ δίδει τὴν μορφὴν τῆς ζωῆς, καὶ οἱ περασμέναις πνευματικὲς μορφές γίνονται ἀπὸ μορφές ὑλικῆς.

Ἀμα λέμε ζωὴν ἐννοοῦμε τὴν ἀμόρφωτον, ἀλλὰ ἀπὸ τὸν πόνον γιὰ τὴν μόρφωσιν κατεχόμενῃ ὁρμῇ, ποῦ ὑπάρχει μονάχα γιατί τείνει νὰ μορφωθῇ καὶ ποῦ ὑφίσταται μονάχα γιατί πρέπει νὰ μορφωθῇ. Ζωὴ εἶναι τὸ ἀπρόσωπον καὶ ἀόρατον ἐκεῖνο στοιχεῖον, ποῦ συλλεγόμενον κανονικὰ καὶ σύμφωνα μὲ τὸν νόμον τῆς μάϊρας στὸν ὀργανισμόν, στὴν ἐνιαίαν αὐτὴν ἀρχιτεκτονικὴν δημιουργίαν, γίνεται ἀφορμὴ μᾶς ἀπόλυτης δίψας γιὰ τὴν μόρφωσιν, τὴν ἐκτέλεσιν καὶ τὴν ἀξιοποίησιν τῆς ἀνθρωπίνης ὑπάρξεως. Ὅ,τι δὴποτε ὅμως καὶ ἂν εἶναι ἡ ζωὴ, γιὰ μᾶς τοὺς ἐκτελεστάς καὶ τοὺς θεωρητάς τῆς μένει μία γένεσις, διαπερασμένη ἀπὸ τὸν ἔρωτα πρὸς ἀντικειμενικὴν δημιουργίαν, καὶ ἀπὸ τὸν πόθον πρὸς σωτηρίαν ἀπὸ τὸν καταβροχθιστικὸν χρόνον. Ἡ σωτηρία αὐτὴ τῆς ζωῆς ἀπὸ τὸ ἀδηφάγον στόμα τοῦ χρόνου γίνεται μὲ τὴν μόρφωσιν. Ὅταν ὁ ποιητὴς μορφώνει μὲ τὸν λόγον τοῦ κάποιο γεγονός τῆς ζωῆς, ἢ ὅταν ὁ γλύπτης μορφώνει μὲ τὴν σμίλιν τοῦ κάποιο μάρμαρον, διαφεύγουν μ' αὐτὸ καὶ οἱ δύο τὸν κίνδυνον τῆς λήθης καὶ εἰσέρχονται στὸν κόσμον καὶ στὴν μνήμην τῆς ἱστορίας. Ἡ ζωὴ των σώζεται μέσα στίς μορφάς, ποῦ ἐδημιούργησαν. Ἐτσι ὑπερνικάει ἡ ζωὴ τὸν χρόνον. Τὸ πρῶτον λοιπὸν αἷτιον, τὸ πρῶτον

κίνητρο τῆς πνευματικῆς ἱστορίας, εἶναι ἡ μέσα στὸν χρόνο ἀλυσοδεμένη ζωὴ, ἢ μὲ τὸν χρόνο παλαίονσα ζωὴ. Ζωὴ εἶναι κάτι ποὺ δὲν πιάνεται ἀλλοιῶς, παρὰ μὲ τὴν δημιουργία μορφῆς καὶ λόγου. Εἶναι κάτι ἀμόρφωτο ἢ ζωὴ, ἀλλὰ τόσο διαρασμένο γιὰ τὴν μόρφωση, ποὺ ἔχει τὴν δύναμη νὰ γκρεμίζει καὶ παλιὰ συστήματα καὶ νὰ ἀνατρέψη καὶ τὰ πατρικὰ ἁμαρτήματα ποὺ τῆς βαρύνουν τὴν ῥάχη. Ἐτέοια εἶναι ἡ φύσις τῆς ζωῆς ὅταν ἔρχεται νὰ μορφωθῆ, ὅταν παραδίδεται στὰ χέρια τοῦ πλάστου τῆς, τοῦ μορφοτοῦ τῆς.

Τὸ δεύτερο στοιχεῖο πρὸς δημιουργία πνευματικῆς ζωῆς καὶ πνευματικῆς ἱστορίας εἶναι ὁ πόνος γιὰ νέες πνευματικὲς μορφές. Ὄταν λέμε «πόνος» δὲν ἐννοοῦμε ποτὲ κάτι σωματικό, ἀλλὰ πάντοτε κάτι ψυχικό, ἐννοοῦμε τὸν καῦμό τῆς ψυχῆς, ποὺ ἔχει ὡς αἰτία τὴν πνευματικὴν ἀνέχεια, καὶ τὴν ἔλλειψη μορφῆς. Ἡ ἔλλειψις αὐτὴ πνευματικῶν μορφῶν γεννάει στὶς νέες ψυχές τὸ αἶσθημα τοῦ πόνου, ἐκεῖνο δηλαδή ποὺ γεννάει, τὸν λόγο, τὴν προίξη, τὴν ποίηση καὶ τὴν λατρεία. Θεωροῦμε δηλαδή τὸν πόνον ὡς γεννήτορα τοῦ λογικοῦ, τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ ὠραίου, ὅπως πιστεύομε ὅτι καὶ ἡ ἔλλειψις πόνου εἶναι αἰτία ἀμορφωσιᾶς καὶ ἀπαιδευσιᾶς.

Ἐντὶ νὰ συνεχίσωμε τὴν θεωρητικὴ ἀνάπτυξη τοῦ πόνου παραθέτωμε ἕνα παραμῦθι τοῦ Oskar Wilde, ποὺ εἰκονίζει παραστατικὰ τὸ πρῶγμα.

Κάποιος νέος ἀγαπάει μιὰ νέα. Ἐνας ῥήγας δίνει ἕνα χορὸ καὶ προσκαλεῖ τοὺς δύο ἀγαπημένους. Ἡ κόρη λέγει στὸ παλληκάρι, ὅτι μόνον τότε θὰ χορέψη μαζί του, ἂν τῆς φέρῃ ἕνα κόκκινο ῥόδο. Εἶναι χειμῶνας καὶ κόκκινα ῥόδα δὲν ὑπάρχουν. Ὁ νέος ἀδικα γυρίζει στὸν κῆπο του, ῥόδα κόκκινα δὲν βρῖσκει.

Κάποιο ἀηδόνι βλέπει τὸν νέο καὶ συναισθάνεται τὴν λύπη του. Καὶ καθὼς στέκει ἐπάνω στὸ δένδρον συλλογίζεται τὸ μυστικὸ τῆς ἀγάπης. Ἐπειτα πετάει καὶ κάθεται ἐπάνω σὲ μιὰ τριανταφυλλιά καὶ τῆς λέει «δός μου ἕνα κόκκινο τριαντάφυλλο καὶ θὰ σοῦ τραγουδήσω τὸ γλυκύτερό μου τραγοῦδι». Ἡ τριανταφυλλιά ὅμως λέει στὸ ἀηδόνι «τὰ ῥόδα μου εἶναι λευκὰ ὅσον ὁ ἀφρὸς τῆς θάλασσας καὶ λευκότερα ἀπὸ τὸ χιόνι πηγαινέ ὅμως στὴν ἀδελφὴ μου καὶ θὰ βρῆς κόκκινα τριαντάφυλλα».

Τὸ ἀηδόνι ἐπέταξε στὴν ἄλλη τριανταφυλλιά: «δός μου ἕνα κόκκινο τριαντάφυλλο, τῆς εἶπε, καὶ θὰ σοῦ τραγουδήσω τὸ γλυκύτερό μου τραγοῦδι».

Ἡ τριανταφυλλιά ὅμως ἀρνήθηκε καὶ τοῦ εἶπε. «Τὰ ῥόδα μου εἶναι κόκκινα ὡσὰν τὰ πόδια τῶν περιστριῶν καὶ πιὸ κόκκινα ἀπὸ τὰ κοράλια ποὺ ἡ παλίρροια τῆς θάλασσας τὰ φέρνει δῶθε καὶ κεῖθε. Ἄλλὰ ὁ χειμῶνας μοῦ ἐπάγωσε τὶς φλέβες καὶ τὸ ψῦχος ἐμάρανε τὰ μπουμπούκια μου καὶ ἡ θύελλα ἔσπασε τὰ κλαδιά μου. Καὶ γι' αὐτὸ αὐτὸν τὸν χρόνο δὲν θὰ βγάλω ῥόδα».

«Ἐνα κόκκινο τριαντάφυλλο, αὐτὸ μονάχα ζητῶ, εἶπε τὸ ἀηδόνι, δὲν ὑπάρχει κανένας τρόπος νὰ τὸ οἰκονομήσω;»

«Ἐπάρχει ἕνας τρόπος, εἶπε ἡ τριανταφυλλιά, ἀλλὰ εἶναι τόσο φοβερός ποὺ δὲν τολμῶ νὰ σοῦ τὸν εἰπῶ».

«Πές μου τον, εἶπε τὸ ἀηδόνι, δὲν τὸν φοβοῦμαι».

«Ἐν θέλης νάχης ἕνα κόκκινο τριαντάφυλλο, εἶπε ἡ τριανταφυλλιά, τότε νὰ τὸ πλάσης μὲ τὸ κελάδιμά σου στὸ φῶς τοῦ φεγγαριοῦ καὶ νὰ τὸ χρωματίσης μὲ τὸ αἷμα τῆς καρδιᾶς σου, πρέπει νὰ μοῦ τραγουδήσης τὸ τραγοῦδι σου τὴν ὥρα ποὺ ἕνα ἀγκάθι δικό μου θὰ μπαίνει στὸ στήθος σου. Ὄλη τὴν νύχτα πρέπει νὰ τραγουδήσης καὶ τὸ ἀγκάθι πρέπει νὰ διαπεράσῃ τὴν καρδιά σου. Καὶ τὸ αἷμα τῆς ζωῆς σου θὰ τρέξῃ μέσα στὶς φλέβες μου καὶ θὰ γίνῃ δικό μου».

Τὸ ἴδιο βράδυ μόλις ἐφάνηκε τὸ φεγγάρι στὸν οὐρανὸ τὸ ἀηδόνι ἐπῆγε καὶ κάθησε στὴ τριανταφυλλιά καὶ ἔσπρωξε τὸ στήθος του πρὸς τὸ ἀγκάθι. Ὄλη τὴν νύχτα τραγουδοῦσε καὶ τὸ ἀγκάθι προχωροῦσε πάντα βαθύτερα στὸ στήθος του καὶ τὸ αἷμα τῆς ζωῆς τοῦ ἀηδονιοῦ ἔρρεε πάντα περισσότερο. Μονομιᾶς στὸ ψηλότερο κλαδί τῆς τριανταφυλλιᾶς ἐβγῆκε ἕνα θαυμαστὸ τριαντάφυλλο καὶ τὰ φύλλα του ἔβγαιναν τὸ ἕνα ἔπειτα ἀπὸ τὸ ἄλλο ἀκολουθοῦντα τὴν σειρά τῶν τόνων. Στὴν ἀρχὴ ἦταν τὸ τριαντάφυλλο χλωμό, ὡσὰν σύνεφο, χλωμό, ὡσὰν τὰ πόδια τῆς αὐγῆς, καὶ ἀργυρόχρωμο, ὡσὰν τὸ φτερούγισμα τῆς χαραυγῆς. Καὶ τότε εἶπε ἡ τριανταφυλλιά στὸ ἀηδόνι νὰ σπρώξῃ ἀκόμα τὸ ἀγκάθι στὴν καρδιά του γιὰ τὴν ξημερώση καὶ τὸ ῥόδο θὰ μείνῃ ἀτέλειωτο.

Τὸ ἀηδόνι ἔβαλε τὸ ἀγκάθι βαθυὰ - βαθυὰ στὴν καρδιά του καὶ

αίσθάνθηκε τὸ δυνατό κέντρισμα τοῦ πόνου. Ὁ πόνος ἦταν μεγάλος, καὶ τὸ τραγοῦδι τοῦ ἀηδονιοῦ ἐγίνονταν δυνατώτερο καὶ βαρυσκόπερο, γιατί ἐτραγουδοῦσε γιὰ τὴν ἀγάπη.

Καὶ τὸ θαυμαστὸ ῥόδο ἔγινε κόκκινο, ὅπως τὸ ῥόδο τῆς ἀνατολῆς. Κόκκινο ἦταν τὸ στεφάνι τῶν φύλλων, κατακόκκινη ἡ καρδιά τοῦ ῥόδου.

Ἀλλὰ ἡ φωνὴ τοῦ ἀηδονιοῦ ἀδυνατίεζε καὶ τὰ μικρὰ του φτερὰ ἄρχισαν νὰ χτυπᾶν ἄτακτα, ὡς ποὺ ἓνας πέπλος ἐκάλυψε τὰ μάτια του. «*Ἰδέσ, ἰδέσ*, εἶπε ἡ τριανταφυλλιά, τώρα ἐτελειοποιήθηκε τὸ ῥόδο, τὸ ἀηδόνι ὅμως δὲν ἔδωκε πιὰ καρμιά ἀπάντησι, γιατί ἦταν νεκρὸ ἐπάνω στὴν πρασινάδα μὲ τὸ ἀγκάδι στὴν καρδιά.»

Αὕτῃ εἶναι ἡ ἱστορία τοῦ πόνου, μὲ τέτοιο πόνο ἐξαγορεύεται καὶ κάθε πνευματικὴ μορφή.

Τὸ τρίτον ἀναγκαῖο στοιχεῖο γιὰ τὴν δημιουργίαν πνευματικῆς ἱστορίας καὶ ζωῆς εἶναι οἱ *περασμένες μορφές τοῦ πνεύματος*, εἶναι ἡ περασμένη ἱστορία τοῦ πνεύματος.

Θέλεις νὰ κρατηθῆς στὴν ζωὴ δημιουργικῶς, πιάσου ἀπὸ τὶς ῥίζες τῶν ιδεῶν, πλησίασε καὶ ῥοῦφα ὅσο μπορείς λαίμαργα τὸν κορμὸ τῆς ῥίζας τῆς ιδέας καὶ μέθυσσε ἀπὸ τὸ ποτὸ αὐτὸ τῆς ἱστορίας ὡς ποὺ ν' ἀρχίσῃς νὰ ζαλίζεσαι καὶ νὰ μὴν ξέρῃς ποιὸ εἶναι τὸ παλιὸ καὶ ποιὸ εἶναι τὸ καινούργιο. Ἀνάμειξε τὰ ἀρχαῖα μὲ τὰ νέα μέσα στὸ χωνευτήρι τῆς δημιουργίας, ποὺ εἶναι ἡ ψυχὴ σου, καὶ λυώστα καὶ πλάστα, ὅσο μπορείς, γιὰ νὰ ἴδῃς τὸ φῶς τῆς ζωῆς καὶ νὰ μένουν καὶ αὐτὰ στὸν ἀγῶνα γιὰ τὸ νόημα τῆς ζωῆς.

Ὅποιοδήποτε καὶ ἂν εἶναι τὸ νόημα ποὺ προσδίδεις στὴν ζωὴ σου, εἴτε πολιτικὸ, εἴτε ἠθικὸ, εἴτε ἐπιστημονικὸ, εἴτε καλλιτεχνικὸ, εἴτε θρησκευτικὸ, πάντοτε ἡ ζωὴ σου πρέπει νὰ κυριεύεται ἀπὸ τὸ νόημα καὶ πρέπει καὶ αὐτὴ νὰ κυριεύῃ τὸ νόημα, καὶ χωρὶς καρμιά καταδυναστεύει νὰ ἀνδρώνεται ἡ ζωὴ μὲ τὴν δύναμιν τοῦ νοήματος καὶ νὰ κλάθεται τὸ νόημα μὲ τὴν δύναμιν τῆς ζωῆς. Ἡ ζωὴ γιὰ νὰ καταλαβῆ τὸ νόημα καὶ νὰ τὸ κυριεύῃ, γιὰ νὰ δημιουργήσῃ τὴν πνευματικὴν τῆς ἱστορία, πρέπει νὰ μένῃ πάντα νέα, ἀκατανάλωτη καὶ ἀκμαῖα, τὸ νόημα γιὰ νὰ κυριεύῃ τὴν ζωὴ καὶ νὰ τῆς δείχνῃ τὸν δρόμον τῆς πρέπει νᾶχῃ κίρκια μονιμότητα.

Γι' αὐτὸ πρέπει νὰ μένῃ ἡ ζωὴ ἐλεύθερη καὶ νὰ μὴν δουλεύῃ στὸ δογματισμὸ, νὰ μὴν καταδυναστεύεται ἀπὸ κανένα σύστημα βίαιον, ἀλλὰ νὰ ὑπηρετῇ μονάχα τὰ συστήματα, ποὺ τῆς παρέχουν τὸ ἔδαφος γιὰ νὰ μορφωθῇ καὶ νὰ κρατηθῇ στὴ μνήμην τῆς ἱστορίας. Γι' αὐτὸ δὲν μπορεί ἡ παιδεία νὰ ὑποδουλωθῇ στὰ δύο σημερινὰ συστήματα, στὸ σχολαστικισμὸ καὶ στὸν ἐκπαιδευτικὸ ὕλισμὸ, ποὺ ζητοῦν νὰ καταδυναστεύσουν τὶς ψυχές, τὸ ἓνα μὲ τὸ δόγμα τοῦ νεκροῦ παρελθόντος καὶ τὸ ἄλλο μὲ τὸ δόγμα τοῦ φανταστικοῦ μέλλοντος.

Ὅλοι ὅσοι πονοῦν γιὰ τὴν πνευματικὴν τύχην τοῦ γένους μας ξέρουν πὼς τὸ γένος τότε μονάχα θὰ βρῇ τὴν νέα μορφή τῆς ζωῆς του ἅμα ζῆ μὲ τὴν συνείδησιν τῆς ἱστορίας του καὶ μὲ τὴν εὐθύνην ποὺ ὑπέχει γιὰ τὴν ζωὴν τὴν ὁποίαν τοῦ ἐχάρισε ἡ μοῖρα.

Ὅσοι πάλιν εἶναι θορυβοποιοὶ καὶ ἀνατροπεῖς ὄρισμένων καταστάσεων προτρέχουν τῶν γεγονότων καὶ ζητοῦν νὰ ἐπιβάλλουν στὸ γένος μας κάτι ἀταίριαστο πρὸς τὴν ἰδιοφυΐαν του καὶ ἀσυμβίβαστο μὲ τὴν ψυχολογίαν του καὶ ἐπιπεδώνουν τὰ πάντα ζητοῦντες τὴν ἑξομοίωσιν μὲ τὸν χαρακτῆρα ἄλλων φυλῶν.

Ὅσοι εἶναι γεννημένοι μὲ τὸ ἔνστικτον τὸ ἱστορικὸν τῆς φυλῆς μας ξέρουν πὼς ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα θὰ βγαίνουν πάντοτε μορφές ζωῆς καὶ πνεύματος φωτεινές καὶ ἀκέραιες, ὅχι διότι τὸ θέλει ὁ σχολαστικισμὸς καὶ ἡ προγονοπληξία, ζητοῦντες τὴν ἀπομίμησιν καὶ τὴν ἀνατύπωσιν, θᾶλεγα, τῶν περασμένων, ἀλλὰ γιατί στὴν Ἑλλάδα θὰ ζῆ πάντα ἡ ἑλλὰ καὶ τὸ σταφύλι. Ὅπως τὸ βαρκατικὸ φυτό δὲν θὰ παύσῃ ποτὲ νὰ βλαστάνῃ καὶ νὰ καρπίξῃ, ἔτσι δὲν θὰ σταματήσῃ ποτὲ ἡ ἑλληνικὴ ψυχὴ νὰ ἀναβαρκαχεύεται καὶ νὰ εἶναι γεμάτη ἀπὸ πάθος σκοτεινὸ καὶ δυνατό, ποὺ τείνει πάντοτε στὴν διαμόρφωσιν καὶ στὴν ἀποκρυστάλλωσιν σὲ νοήματα ἀντικειμενικά. Ὅπως τὸ εἰρηρικὸν φυτό τῆς Ἀθηνᾶς θὰ ἀνθίσῃ καὶ θὰ καρπίξῃ πάντα ἐπάνω στὴν ἑλληνικὴν γῆν, καὶ θὰ χρωματίζῃ ἀπαλᾶ τὸν ἑλληνικὸν ὄριζοντα, ἔτσι καὶ τὸ ἑλληνικὸν γένος θὰ γεννάει μορφές πνευματικές. Τὰ δύο αὐτὰ φυτὰ θὰ μένουν ὡς οἱ καλλίτεροι σύντροφοι καὶ ὡς τὰ ἀναντίρρητα σύμβολα τῆς ἑλληνικῆς ψυχῆς. Τὸ βαρκατικὸν φυτό εἶναι τὸ φυτό τοῦ σκοτεινοῦ, τοῦ πάθους καὶ τῆς ὀσμῆς τῆς ἑλληνικῆς ψυχῆς, τὸ φυτό τῆς Ἀθηνᾶς, ἡ ἑλλὰ, εἶναι τὸ σύμβολον τοῦ

φωτός, τοῦ νοῦ καὶ τῆς ἐλευθερίας. Ὅπως σκοτίζει τὴν ψυχὴ τὸ βαρβάρικόν ποτό, ἔτσι καὶ τῆς ψυχῆς ἡ πρώτη μοῖρα, τὸ σκοτεινόν, τὴν κραταίει στὸ σκότος καὶ στὸ πάθος, ἀλλὰ τῆς δίνει καὶ τὴν δύναμι νὰ ἀνεβῆ πρὸς τὸ φῶς. Ὅπως ὁ χυμὸς τῆς ἐλπίδος κίβει τὸ φῶς, ἔτσι καὶ τῆς δουλεμένης ψυχῆς ὁ καρπὸς, ὁ λόγος, δίδει τὸ φῶς τοῦ κόσμου.

Οὔτε πρὸς τοὺς διδασκάλους τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ μπορεῖ νὰ δώσῃ ἀκοὴ ὁ μορφωτὴς τῶν νέων ψυχῶν καὶ ὁ δημιουργὸς νέων καιρῶν, γιατί, ἂν καὶ ἠλισταί, δὲν ἀγαπᾶν τὴν πρώτη ὕλη, τὸ χῶμα τὸ γεννητικόν, τὸ μητρικόν, οὔτε πάλι πρὸς τοὺς σχολαστικούς, ποὺ δὲν ἀγαπᾶν τὴν ψυχὴ τὴν πονεμένη τοῦ λαοῦ καὶ ζητοῦν νὰ τὴν ἐκβιάσουν καὶ νὰ τῆς πνίξουν τὴν ὕμνῃ μὲ φάρμακα καὶ μὲ βότανα, ἀντὶ νὰ τὴν δουλέψουν μὲ τὸν λόγο καὶ μὲ τὴν μορφή.

Χρειαζόμαστε τὸ ἱστορικὸ αἰσθητήριον καὶ τὴν ἱστορικὴ ἐπιθυμία γιὰ νὰ συνεχίσωμε τὸ δρόμον μας ὡς λαός, ποὺ ζητῆ νὰ φανερώσῃ καὶ νὰ διατυπώσῃ ἰδανικά, καὶ νὰ δαμύσῃ τὸ σκοτεινόν, ἀλλὰ καρποφόρον, βαρβάρικόν πάθος τῆς ψυχῆς του. Ἔχομε ἀνάγκη ἀπὸ τὸ αἷμα, τὸ ἀδούλευτο καὶ ἀκαταμάτωτο τοῦ λαοῦ, καὶ ἀπὸ τὴν ἀμόρφωτη, ἀλλὰ, κατὰ βάθος, μητέρα ὄλων τῶν μορφῶν λαϊκῆ ψυχῆ, ἔχομε ἀνάγκη ἀπὸ τὸν καὶμὸ τῆς νέας ψυχῆς, γιατί μονάχα μ' αὐτὸν θὰ ἀποκτήσωμε τὰ ἀγαθὰ τοῦ πολιτισμοῦ, μονάχα μ' αὐτὸν θὰ γίνωμε συνειδητοὶ ἐργάται ζωῆς λόγου καὶ μορφῆς, μονάχα μ' αὐτὸν θὰ δημιουργήσωμε τὸ «ῥόδο» τῆς νέας ἐλληνικῆς ζωῆς, μονάχα μὲ τὸν κόπον καὶ τὸν ἔρωτα τῆς νέας γενεᾶς θὰ φθάσωμε εἰς τὴν ἀποκρυστάλλωσιν τῶν πόθων τῆς φυλῆς.

Οἱ ὀπαδοὶ τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ γνωρίζουν τὸ χῶμα μονάχα ἀπὸ τὴν οικονομικὴν του ἀκοψή, ἀρνούμενοι κατ' οὐσίαν τὴν πνευματικὴν ἱστορία, καὶ δὲν αἰσθάνονται καμμιὰ ἰδιωτὴν εὐθύνην γιὰ τὸ αὔριον, ἀφοῦ καὶ αὐτὸ τὸ φαντάζονται μονάχα ὡς οικονομικὸν γεγονός.

Οἱ σχολαστικοί, ἀρνούμενοι κατ' οὐσίαν τὴν ζωὴν, δίδουν τὴν ἐντύπωση νεκρωτῶν κάθε ζωῆς νέας καὶ κάθε πνοῆς καινούργιας. Ἔχουν ὡς ἀποστολὴν νὰ περιμένουν μόλις φανερωθῇ ἀπὸ τὸ σκοτεινόν καὶ ἀδιόρατο βάθος τοῦ λαοῦ μιὰ νέα δυνατὴ ψυχὴ, ἕνας νέος δυνατὸς πόθος, ἀμέσως νὰ τὸν θανατώσουν μὲ τὸν φρόντον τῶν ἀποστειρω-

μένων μνημονικῶν γνώσεων καὶ κάτω ἀπὸ τὴν πίεσιν τῶν περασμένων τύπων. Δὲν γνωρίζουν εἰς σχολαστικοί, ὅτι γιὰ νὰ ζήσῃ ἕνας λαός, ὡς πνευματικὸς χαρακτήρ, πρέπει νὰ ἔξῃ νὰ λησμονῇ, ὅπως δὲν γνωρίζουν οἱ ὀπαδοὶ καὶ οἱ διδασκαλοὶ τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ, ποὺ σήμερον παρουσιάζονται ὡς πολιτικοὶ ἀναμορφωταὶ μὲ τὴν σημαία τοῦ κομμουνισμοῦ, ὅτι ἕνας λαός εἶναι ἀνάγκη νὰ ἔξῃ καὶ τι πρέπει νὰ λησμονῇ, ποιὰς μορφῆς τῆς περασμένης του πνευματικῆς ζωῆς μπορεῖ ν' ἀγνοήσῃ, χωρὶς νὰ ξαναγυρίσῃ εἰς τὴν βαρβαρότητα.

Ἐνας λαός γιὰ νὰ εἶναι δημιουργικὸς στὸ πνεῦμα, πρέπει νὰ ἔξῃ τὴν ἱστορίαν του καὶ πρέπει νὰ εἶναι σὲ θέσιν νὰ γνωρίσῃ τι μπορεῖ ν' ἀπορρίψῃ ἀπὸ τὴν ἱστορίαν του, τὴν πνευματικὴν, χωρὶς νὰ διαπράξῃ τὸ σφάλμα, ποὺ τοῦ κοστίζει πολλὰς φορὰς τὴν ζωὴν του. Τὸ βάρος τῶν τύπων καὶ τῶν συμβόλων πρέπει νὰ ἀποσειῇ, καὶ πρέπει νὰ παίρῃ καὶ νὰ ἀπομυζῇ τὸ πνεῦμα τῆς ἱστορίας. Οἱ λαοὶ πεθαίνουν ἅμα ζοῦν μονάχα μὲ τὰ ἔργα τῶν προγόνων των, ἐκβαρβαρίζονται οἱ λαοί, ἅμα σβύνουν ἀπὸ τὴν μνήμην των τοὺς λόγους καὶ τὰ ἔργα τῶν περασμένων ἐποχῶν τῆς ζωῆς των, καὶ ἅμα ἀποθιοῦν ἀπὸ τὴν ψυχὴν των τὸ πνεῦμα, ποὺ ἀποκτήθηκε μὲ τὸ αἷμα τῶν περασμένων ψυχῶν. Ἐκβαρβαρίζονται οἱ λαοὶ ἅμα ζοῦν μονάχα μὲ τὴν ἀνάγκη τῆς στιγμῆς, θανατώνονται οἱ λαοὶ ἅμα λησμονοῦν, ὅτι ἔχουν εὐθύνην γιὰ τὴν ἱστορικὴν των δράσιν καὶ ὅτι δὲν πρέπει νὰ θυμοῦνται μονάχα τὰ περασμένα.

Ἀγάπη πρὸς τὸν αἰσθητὸν τόπον, τὴν μητέρα γῆν καὶ ἀγάπη πρὸς τὸν νοητὸν τόπον, τὴν μητέρα τὴν ἱστορίαν, αὐτὸ εἶναι τὸ κήρυγμα κάθε ἀληθινῆς παιδείας. Ὅπως ὀφείλομε τὸ αἷμα μας καὶ τὰ νεῦρα μας εἰς τὴν γῆν, ἔτσι χρειαζοῦμε τὸ πνεῦμα καὶ τὴν ψυχὴν μας εἰς τὴν ἱστορίαν. Τὸ πνεῦμα ἕμους καὶ ἡ ψυχὴ πρέπει νὰ μεθᾶ πάντα ἀπὸ ἕνα νέον ἔρωτα πρὸς μιὰ νέα μορφή, ἂν θέλουν νὰ γίνουν δημιουργικά.

Τότε μονάχα θυμᾶται κανεὶς ἐπάξια τὰ περασμένα διὰ δημιουργίαν ἀξία παρόντα. Τὴν πνευματικὴν ἱστορίαν τῶν περασμένων ἐποχῶν τὴν τιμᾶει ὅταν μορφῶν ἡ σύγχρονη πνευματικὴ ἱστορία.

Πιστεύομε πρὸς ἡ μοῖρα ἔχει μοιράσει σὲ κάθε λαὸν τὰ στοιχεῖα ποὺ τοῦ χρειάζονται γιὰ νὰ ζήσῃ καὶ νὰ δράσῃ.

Πιστεύομε ὅμως πὸς ἡ νέα ἑλληνικὴ ζωὴ τότε μονάχα θὰ εὔρη-
τὴν ὀριστικὴ τῆς μορφῆς, τὸν ὀριστικὸ τῆς πνευματικῆς χαρακτῆρα,
ἅμα λογαριασθῆ με τὰ περασμένα κατὰ τρόπον δημιουργικῶ, καὶ
εἰδικῶς με τὰ δύο μακροχρόνια κεφάλαια τῆς ἱστορίας τῆς, με τὸ
ἀρχαῖο, καὶ με τὸ μεσαιωνικόν, ἀφοῦ ἀπαλλάξῃ τὸ ἀρχαῖο ἀπὸ τὸν
ἀλεξανδρινισμό, καὶ τὸ μεσαιωνικὸ ἀπὸ τὸν βυζαντινισμό.

Ἐσεῖς ποὺ διδάσκετε τὴν ἀπόσχιση τῆς φυλῆς ἀπὸ τὴν πνευμα-
τικὴ τῆς ἱστορίας, ποὺ θέλετε μιὰ παιδεία χωρὶς τὰ κλασσικὰ γράμ-
ματα καὶ χωρὶς τὴν ἱστορικὴ συνείδηση, δὲν βοηθῆτε τὴν νέα ἑλλη-
νικὴ ζωὴ νὰ διαμορφώσῃ ἓνα νέο πνευματικὸ χαρακτῆρα, ἀλλὰ τῆς
ἀφαιρεῖτε τὸ ὄλικὸ με τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ δουλεύῃ ἡ νέα ἑλληνικὴ
ζωὴ. Φοβεῖσθε τὴν ἱστορία, γιατί δὲν εἶσθε πραγματικοὶ λαυρενταὶ
τῆς ζωῆς, γιατί ἂν εἶσασθε πραγματικοὶ φίλοι τῆς πνευματικῆς ζωῆς,
τότε θὰ ἐφραντίζατε νὰ τὴν ὀδηγῆτε ἐκεῖ ὅπου μπορεῖ νὰ εὔρη
τρόπο νὰ διαμορφώσῃ τοὺς πόθους τῆς καὶ δὲν θὰ εἶσασθε ἄπλοῖ
πλαγευταὶ τῆς ζωῆς.

Τὴν ἱστορία τὴν ἀπορρίπτουμε, βέβαια μέχρι ἐνὸς βαθμοῦ, καὶ
ἐμεῖς, ἀλλὰ τὸ κρίτουμε δημιουργικῶ. Ξέρομε πὸς γιὰ νὰ νοήσωμε
τὴν ἱστορία πρέπει νὰ τὴν ὑποτάξωμε καὶ γιὰ νὰ τὴν ὑποτάξωμε
πρέπει νὰ τὴν μιῶμε καὶ νὰ τὴν γνωρίσωμε στὸ βίβλος τῆς καὶ
στὸ νόημά τῆς. Ξέρομε πὸς γιὰ νὰ ἀποσείσωμε τὸ ἱστορικὸ βῆρος,
ἐπειδὴ εἶναι κάτι ψυχικόν, πρέπει πρῶτα νὰ τὸ συνειδητοποιήσωμε
μέσα μας, γιατί ἄλλοιῶς διατρέχομε τὸν κίνδυνον νὰ πετάξωμε μαζί
με τὸ βῆρος τοῦ παρελθόντος καὶ τὴν ζωὴ τοῦ παρόντος.

Ἱστορία πνευματικὴ ἅμα λέμε στὴν Ἑλλάδα ἐννοοῦμε δύο μεγάλα
καὶ πολλῶν αἰώνων ζωῆς κεφάλαια, τὸ κλασσικὸ ποὺ ζῆ χίλια περί-
που χρόνια στὶς διαφόρες ἐκδηλώσεις του, ὡς ποὺ κατέληξε στὸν ἀλε-
ξανδρινισμό, καὶ τὸ μεσαιωνικὸ ποὺ ζῆ ἄλλα τόσα, ὡς ποὺ κατέ-
ληξε στὸ βυζαντινισμό, ὁ ὁποῖος προπαρασκεύασε τὸ ἔδαφος γιὰ νὰ
ὑποκύψῃ ἡ φυλὴ στὴν δουλεία τοῦ Ἰσλαμ. Οἱ δύο αὐτὲς χιλιετίες
χρόνια, τὰ χίλια χρόνια κλασσικῆς παιδείας καὶ τὰ χίλια χρόνια
μεσαιωνικῆς θρησκείας καὶ πολιτικῆς ἱστορίας, ἀποτελοῦν τὰ ἱστο-
ρικὰ ἐκεῖνα στοιχεῖα, ποὺ μένουσιν μέσα στὴν ψυχὴ μας, εἴτε τὸ
θέλομε, εἴτε δὲν τὸ θέλομε. Τὰ δύο αὐτὰ κεφάλαια τῆς ἱστορικῆς

πνευματικῆς μας ζωῆς, ποὺ εἶναι συνάμα καὶ δύο σταθμοὶ τοῦ ἀνθρω-
πίνου πνεύματος καὶ δύο στάδια τῆς πνευματικῆς ἱστορίας γενικῶς,
πρέπει νὰ τὰ γνωρίσωμε, ὄχι ἀπλῶς χρονολογικὰ καὶ μνημονικά,
ἀλλὰ οὐσιαστικὰ καὶ δημιουργικὰ, γιὰ νὰ μπορέσωμε νὰ λάβωμε
μιὰ ἰδέα γιὰ τὸν ἑαυτὸ μας, ἀφοῦ τὰ δύο αὐτὰ στοιχεῖα ἀποτελοῦν
τὸ εἶναι μας. Θέλομε νὰ γνωρισθοῦμε με τὸ παρελθόν τῆς ψυχῆς μας,
ὄχι ὅπως τὸ ἔκαμε ὁ περασμένος αἰὼν ποὺ ἀρκέσθηκε νὰ φυλλο-
μετρήσῃ τὰ περασμένα, νὰ τὰ φωτογραφῆσῃ ἀπλῶς, νὰ τὰ ἀνατυπώσῃ
καὶ νὰ τὰ παρουσιάσῃ ὡς ὑποδείγματα ζωῆς. Ἐμεῖς δὲν δεχόμεστε
κανένα ἀπὸ τὰ δύο αὐτὰ ἔργα τῆς ἑλληνικῆς ψυχῆς, οὔτε τὸ κλασσικόν,
πολὺ δὲ ὀλιγώτερον τὸ μεσαιωνικόν, ὡς παράδειγμα τῆς νέας μας ζωῆς
καὶ τῆς νέας μας προκοπῆς. Ἐμεῖς θέλομε μονάχα νὰ γνωρισθοῦμε
με τὴν πνευματικὴν ἱστορία, ποὺ σήμερον παρουσιάζεται ὡς ἐχθρὸς
μας, ὡς βῆρος δυσβάστακτο ἐπὶ τῶν ὤμων μας, θέλομε νὰ γνωρί-
σωμε τὸν ἐχθρὸν μας, γιὰ νὰ τὸν πολεμήσωμε, ὅπως πολεμᾶνε στὸ
πεδῖον τοῦ πνεύματος με λόγον καὶ με ἀντίλογον, καὶ ὄχι με ἄρνηση
καὶ με ἀπόγνωση.

Πρέπει νὰ μάθωμε ἀπὸ τὴν ἐπικοινωνίαν αὐτὴ με τὴν πνευ-
ματικὴν μας ἱστορία, ποὺ παρουσιάζεται σήμερον ὡς βῆρος, τί μπο-
ροῦμε νὰ κρατήσωμε ἀκόμα ὡς στοιχεῖα τῆς ἰδικῆς μας ζωῆς, ὡς
ἀρχὲς τοῦ νέου μας πνευματικοῦ δρόμου. Ξέρομε πὸς ἐκεῖνο ποὺ
ἔγινε με τὸ μόχθον τῶν προγόνων μας, δὲν εἶναι καὶ δικόν μας, γιατί
δικόν μας εἶναι μονάχα ἐκεῖνο ποὺ γίνεται με τὸν δικόν μας τὸν ἰδρωτὰ
καὶ με τὸν δικόν μας τὸν πόνον.

Ἄμα, με τὴν καλλιέργεια, βροῦμε μέσα μας μορφὲς ζωῆς καὶ
πνεύματος, ποὺ νάχουν δικαίωμα νὰ ζήσουν καὶ νὰ διαπεράσουν
συνειδητὰ τὸ εἶναι μας, τότε μ' αὐτὲς τίς μορφὲς θὰ μεταμορφώσωμε
τοὺς λόγους καὶ τὰ ἔργα τῶν πατέρων τῆς ἱστορίας μας, τότε θὰ
ξαναζωντανέψουν τὰ νοήματα τῶν περασμένων καιρῶν, ποὺ ἂν καὶ
εἶναι αἰώνια, ἐν τούτοις ζωντανὰ εἶναι μονάχα γιὰ κείνους ποὺ εἶναι
ζωντανοί. Πρέπει νὰ μάθωμε τί εἶναι γιὰ μᾶς ἀκόμα γόνιμον καὶ
ζωηφόρον ἀπὸ τὸ κλασσικόν καὶ τί εἶναι οὐσιαστικόν συστατικόν τῆς
ψυχῆς μας ἀπὸ τὸ μεσαιωνικόν· γι' αὐτὸ ζητοῦμε τὴν κλασσικὴν παι-
δείαν, γι' αὐτὸ θέλομε μιὰ δημιουργικὴν ἀνάστασι τῆς ἱστορίας.

Τὸ ἄκαρπο καὶ θανατηφόρο βασάνισμα τῆς ψυχῆς τῶν νέων ἀπὸ τὸ σχολαστικισμὸ μᾶς ὠδήγησε στὴν περιφρόνηση τοῦ ἱστορικοῦ πνεύματος καὶ στὴν ἄρνηση κάθε παραδόσεως, μᾶς ὠδήγησε στὸ ἀξιοθνήτετο φαινόμενο νὰ μὴν ἔχωμε σήμερα νέους ποὺ νὰ ἐνθουσιάζονται γιὰ τὸ κλασσικὸ καὶ γενικῶς γιὰ τὴν πνευματικὴ μας ἱστορίαν καὶ νὰ φθιάσωμε στὸ σημεῖο νὰ καταγοῦμε κλασσικὰ μαθήματα ἀπὸ τὸ γυμνάσιον καὶ ἔτσι νὰ παραβιάζωμε τὴν ἔννοια τοῦ κλασσικοῦ γυμνασίου ποὺ εἶναι εἰς ὅλους τοὺς εὐρωπαϊκοὺς λαοὺς μιὰ καὶ ἡ αὐτὴ. Ἄντι νὰ χωρίσωμε οὐσιαστικὰ τὰ κλασσικὰ ἀπὸ τὰ πρακτικὰ γυμνάσια καὶ νὰ περιορίσωμε πολὺ τὸν ἀριθμὸ τῶν κλασσικῶν, καὶ νὰ δημιουργήσωμε πρότυπα κλασσικὰ καὶ πρότυπα πρακτικὰ, ὅπου νὰ ἐκπληροῦνται ὅλοι οἱ ὅροι τῶν δύο αὐτῶν μορφῶν τῆς παιδείας, ζητοῦμε νὰ ἀνακατώσωμε δύο ἀταίριαστα πράγματα, καὶ ὅλη ἡ προσπάθεια μερικῶν περιορίζεται στὴν κατάργησιν τῶν λατινικῶν καὶ ἀγνοοῦν ὅτι ἂν θέλωμε νὰ εἴμαστε ἢ νὰ γίνωμε λιγὸς μὲ κλασσικὴ μόρφωση πρέπει νὰ ὑποτάξωμε καὶ τὰ λατινικὰ.

Τὰ εἶδωλα ποὺ παρενέβαλεν ὁ σχολαστικισμὸς μετὰ τῆς ψυχῆς μας καὶ τῶν μορφῶν τῆς ἱστορικῆς μας ζωῆς καὶ ἰδίως τοῦ κλασσικοῦ ἐδημιούργησαν σὲ πολλοὺς τὴν πίστιν πὼς παραδόσεις πνεύματος εἶναι παράδοσις τύπων καὶ συμβόλων περισημένων καιρῶν, ἐνῶ τῇ ὄντι παράδοσις πνευματικὴ εἶναι ἐκείνη ποὺ δὲν ἔχει σχολιασθῆ. Ἐσυνήθισαμε νὰ θεωροῦμε ὡς παράδοσις πνεύματος τὰ σχόλια, ἐνῶ τὰ σχόλια καταστρέφουν τὴν παράδοσιν, τὸ ζωντανὸ στοιχεῖο τῆς παραδόσεως, τὸν λόγον, ποὺ πρέπει, γιὰ νὰ ζῆ, νὰ μένη ἀκέραιος, ὅπως ἐβγήκε ἀπὸ τὴν ψυχὴ τοῦ δημιουργοῦ του. Παράδοσις εἶναι ὁ ἀσχολίαστος Ὀμηρος, ὁ ἀκέραιος Ἀισχύλος, χωρὶς τὶς κατατομὲς τοῦ φιλολόγου, παράδοσις πνεύματος εἶναι ὁ πρωτογενὴς χριστιανισμὸς τῆς Γαλιλαίας, ἀναθρεμμένος μὲ τὴν πνοὴ τοῦ δημιουργοῦ του καὶ μὲ τὴν ἀγάπην τῶν ἀδελφῶν γυναικείων πλασματικῶν ποὺ περιέβαλλαν τὸν ἰδρυτὴ του. Παράδοσις πνεύματος εἶναι τὸ δημοτικὸν τριγαῦδι βγαλμένο ἀπὸ τὴν λαϊκὴν ψυχὴν, τὴν πανεμένην, παράδοσις πνεύματος εἶναι τὸ μυθολόγημα τὸ λαϊκὸ γύρω ἀπὸ τὸ ἔργον καὶ τὸ μυστικὸν τῆς φύσεως. Παράδοσις πνευματικὴ εἶναι ὁ λόγος τοῦ ποιητοῦ καὶ τοῦ φιλοσόφου, καθὼς καὶ ἡ πρᾶξις τοῦ πολιτικοῦ ἀνδρός

Παράδοσις εἶναι πάντοτε ἀκέραιο νόημα ποὺ παίρνει τὸν δρόμον τοῦ θρόλου.

Ὁ μορφωτὴς τῶν νέων ψυχῶν κάθε φορὰ ποὺ θὰ ἀδιαφορήσῃ πρὸς τὴν πνευματικὴν παράδοσιν θὰ ἀμαρτήσῃ κατὰ τοῦ πνεύματος, ποὺ διέπει τὴν ζωὴν καὶ τὴν ἱστορίαν, θὰ παραβῆ τὸν νόμον τῆς δημιουργίας, τὴν ἐπικοινωνίαν μὲ τὴν ἱστορίαν τοῦ πνεύματος. Χωρὶς τὴν ἐπικοινωνίαν αὕτη δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γονιμοποιήσῃ τίς ψυχὰς τίς νέες. Κάθε γονιμοποίησις γίνεται μὲ τὸ ἱστορικὸν πνεῦμα. Ἔτσι ἐγένετο στὴν Ἰταλίαν κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς ἀναγεννήσεως, τὸ ἴδιον ἐγένετο καὶ στὴν Γερμανίαν κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ γερμανικοῦ ἰδεαλισμοῦ, αὐτὸ θὰ γίνετο πάντοτε ὅταν κάποιος λαὸς θέλῃ νὰ ζήσῃ πνευματικὰ καὶ νὰ δημιουργήσῃ ἱστορίαν πνευματικὴν. Ἡ ψυχὴ γονιμοποιεῖται πάντα μὲ τὴν ἱστορίαν τοῦ πνεύματος.

Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος ποὺ μᾶς ἐπιβάλλει νὰ κρατήσωμε τὴν κλασσικὴν παιδείαν καὶ νὰ τὴν ἀναπτύξωμε καὶ ὄχι διότι εἴμαστε ἀπόγονοι τῶν ἀρχαίων ποὺ ἐπραγματοποίησαν τὸ κλασσικόν.

Ἔτσι τίθεται τὸ πρόβλημα τῆς παιδείας ὄχι μονάχα στὴν Ἑλλάδα ἀλλὰ καὶ σὲ κάθε εὐρωπαϊκὴ χώρα.

Τὸ πρόβλημα τῆς παιδείας δὲν τίθεται ὅπως τὸ ἔθεσαν στὴν Ἑλλάδα οἱ σχολαστικοὶ ἐπὶ ἑκατὸν ὀλόκληρα χρόνια, καὶ ὅπως ζητοῦν νὰ τὸ θέσουν σήμερα μερικοὶ φίλοι τοῦ ἱστορικοῦ ἕλιου. Ὡς νεκρὴ ἀρχαιοφιλία οἱ πρῶτοι καὶ ὡς ἀπέχθεια πρὸς τοὺς ἀρχαίους οἱ δεύτεροι. Οἱ παλαιοὶ κακοὶ ὀδηγοί, οἱ σχολαστικοί, ἐγέννησαν τοὺς νέους, τοὺς σημερινούς, καὶ αὐτὸ ἦταν φυσικόν, γιὰ τὸ ἓνα ἄκρον γεννάει τὸ ἄλλο.

Ὅχι διότι εἶναι τὸ κλασσικὸν ἀλάνθαστον, ἀλλὰ διότι εἶναι μιὰ ὀριστικὴ μορφή πνευματικῆς ζωῆς, καὶ διότι εἶναι ἓνας πραγματοποιημένος πόθος τῆς ψυχῆς καὶ ἓνας σταθμὸς τῆς παιδείας τοῦ ἀνθρώπου, γι' αὐτὸ πρέπει νὰ τὸ καλλιεργήσωμε.

Δὲν πιστεύομε στὴν ἐπανάληψιν τῆς ἱστορίας· αὕτη εἶναι ἡ πίστις τῶν ἀδυνάτων καὶ τῶν ἀσθενικῶν ψυχῶν. Πιστεύομε πὼς κάθε στιγμή τῆς ζωῆς ἑνὸς λαοῦ εἶναι διαφορετικὴ καὶ πιστεύομε πὼς ἡ ἱστορία σημαίνει ἀκριβῶς δημιουργία νέων πνευματικῶν μορφῶν,

Ἐκεῖνο ποὺ πιστεύομε εἶναι, ὅτι ὁ πόθος τῆς ψυχῆς γενικῶς

ἐφ' ὅσον εἶναι ἀκόμα ἀμόρφωτη, εἴτε ἀρχαία ἑλληνική, εἴτε χριστιανική μεσαιωνική, εἴτε νέα ἑλληνική εἶναι, ἔχει μία ὁμοιογένεια, τελνεὶ δηλαδή πρὸς κάποια ὁριστικὴ διαμόρφωση. Πιστεύομε πὸς ἡ ψυχὴ ἑνὸς ἀρχαίου γλύπτου καὶ ἑνὸς νέου ποιητοῦ διακινεῖται καὶ διακαίεται ἀπὸ τὸν πόθο, νὰ διαμορφώσῃ τὸ μάρμαρο καὶ νὰ δαμάσῃ τὴν φαντασίαν τῆς ποιητικῶς, νὰ ὑποτάξῃ τὴν φύσιν μὲ τὴν θεωρίαν καὶ μὲ τὴν πράξιν. Αὐτὸς εἶναι ὁ πόθος τῆς ψυχῆς πρὸς ὁριστικότητα καὶ πρὸς σταθερότητα, εἶναι ἐπιθυμία ἀντικειμενικῆς ἀποκραταλλώσεως τῶν ἐσωτερικῶν ἀχαλινώτων δυνάμεων.

Ἔτσι θέτει τὸ ζήτημα τῆς παιδείας ἢ φιλοσοφίας. Δὲν ξέρομε οὔτε θέλομε, ἀλλὰ οὔτε καὶ μποροῦμε, νὰ ξέρομε, ἂν ῥέῃ μέσα στίς φλέβες μας ἀρχαῖο αἷμα, ἐκεῖνο ὅμως ποὺ ξέρομε εἶναι, ὅτι ῥέῃ μέσα μας αἷμα ἄξιον γιὰ τὴν δημιουργίαν μιᾶς νέας πνευματικῆς ζωῆς, καὶ μιᾶς νέας μορφῆς πολιτισμοῦ, καὶ ξέρομε ἀκόμα, ὅτι γιὰ νὰ δημιουργήσωμε ἕνα νέο πνευματικὸ χαρακτηῖρα, πρέπει νὰ πονήσωμε, γιὰ νὰ δαμάσωμε τὴν νέα μας ὁρμὴν πρὸς τὴν ἰδέαν, πρέπει νὰ μορφωθοῦμε μὲ κατὰ βέβαιον καὶ σταθερό, ὅπως εἶναι τὸ κλασσικὸ στὴν πραγματικότητά του καὶ ὅχι ὅπως μᾶς τὸ παρουσιάζουν τὴν ὥρην ἐδῶ καὶ ἐκατὸ χρόνια οἱ σχολαστικοί, *σθαινωμένο μίαι σποῖς τύπος καὶ ἀπονεκρωμένο ἀπὸ ψυχῆς ἀνέροντες καὶ καυθόητες.*

Ζητᾶμε τὸ κλασσικὸ ὡς μιᾶν ἀρμονικὴν συνένωσιν μορφῆς καὶ ὕλης, ὡς ἕνα συναδέλφωμα τοῦ οὐρανοῦ καὶ τοῦ χοῦκοῦ στοιχείου, ποθοῦμε τὸ κλασσικὸ ὡς μιᾶν οἰκοδομὴν δομικὴν καὶ ἀκμαῖαν, ὅπου κατοικεῖ ἡ ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου καὶ ὅπου ὁ μῦθος γίνεται λόγος καὶ ἐκτελεῖ τὴν λειτουργίαν τῆς δημιουργίας. Τὸ κλασσικὸ εἶναι γιὰ τὴν νέα ψυχὴ τὸ μέτρο καὶ ἡ σταθμὴ τῆς ζωῆς τῆς. Καὶ ἔχουν ἀνάγκη οἱ νέες ψυχῆς ἀπὸ κάποιο μέτρον καὶ ἀπὸ κάποια σταθμὴ, γιὰτὶ ἄλλοιῶς ἐξοδεύουν πρόωρα τὴν φωτιὰ καὶ τοὺς ἐχάρισεν ὁ Προμηθεὺς γιὰ τὴν ζωὴν καὶ ὅτιαν ἀνδραποῦν, τότε ἀκριβῶς καὶ πρέπει νὰ καίνε ὀλόκληρες ἀπὸ τὴν φωτιὰ τῆς ζωῆς. ἔχει σβύσει μέσα τους καὶ ἡ τελευταία σπῖθα. Τὴν φωτιὰ αὐτὴ τοῦ Προμηθέως καλεῖται νὰ διατηρήσῃ καὶ νὰ μεγαλώσῃ ἡ παιδεία.

Ἡ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ ΕΝ Τῆ ΓΕΡΜΑΝΙΚῃ ΙΔΕΟΚΡΑΤΙΑ.

Υ Π Ο

AUGUST FAUST

Εἰς τὸν πρόλογον τῆς πρώτης ἐκδόσεως τοῦ τῆς «ἐπιστήμης τῆς λογικῆς» (1812) ὁ Hegel ὁμιλεῖ περὶ καταπτώσεως τῆς φιλοσοφικῆς σκέψεως, περὶ παραιτήσεως ἀπὸ τοῦ «θεωρητικῶς σκέπτεσθαι» ἢ ὁποῖα μάλιστα ὑπὸ πολλῶν καὶ ἐπαινεῖται ὡς ἰδιαιτέρως σύμφωνος πρὸς τὴν ἐποχὴν. «Τὴν λαϊκὴν ταύτην ἀποψιν ὑπεβοήθησαν αἱ κραυγαὶ τῆς νεωτέρας παιδαγωγικῆς, αἱ ἀνάγκαι τῆς ἐποχῆς, αἱ ὁποῖαι προσηλοῦνται εἰς τὸ ἀμέσως ὑπὸ τῆς στιγμῆς ἀπαιτούμενον» ἔλεγον τοῦτ. ὅτι ὅπως διὰ τὴν γνῶσιν τὸ πρῶτιστον εἶνε ἡ πείρα οὕτω καὶ διὰ τὴν ἐπιτηδειότητα εἰς τὸν δημόσιον καὶ ἰδιωτικὸν βίον αἱ μὲν θεωρητικαὶ γνώσεις εἶνε μάλιστα καὶ ἐπιβλαβεῖς, ἐνῶ ἡ πείρα καὶ ἡ πρακτικὴ μόρφωσις εἶνε κατ' ἀρχὴν τὸ μόνον οὐσιῶδες, τὸ μόνον ὑποβοηθοῦν. . . Οὕτως ἐπετυγχάνετο τὸ παράδοξον θέαμα νὰ βλέπωμεν *ἀνεπτυγμένον λαὸν ἀνευ μεταφυσικῆς*—ὅμοιον τι πρὸς ἕνα κατὰ τὰ ἄλλα πλουσίως κεκοσμημένον ναὸν ἀνευ ἱεροῦ».

Καὶ ἂν ἀκόμη ἀφήσωμεν κατὰ μέρος τὸ γεγονός ὅτι ὁ Hegel ἀναφέρεται εἰς τὴν μεταφυσικὴν, πάλιν εἶνε δυνατόν νὰ ἴδωμεν εἰς τὰς λέξεις ταύτας σαφῶς ἐκφραζόμενον ἐκεῖνο εἰς τὸ ὅποιον κυρίως ἀποβλέπει ἡ φιλοσοφικὴ ἀγωγή τῆς γερμανικῆς ἰδεοκρατίας. Δὲν πρόκειται τουτέστιν ἀπλῶς περὶ ἐπωφελοῦς διακανονισμοῦ τῶν μεθόδων τῆς ἀγωγῆς ἀλλὰ κυρίως, καὶ πρὸ παντός, περὶ τῆς διαμορφώσεως καὶ δικαιολογίας τοῦ «θεωρητικοῦ» νοήματος πάσης παιδαγωγικῆς. Ὅχι μόνον εἶνε ἀνάγκη νὰ ἐρευνηθῇ ἡ ἐμπειρικὴ πραγματικότης τῆς πραγματοποιήσεως τῆς ἀγωγῆς καὶ τῆς πορείας τῆς μορ-

φώσεως ἢ καὶ οἷωνδῆποτε παιδαγωγικῶν θεωριῶν, ἀλλὰ πρόκειται νὰ ὑποδειχθῶσιν αἱ ἀρχαὶ δυνάμει τῶν ὁποίων τοιούτου εἶδους γεγονότα λαμβάνουσι τὴν βαθυτέραν αὐτῶν σημασίαν.

Ἡ ἀναδρομὴ αὐτὴ ἀπὸ τῆς βεβαιώσεως τῶν γεγονότων (ἢ ὅποια εἶνε πολλάκις δυνατόν νὰ χρησιμεύσῃ καὶ ἀπλῶς εἰς τὴν ἱκανοποίησιν παροδικῶν ἀναγκῶν τῆς ἡμέρας) εἰς φιλοσοφικὰς ἀρχὰς (αἱ ὁποῖαι εἶνε ἀπαραίτητον νὰ ἔχωσι πάντοτε ὑπερεμπειρικὴν ἰσχὺν) εἶνε πολὺ σπουδαία διὰ τὴν συστηματικὴν κατὰ τὴν τῆς θεωρίας περὶ φιλοσοφικῆς ἀγωγῆς. Διὰ τὰς ἀρχὰς δὲν ἀρκεῖ νὰ βεβαιωθῇ ὅτι ὑπάρχουσι εἰς τρόπον ὥστε ἐκ τῆς ἀπλῆς ταύτης βεβαιώσεως νὰ δικαιολογεῖται καὶ φιλοσοφικῶς ἢ ὑπαρξίς των, ἀλλ' ἔχουσιν ἀνάγκην, πρὸς δικαιολογίαν των, συστηματικῆς θεμελιώσεως. (Καίτοι αἱ ἀρχαὶ εἶνε ἀνεξάρτητοι τῶν πραγμάτων τῶν ὁποίων ἀποτελοῦσι τὸν ἀπαραίτητον ὅρον, παραμένουσιν οὐχ ἥττον πάλιν ἐξηρημέκται ἐκ τῆς συστηματικῆς ἀλληλουχίας ἐντὸς τῆς ὁποίας αὐταὶ αὐταὶ εὐρισκονται.) Διὰ τοῦτο καὶ ὅλα τὰ ἀληθῆ ζητήματα φιλοσοφικῶν ἀρχῶν εἶνε ταυτοχρόνως καὶ ζητήματα τῆς συστηματικῆς ἀγωγῆς· ἢ δὲ ἐπίλυσις των ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς ἰδιαζούσης φύσεως τῆς φιλοσοφικῆς συστηματικῆς ἀγωγῆς ἢ ὅποια περιλαμβάνεται ἤδη ἐν τῇ διατυπώσει τῶν ἐρωτημάτων. Ἐὰν ἄρα πρόκειται τὰς περὶ ἀγωγῆς σκέψεις νὰ πραγματευθῶμεν κατὰ τὸν ὑποδειχθέντα τρόπον, ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῆς φιλοσοφικῆς αὐτῶν ἀρχῆς, εἶνε ἀνάγκη νὰ ἔχωσιν ἤδη αὐταὶ τὰς στερεὰς αὐτῶν βάσεις εἰς αὐτὰ τὰ θεμέλια τῆς φιλοσοφίας. Λέν εἶνε ὀρθὸν νὰ μεταφέρωμεν ἐπὶ παραδείγματι, ὀρισμένα γενικὰ πορίσματα ἀπὸ τῆς θεωρίας τῆς φιλοσοφικῆς ἀγωγῆς ἐκ τῶν ὑπερόρων ἐπὶ δεδομένου τινὸς παιδαγωγικοῦ πεδίου ἐφαρμογῆς, ἀλλ' αἱ παιδαγωγικαὶ ἀρχαὶ εἶνε ἀνάγκη νὰ συνοικωδομηθῶσιν εἰς τὰ θεμέλια ὁλοκλήρου τοῦ συστήματος τῆς φιλοσοφίας.

Εἰς ταῦτα δέον νὰ προσθέσωμεν ὅτι ἡ φιλοσοφικὴ θεωρία περὶ τῆς ἀγωγῆς (ὅπως ἐν γένει πᾶν διδάγμα σπουδαῖον ἀπὸ κοινωνικο—φιλοσοφικῆς ἀπόψεως) δὲν εἶνε δυνατόν νὰ τὰ βγάλῃ πέρα οὔτε μόνον μὲ ἀρχὰς τῆς θεωρητικῆς οὔτε μόνον μὲ ἀρχὰς τῆς πρακτικῆς φιλοσοφίας. Εἰς τὴν ἀγωγήν καὶ τὴν μόρφωσιν συνεννοῦνται, ὡς γνωστὸν, στοιχεῖα τῶν θεωρητικῶν ὅσον καὶ πρακτικῶν·

ἢ γνῶσις ἐκείνου τὸ ὅποῖον εἶνε συνεννοῦται μὲ τὴν ἀναγνώρισιν ἐκείνου τὸ ὅποῖον δέον νὰ εἶνε καὶ μὲ τὴν προσπάθειαν νὰ πραγματοποιήσῃ τὸ δέον εἶνε ἐν τῷ ὄντι, τὸ ζητούμενον ἐν τῷ δεδομένῳ. Μόνον ἐπὶ τῇ βάσει τῆς συνενώσεως ταύτης θεωρητικῶν μετὰ πρακτικῶν παραγόντων εἶνε δυνατόν νὰ καταστῇ θεωρητικῶς νοητὴ ἢ λύσις παιδαγωγικῶν προβλημάτων, τοῦτ. νὰ καταστῇ φιλοσοφικῶς νοητὴ. Δι' αὐτὸν ἤδη τὸν λόγον δὲν ὑπάρχει ἐν τῷ γερμανικῷ ἰδεαλισμῷ κ ε χ ω ρ ι σ μ ἔ ν η φ ι λ ο σ ο φ ί α τ ῆ ς ἀ γ ω γ ῆ ς ἐκ παραλλήλου πρὸς ἄλλα φιλοσοφικὰ μαθήματα (π.χ. ἰδιαίτερα φιλοσοφικὴ παιδαγωγικὴ παρὰ τὴν ἠθικὴν, τὴν λογικὴν καὶ τὴν θεωρίαν τῆς γνώσεως), ἀλλ' ἕκαστον τμήμα τοῦ συστήματος ἔχει, οὕτως εἰπεῖν, ταυτοχρόνως καὶ τὴν παιδαγωγικῶς σπουδαίαν αὐτοῦ πλευρὰν· ὅσον δὲ περισσότερον ἢ ἰδεοκρατικὴ φιλοσοφικὴ σκέψις συσφίγγεται εἰς συστηματικὴν ἐνότητα, τόσῳ τελειότερον εἶνε δυνατόν νὰ ἐμφανισθῇ ἡ παιδαγωγικὴ αὐτῆς σπουδαιότης. Σχεδὸν κανεὶς ἄλλος κύκλος προβλημάτων δὲν παρουσιάζεται, ὅπως ὁ σχετικὸς πρὸς τὰς ἰδέας περὶ ἀγωγῆς, τόσον ἐκ πρώτης ὄψεως ξένος καὶ σχεδὸν ἄπατρις ἐν μέσῳ τῆς φιλοσοφίας, ἀποδεικνυόμενος ἔπειτα, κατόπιν προσεκτικωτέρας παρατηρήσεως, τόσον στενῶς συνυφασμένος μὲ τὸ φιλοσοφικὸν σύστημα ἀκριβῶς ἐν τῇ ὁλόγητί του. Ἐκ τούτων εἶνε δυνατόν νὰ ὑπολογίσωμεν, πόσον μεγάλην σπουδαιότητα διὰ τὴν φιλοσοφίαν τῆς ἀγωγῆς ἔχουσιν οἱ τόσον ἐκτάκτως συστηματικοὶ σοφοὶ ὅποιοι εἶνε οἱ ἀντιπρόσωποι τῆς γερμανικῆς ἰδεοκρατίας, καίτοι ἐλάχιστα εἰσηλθόν οὔτοι εἰς τὴν συζητήσιν εἰδικῶν προβλημάτων τῆς παιδαγωγικῆς.

Διὰ νὰ περιγράψῃ τις λοιπὸν τὰς περὶ ἀγωγῆς γνώμας τοῦ Kant καὶ τοῦ Fichte, τοῦ Schelling καὶ τοῦ Hegel, θὰ ἦτο κυρίως ἀνάγκη νὰ ἐπιχειρήσῃ συνολικὴν ἐκθεσιν τῶν σχετικῶν συστημάτων· ἐκτὸς ἐὰν εἶνε δυνατόν νὰ ἀποχωρήσῃ τις ἐν σύμπλεγμα προβλημάτων τὸ ὅποῖον νὰ ἐκτείνεται κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἐπὶ ὅλων τῶν τμημάτων τοῦ συστήματος καὶ τὸ ὅποῖον, ὡς ἐκ τούτου, νὰ ἔχη βασικὴν σπουδαιότητα διὰ τὴν παιδαγωγικὴν. Τοιοῦτον κέντρον τῆς συστηματικῆς συνδέσεως ἔχομεν ἐν τῇ θεωρίᾳ τοῦ Ἐγώ. Βεβαίως μία ἐρμηνεῖα τῆς ὑπάρξεως τὴν ὁποίαν ζῶμεν ἡμεῖς δὲν ἐξαντλεῖ καθόλου τὴν φιλοσοφίαν τῆς γερμανικῆς ἰδεοκρατίας· οὔτε

θεωρεῖ αὐτὴ τὸ Ἐγὼ ὡς τὸ κέντρον τοῦ κόσμου κατὰ τρόπον τοιοῦτον ὥστε πάντα τὰ λοιπὰ νὰ ἐξαρτῶνται τελείως ἀπ' αὐτοῦ, καὶ ἀκόμη ὀλιγώτερον νὰ δύνανται νὰ θεωρῶνται ταῦτα ὡς ἀπ' αὐτοῦ προερχόμενα. Ἰδιαιτέρως ὁ Καντ καὶ ὁ Ρίχτε παρεξηγήθησαν πολλοὶς ἀποδοθέντος εἰς αὐτοὺς τοιοῦτου «ὑποκειμενικοῦ» ἰδεαλισμοῦ (οὗτω ἀποκλειθέντος ἤδη ὑπὸ αὐτοῦ τοῦ Hegel). Ὁ ἴδιος ὁ Καντ ῥητῶς παρωμοίωσε τὴν μεταβολὴν τῆς ἀπόψεως τῆς κριτικῆς τοῦ καθαροῦ λόγου ἀπέναντι τοῦ παλαιοῦ δογματισμοῦ πρὸς τὴν κριτικὴν τοῦ Κοπερνίκου. (Δὲν στρέφεται ὁ ἥλιος περὶ τὴν γῆν ἀλλ' ἡ γῆ περὶ τὸν ἥλιον δὲν ῥυθμίζεται ἢ γινώσκεις ἀναλόγως δεδομένων ἤδη ἀντικειμένων, ἀλλὰ τὰ γνωστέα ἀντικείμενα ῥυθμίζονται ἀναλόγως πρὸς τὴν ἡμετέραν γινώσκιν). Ὁ δὲ Ρίχτε ἐν ἔτει 1794 ἐπρόταξε τὴν ἀρχὴν «Ἐγὼ εἶμαι Ἐγὼ» αὐτόχρομα ὡς «πρώτην θεμελιώδη ἀρχὴν» τῆς θεωρίας τῶν ἐπιστημῶν. Πᾶσα ὅμως ὑποκειμενιστικὴ ἐρμηνεῖα τῶν θεωριῶν τοῦ Καντ καὶ τοῦ Ρίχτε δέον ἀπολύτως νὰ ἀπορριφθῇ ὡς μονομερής· τοῦτο δύναται νὰ γίνῃ ἀμέσως φανερόν ἐκ τῆς κατωτέρου πραγματείας. Πρωτίστως ἀρκεῖ ἡ ἀκόλουθος δήλωσις: «Οὔτε ὁ Καντ οὔτε ὁ Ρίχτε περιορίζονται εἰς μίαν καὶ μόνην ἔννοιαν τοῦ Ἐγὼ, ἐκ τῆς ὁποίας νὰ ἦτο δυνατόν νὰ συναχθῇ ὁ σχηματισμὸς ὅλων τῶν λοιπῶν ἐννοιῶν ἀμέσως (τοῦτέστιν ἄνευ ἀναφορᾶς πρὸς ἓν Μὴ—Ἐγὼ, καὶ ἄνευ ἀνακτύξεως ἄλλων ἐννοιῶν τοῦ Ἐγὼ). Τοῦναντίον μάλιστα ἡ σπουδαιότης τῆς θεωρίας περὶ τοῦ Ἐγὼ διὰ τὴν διαμόρφωσιν τοῦ συστήματος (διὰ τὴν σύνθεσιν πολλῶν νημάτων ἀκριβῶς εἰς τὸ κέντρον τοῦτο) γίνεται τὸ πρῶτον καταληπτὴ ἐκ τοῦ ὅτι εἶνε δυνατόν νὰ διακρίνωμεν πλείονας ἐννοίας τοῦ Ἐγὼ αἱ ὁποῖαι ὅμως ἀναφέρονται πάλιν πρὸς ἀλλήλας, διότι τελειωτικῶς πρόκειται πάντοτε περὶ ἐνός καὶ τοῦ αὐτοῦ Ἐγὼ τὸ ὁποῖον νοεῖται κατὰ διαφόρους τρόπους (οἶονεὶ ἀπὸ διαφόρων ἀπόψεων). Αἱ διάφοροι ἐννοιαὶ τοῦ Ἐγὼ ἀνήκουσιν εἰς διαφόρους κύκλους προβλημάτων καὶ συνεπῶς εἰς διάφορα τμήματα τοῦ φιλοσοφικοῦ συστήματος· διὰ τοῦτο εἶνε δυνατόν νὰ θεωρήσωμεν τὴν ἀνάπτυξιν τῆς κεντρικῆς ἰδέας τοῦ συστήματος ὡς δυνατὴν καὶ ἀπὸ τοῦ Ἐγὼ, οἶονεὶ τοῦ κέντρου ἀπὸ τοῦ ὁποῖου ἐκκινῶσι τὰ διάφορα συμπλεγμένα νήματα, κατ' οὐσίαν ὅμως ἔχομεν πάλιν ἓν καὶ μόνον Ἐγὼ

καὶ ἐπ' αὐτοῦ καθίσταται φανερὰ ἐπίσης ἢ ἐνοποιήσις τοῦ συστήματος ὡς καὶ ἡ ἐπὶ ταυτὸ σύνοδος τῶν συμπλεγμένων νημάτων. Μόνον οὕτω εἶνε δυνατόν ἢ θεωρία αὕτη περὶ τοῦ Ἐγὼ νὰ ἀποκτήσῃ, οἶονεὶ εἰς μικροτέραν κλίμακα, τὴν γενικὴν διάρθρωσιν δυνάμει τῆς ὁποίας τὸ γενικὸν καὶ περιεκτικὸν φιλοσοφικὸν σύστημα παρουσιάζεται ὡς ἐνότης τῆς πληθύος ἢ ὡς τὰ πολλὰ ἐν τῇ ἐνότητι.

Ὁ συνδυασμὸς πλειοτέρων ἐννοιῶν τοῦ Ἐγὼ βασιίζεται, διὰ τὴν γερμανικὴν ἰδεοκρατίαν, αὐτόχρομα ἐπὶ τῆς ἀνάγκης συστηματοποιήσεως· ἡ δὲ ἀνάγκη αὕτη ὑφίσταται ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἡ ἰδεοκρατικὴ φιλοσοφία δὲν εἶνε μονομερής ὑποκειμενισμός. Ἐν πάσῃ περιπτώσει ἢ παραδοχῇ πλειόνων ἐννοιῶν τοῦ Ἐγὼ ἔχει ἐνταῦθα ἀπολύτως θεμελιώδη σημασίαν· δὲν ἀποτελεῖ ἀπλοῦν τι δευτερεύον πόρισμα τὸ ὁποῖον (ὡς παρὰ τοῖς πλείστοις τῶν νεωτέρων θεωρητικῶν) νὰ παρουσιάζεται ἐκ τῶν ὑστέρων καὶ διαρκούσης ταύτης ἢ ἐκείνης τῆς εἰδικῆς ἐρεῦνης τὸ ὁποῖον ὅμως νὰ δύναται νὰ ἀφεθῇ ἐντελῶς κατὰ μέρος κατὰ τὴν συζήτησιν τῶν βασικῶν ἐρευνῶν ἐπὶ τῆς μεθόδου καὶ τοῦ συστήματος τῆς ὅλης φιλοσοφίας. Ὁμοῦ μετὰ τῆς θεμελιώδους σημασίας τῆς διδασκαλίας ταύτης θεμελιούται ταύτοχρόνως καὶ ἡ τὸ σύνολον διήκουσα παιδαγωγικὴ σπουδαιότης τοῦ ὅλου φιλοσοφικοῦ συστήματος. Διὰ τοῦτο ἀκριβῶς εἰς τὴν γερμανικὴν ἰδεοκρατίαν δὲν παρουσιάζεται ἡ φιλοσοφία τῆς ἀγωγῆς ὡς ἀπλοῦν παράρτημα, ὡς ἡ ἀπλῆ ἐκ τῶν ὑστέρων ἐπερχομένη παιδαγωγικῶς χρησιμοποίησις πορισμάτων ἄλλοθεν ἀποκτηθέντων· ἀλλὰ διαπερᾶ ἐκ τῶν προτέρων, καὶ κατὰ τὰ θεμελιώδη αὐτῆς χαρακτηριστικά, τὴν διαμόρφωσιν τοῦ συνόλου τῶν φιλοσοφικῶν νοημάτων. Οὕτω μόνον ἀναγνωρίζεται τὸ πρῶτον ἢ ἰδέα τῆς ἀγωγῆς ὡς πράγματι θεμελιώδες πρόβλημα τῆς φιλοσοφίας, ἐνῶ οἱ πλείστοι τῶν νεωτέρων θεωρητικῶν ἀναγνωρίζουσιν εἰς αὐτὴν ἐν τῇ συστηματικῇ τῶν κατατάξει τῆς φιλοσοφίας δευτερεύουσαν μόνον σημασίαν.

Τὴν ἀπὸ τῆς ἀπόψεως φιλοσοφικῆς ἀγωγῆς γονιμότητα μιᾶς συνενώσεως πλειοτέρων ἐννοιῶν τοῦ Ἐγὼ ἐλπίζω ὅτι κατώρθωσα νὰ καταδείξω εἰς τὸ πρῶτον μέρος τῆς παρούσης μελέτης, τοῦλάχιστον ἐπὶ τινῶν ἐπεξηγηματικῶν παραδειγμάτων. Ἐἰ μὲν ὁ μὲν ἢ ἀγωγή προϋποθέτουσιν ὅτι εἶνε δυνατόν νὰ μεταβληθῶσι μέρη τινὰ τοῦ

ἐγὼ ὅπερ πρόκειται νὰ τύχη ἀγωγῆς καὶ μορφώσεως, ἐνῶ πάλιν ἄλλα μέρη μένουσιν ἀναλλοίωτα· ἤδη ἡ προϋπόθεσις αὕτη ἀπαιτεῖ τοῦλάχιστον δύο ἐννοίας τοῦ ἐγὼ ἐκ τῶν ὁποίων τὸ μὲν ἐν πρόκειται νὰ ἐκφράζη τὴν ἐπιδεκτικότητα ἐξελίξεως τὸ δὲ ἕτερον τὴν ταυτότητα τοῦ ἀτόμου. Λεπτομερέστερος ὅμως προσδιορισμὸς τῆς βαθύτερας ἐννοίας πάσης ἀγωγῆς καὶ πάσης μορφώσεως εἶνε δυνατόν νὰ ἐπιτευχθῆ μόνον ἐκ τοῦ ἀκριβεστεροῦ καθορισμοῦ τῶν διαφορῶν ἐννοιῶν τοῦ ἐγὼ καὶ πρὸ παντὸς ἐκ τοῦ εἶδους τῆς ἀναφορᾶς τῶν πρὸς ἀλλήλας. Τοῦτο ὅμως σημαίνει (κατὰ τὰ μέχρι τοῦδε ἐκτεθέντα εἰς τὸ δεύτερον μέρος τῆς παρουσίας μελέτης), ὅτι ἡ συγκεκριμένη διατύπωσις τῆς φιλοσοφικῆς ἐννοίας τῆς ἀγωγῆς καὶ τῆς μορφώσεως, ἡ πλήρωσις αὐτῆς μὲ θεωρητικὸν περιεχόμενον, εἶνε δυνατόν μόνον ἐν τῷ πλαισίῳ ἐνὸς γενικοῦ συστήματος τῆς φιλοσοφίας, ὅτι οἶονεῖ μόνον ἐξ αὐτοῦ εἶνε δυνατόν νὰ ἀντλήσῃ τὴν τροφήν της. Προϋπόθεσις δὲ πάντων τούτων εἶνε νὰ καταλαμβάνῃ ἡ περὶ τοῦ ἐγὼ διδασκαλία τὴν κεντρικὴν θέσιν. Ταῦτα εἶνε δυνατόν νὰ θεωρήσωμεν τοῦλάχιστον ὡς χρήσιμον εἰς τὸ ἡμέτερον ἔργον ὑπόθεσιν, ὡς καθοδηγητικὴν ἀποφιν τῇ βοήθειᾳ τῆς ὁποίας θὰ ἐπιληφθῶμεν ἤδη τῆς ἐξετάσεως τῶν οὐσιαστικῶν παιδαγωγικῶν προβλημάτων τῆς γερμανικῆς ἰδεοκρατίας. Ἴσως ὅμως νὰ δύνανται αἱ ἀκολουθοῦσαι ἔρευναι νὰ χρησιμεύσωσι καὶ εἰς ἄλλο τι πλὴν τῆς διευκρινίσεως μιᾶς ὠρισμένης φιλοσοφικοῦστορικῆς καταστάσεως πραγμάτων. Ἡ ἰδέα τῆς ἀγωγῆς ἴσως νὰ εἶνε τότε μόνον δυνατόν πραγματικῶς νὰ περιληφθῆ κατ' ἀρχὴν εἰς τὸ μέσον ἐνὸς συστήματος φιλοσοφίας, εἰάν ἀκολουθῆ τις τὸν ἐνταῦθα ἐκτεθέντα τρόπον ἐνεργείας, εἰάν ἐκινήσῃ τις, ἐν τῷ πνεύματι τῆς γερμανικῆς ἰδεοκρατίας, ἐκ ζητημάτων ἀρχῆς ἐξετάζων συνάμα ταῦτα ὡς ζήτημα συστηματοποιήσεως· θὰ εἶνε δὲ κέρδος μᾶλλον ἢ ζημία τὸ ὅτι ἡ φιλοσοφία τῆς ἀγωγῆς θὰ ἀποκαλυφθῆ τελειωτικῶς ὡς ἀποτελοῦσα οὐχὶ ἰδιαίτερον φιλοσοφικὸν μᾶθημα, ἀλλὰ γενικώτερον πεδῖον προβλημάτων, τοῦ ὁποίου μετέχουσιν ὁποσδήποτε ἄλλα τὰ μέρη τοῦ συστήματος, εἰς τρόπον ὥστε νὰ εἶνε δυνατόν ἡ ἐπεξεργασία του διὰ πολλῶν ἐννοιολογικῶν βοηθητικῶν μέσων (καὶ ἰδιαίτερος τῇ βοήθειᾳ διαφορῶν ἐννοιῶν τοῦ ἐγὼ).

Μίαν ἀκόμη δυσχέρειαν τῆς θεωρητικῆς ταύτης φιλοσοφίας τῆς ἀγωγῆς εἶνε ἀνάγκη νὰ θίξωμεν, ὅποτε ὅμως δυνατόν νὰ εὕρωμεν συγχρόνως καὶ τὸ σημεῖον ἀφειρησίας τῆς ἐπακολουθούσης ἐρεύνης. Ἐάν ὑπάρχωσι περισσότεραι ἐννοιαὶ τοῦ ἐγὼ, σημαίνει τοῦτο προφανῶς ὅτι οὐδεμία ἐξ αὐτῶν περιλαμβάνει κατ' ὀλοκληρίαν τὸ ἐγὼ, καὶ ὅτι εἰς μίαν ἐκάστην ἐξ αὐτῶν θὰ εἶνε τὸ ἐγὼ κατὰ περισσότερον ἀπὸ τὸ περιεχόμενον τῆς ἐννοίας. Δὲν πρόκειται ἐνταῦθα νὰ ἐξετάσωμεν πρῶτον εἰάν εἶνε κατ' ἀρχὴν ὑποστηρικτῆς ἢ γνώμης περὶ πλήρους καὶ τελείας ἐννοίας (π. χ. ἐν τῇ σημασίᾳ τῆς notion complete τοῦ Leibniz), ἢ μήπως στηρίζεται ἐπὶ μονομερῶν ὀρθολογικῶν προλήψεων. Πάντως εἶνε ἀνάγκη αὐτὸ τὸ ἐγὼ ἐν τῇ ὑπάρξει του νὰ περιέχῃ προφανῶς κατὰ περισσότερον ἀπὸ ὅ,τι ὀρίζεται ὑπὸ τῆς ἐννοίας τοῦ ἐσωτερικοῦ ἐγὼ ὡς ἀντικειμένου καὶ τοῦ «νοητοῦ» (transzendental) ἐγὼ ὡς ὑποκειμένου. Τὸ περιπλέον τοῦτο θὰ πρέπει ἴσως τότε νὰ θεωρηθῆ γενικῶς ὡς τι ἐκτὸς τῆς ἐννοίας καὶ οὐδέποτε πλήρως νοούμενον, ὡς τι ἄλογον καὶ οὐδέποτε τελείως διὰ τῆς λογικῆς καταληπτὸν. Οὕτω φαίνεται ὅτι εἰς ὅλα τὰ μέχρι τοῦδε λεχθέντα προϋποτίθεται σιωπηρῶς μία μεταφυσικὴ βᾶσις τῆς ὑπάρξεως, μία οὐσία τοῦ ἐγὼ ἢ ὁποία καίτοι δὲν εἶνε ἐπιστητὴ εἶνε ὅμως ἀπαραίτητος ἀνάγκη νὰ νοηθῆ· καὶ (ὡς λέγει καὶ ὁ Hegel) ἀποδεικνύεται ὅτι ἡ μεταφυσικὴ ἀποτελεῖ, καὶ ἐν τῇ θεωρίᾳ περὶ τοῦ ἐγὼ, τὸ «ἄδυτον τῶν ἀδύτων» τῆς γερμανικῆς ἰδεοκρατίας. Ἴσως μάλιστα νὰ μὴ εἶνε κατ' ἀρχὴν δυνατόν, ἐν φιλοσοφικὸν σύστημα, ἐν τῷ ὁποίῳ ἐν καὶ τὸ αὐτὸ σύνολον προβλημάτων πρόκειται νὰ ἐξετασθῆ ἀπὸ πολλῶν ἀπόψεων καὶ τῇ βοήθειᾳ διαφορῶν ἐννοιῶν, νὰ ἀποτελέσῃ κατ' ἄλλον τρόπον ἐνότητα εἰμὴ στηριζόμενον ἐπὶ μεταφυσικῆς βᾶσεως.

Διὰ τῶν ἀνωτέρω, τὰ ὁποία μόνον ὡς προσωρινὴν γνώμην διατυποῦμεν, ἐθίξαμεν ἐν ἐκ τῶν περιμαχῆτων ζητημάτων τῆς νεωτάτης φιλοσοφικῆς ἱστοριογραφίας. Ὅτι ὁ Kant κατέρριψε ἐν ὠρισμένον εἶδος μεταφυσικῆς καὶ ἠξιώθη, οὐχὶ ἀδίκως, ὑπὸ τοῦ Moses Mendelssohn τοῦ ὀνόματος τοῦ «τὰ πάντα—κατασυντριβόντος» ἀναγνωρίζεται βεβαίως γενικῶς. Τὸ ζήτημα εἶνε μόνον τί ἐσκόπευεν οὗτος νὰ θέσῃ εἰς τὸν τόπον τῶν καταστραφέντων καὶ πῶς ἐξηκολοίθησαν

οἱ διάδοχοί του τὸ ἔργον τῆς ἀνοικοδομήσεως. Ὅποσδήποτε ἦμος καὶ αὐτὸ τὸ ἀμφισβητούμενον ζήτημα διηυκρινίσθη τὴν σήμερον τόσον πολὺ ὥστε νὰ μᾶς ἐπιτρέπεται νὰ εἴπωμεν ὅτι: ἡ κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου τοῦ Kant ἀποτελεῖ ὄχι μόνον ἓν τέρμα, ἀλλὰ συγχρόνως καὶ νέαν ἀπαρχὴν ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς μεταφυσικῆς. Ἴδῃ ὁ Hegel διακρίνει αὐστηρῶς μεταξὺ τοῦ τρόπου τοῦ μεταφυσικῶς σκέπτεσθαι πρὸ τοῦ Kant ἀπὸ τὸν μετὰ τοῦτον· εἰς δὲ τὸ ἐν ἀρχῇ μνημονευθὲν χωρίον ὑποδεικνύει ὅτι ἡ νέα μεταφυσικὴ προετοιμάζεται κατ' οὐσίαν ἤδη ὑπὸ τῆς ἐσωτερικῆς διδασκαλίας τοῦ Kant, ὅτι εὐρίσκειται εἰς φαινομενικὴν μόνον ἀντίφασιν πρὸς τὴν ἐξωτερικὴν αὐτοῦ διδασκαλίαν· τοῦτ' εἰς τὸ πρὸς ἐκεῖνο τὸ ὅποιον ἦσαν εἰς θέσιν νὰ κατανοήσωσιν οἱ λαϊκοὶ φιλόσοφοι ἐκ τῆς κριτικῆς τοῦ καθαροῦ λόγου καὶ νὰ θέσωσιν εἰς τὴν ὑπὸ τὴν ἐπιτολίαν αὐτῶν διαφωτισέως τῆς διανοίας.—Ἡ εἰς ταῦτα ἀναφορὰ δύναιται πρὸς τὸ παρὸν νὰ ἀρκέσῃ ὡς δικαιολογία διὰ τοὺς ἐν τῇ παρούσῃ ἐργασίᾳ χρησιμοποιουμένους ὄρους ἰδίᾳ διὰ τὴν διατήρησιν τῆς μεταφυσικῆς ἐννοίας μιᾶς ὑπερβατικῆς οὐσίας—τοῦ—ἐγὼ παρὰ τὴν ψυχολογικὴν ἔννοιαν τοῦ ἐσωτερικοῦ ἐγὼ—ὡς ἀντικειμένου, καὶ τῆς γνωσεολογικῆς ἐννοίας τοῦ «νοητοῦ» ἐγὼ—ὡς—ὑποκειμένου. Ἐν τοῖς μετέπειτα θὰ κατεδειχθῇ ὅτι ἀκριβῶς μεταφυσικοὶ παράγοντες συνετέλεσαν οὐσιωδέστατα εἰς τὴν συγκεκριμένην πλήρωσιν τῆς ἐννοίας τῆς θεωρητικῆς σκέψεως περὶ ἀγωγῆς.

Πρὶν ἢ ἐξετάσωμεν λεπτομερέστερον τὴν κυρίως θεωρίαν τοῦ Kant περὶ τοῦ ἐγὼ καὶ περὶ τῆς τριπλῆς μορφῆς ἐφ' ἣν εἶνε δυνατόν νὰ νοήσωμεν αὐτό, θὰ ἦτο καλὸν νὰ δώσωμεν μίαν πᾶσις γενικωτέραν ἀποψιν ἐπὶ τοῦ συνόλου τῆς κριτικῆς φιλοσοφίας. Κατόπιν τούτου θὰ τοποθετήσωμεν ἐν τῷ σχηματισθούμένῳ πλαίσίῳ τὴν θεωρίαν περὶ τοῦ ἐγὼ καὶ θὰ ἀναπτύξωμεν τὰ παιδαγωγικὰ αὐτῆς πορίσματα. Αἱ μετέπειτα μεταρρυθμίσεις τοῦ συστήματος, τῆς θεωρίας τοῦ ἐγὼ καὶ συνεπεῖς τούτου καὶ τῆς φιλοσοφίας τῆς ἀγωγῆς, ὡς ἐξετέλεσαν ταύτας οἱ διάδοχοι τοῦ Kant, εἶνε τότε δυνατόν νὰ συναχθῶσιν εὐκόλως ἢ μία ἐκ τῆς ἄλλης, χωρὶς νὰ ὑπάρξῃ

ἀνάγκη νὰ ἐκτεθῶσι λεπτομερέστερον τὰ μετὰ τὸν Kant συστήματα, ὡς ἦτο τοῦτο ἀπαραίτητον νὰ γίνῃ διὰ νὰ κατανοήσωμεν τὸ πῶς ἔθετε τὰ προβλήματα ὁ Kant.

Ὁλόκληρον τὸ ἔργον τῆς «κριτικῆς τοῦ καθαροῦ λόγου» δεῖν νὰ θεωρηθῇ ὡς προπαρασκευὴ «διὰ βίανδῆποτε μέλλουσαν μεταφυσικὴν ἢ ὅποια νὰ δύναται νὰ ἐμφανισθῇ ὡς ἐπιστήμη». Πρὸ τοῦ Kant ἡ μεταφυσικὴ δὲν ἐξυψοῦτο μέχρι τοῦ σημείου νὰ ἔχῃ ἀπύκλυτον καὶ γενικὸν ἐπιστημονικὸν κύρος, ἐβάδιζε «ψηλαφητὰ εἰς τὸ σκότος», παρέμενε ἀκριτος δογματισμὸς διότι δὲν εἶχεν ἀκόμη σαφῆ γνῶσιν τῶν ἰδίων αὐτῆς βασικῶν προϋποθέσεων, τῆς ἰδιαζούσης φύσεως καὶ τῶν δικαιωμάτων αὐτῶν, καὶ συνεπῶς καὶ τῆς ἐκτάσεως τοῦ κύρους καὶ τῆς ἰσχύος των. Πάσης ἄρα μεταφυσικῆς ὡς ἐπιστήμης ἀνάγκη νὰ προηγηθῇ προκαταρκτικὴ ἔρευνα ἢ ὅποια ἔργον θὰ ἔχει νὰ βεβαιώσῃ ποῖαι ἀρχαὶ ἐπιστημονικῆς γνώσεως ὑπάρχουσιν γενικῶς a priori, κατὰ πόσον δικαιολογοῦνται καὶ πόσον ἐκτείνεται ἡ δικαιωματικὴ αὐτῶν ἐφαρμογὴ. Ἐννοεῖται ὅτι ἡ λέξις «ἀρχὴ» δὲν σημαίνει τότε μίαν «ἐναρξιν» ἐν τῷ χρόνῳ, ἀλλὰ τὴν ἐκτὸς τοῦ χρόνου νοητέαν «ἀπαρχὴν», τὴν ἀναγκαίαν προϋπόθεσιν, τὸν ἀπαραίτητον ὄρον διὰ νὰ εἶνε κατ' ἀρχὴν δυνατὴ γνῶσις ἔχουσα ἐπιστημονικὴν ἀξίαν. Τὸ δὲ «ἐκ τῶν προτέρων» δὲν σημαίνει καμμίαν χρονολογικὴν προϋπαρξίαν, ἀλλὰ λογικὴν προτεραιότητα· δὲν πρόκειται περὶ χρονικῆς ἀλληλουχίας τοῦ ἑνὸς κατόπιν τοῦ ἑτέρου, ἀλλὰ περὶ τῆς κατ' ἐννοιαν ἀλληλουχίας τοῦ ἑνὸς ἐκ τοῦ ἑτέρου. Διὰ τοῦτο δὲν πρόκειται ἐκ τῶν ἀρχῶν νὰ παραχθῶσιν αὐτόχρημα a priori πάντα τὰ ἀπ' αὐτῶν ἐξαρτώμενα, ἀλλὰ μόνον νὰ καθορισθῶσιν οἱ ὄροι τῆς ὑπάρξεώς των· δὲν περιέχουσιν αὐταὶ ἄλλο τι εἰμὴ τοὺς γενικῶς ἰσχύοντας καὶ ἀναγκαίους παράγοντας δυνάμει τῶν ὁποίων καὶ μόνων εἶνε δυνατόν ἡ γνῶσις ἡμῶν νὰ γίνῃ ἐπιστημονικὴ γνῶσις· παρέχουσι τοὺς «κανόνας» διὰ καὶ τι τὸ ὅποιον θὰ κανονισθῇ ἐπὶ τῇ βάσει αὐτῶν· ἀποτελοῦσι τοὺς τύπους (μορφάς) διὰ τῶν ὁποίων τὰ μεμονωμένα «περιεχόμενα» εἶνε δυνατόν νὰ ληφθῶσιν ὅλα ὁμοῦ καὶ ἀναχθῶσιν οὕτως εἰς ἀντικειμενικὴν σημασίαν.

Καὶ ἐρωτᾶται ἤδη: εἰς ποίαν σχέσιν εὐρίσκειται ἡ κριτικὴ προ-ἔρευνα πρὸς τὴν ἐπιδιωκομένην συστηματοποίησιν τῆς νέας θεμελιω-

τέας φιλοσοφίας; Τὴν κριτικὴν ὡς ἀπλὴν «προπαίδευσιν», διακρίνει συνήθως ὁ Kant αὐστηρότατα ἀπὸ τὴν «μεταφυσικὴν» ὡς τοῦ κυρίως «συστήματος τοῦ καθαρῦ λόγου» καὶ ὅμως κατόπιν λέγει πάλιν (ἐν ἔτει 1781) ὅτι ἡ ὀνομασία «μεταφυσικὴ» θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἀποδοθῇ καὶ εἰς «ὀλόκληρον τὴν καθαρὴν φιλοσοφίαν συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς κριτικῆς». Τὸ ὅτι ἡ κριτικὴ συμπεριλαμβάνεται εἰς τὴν μεταφυσικὴν εἶνε δυνατόν νὰ κατανοηθῇ καλλίτερον διὰ τῆς ἑρμηνείας τοῦ τίτλου τῆς «κριτικῆς τοῦ καθαρῦ λόγου». Ὁ λόγος (ratio) εἶνε δυνατόν εὐκολώτερον νὰ ὀρισθῇ ἐκ τῆς λειτουργίας αὐτοῦ ἐν τῇ τυπικῇ λογικῇ: ἐκεῖ ἐμφανίζεται ὡς ἡ ἰκανότης τοῦ κρίνειν (facultas ratiocinandi). Ἄνάγκη ἄρα νὰ εἶνε ἐπίσης καὶ ἡ ἰκανότης πρὸς ἀνεύρεσιν καὶ κατ' ἀξίαν χρησιμοποίησιν τῶν πρώτων ἀρχῶν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὁποίων ἐκτελεῖται ἡ διαδικασία τῆς συλλογιατικῆς κρίσεως. Κατὰ τὸν Kant μάλιστα εἶνε κατ' ἀρχὴν ἡ ἰκανότης τοῦ ἀποφασίζεσθαι καὶ περὶ τῶν ἀρχῶν, περὶ ὅρων καὶ συνθηκῶν πίστεως φύσεως, κατὰ συνέπειαν καὶ περὶ τῶν προϋποθέσεων παντὸς ἐπιστημονικῶς διανοεῖσθαι. Εἰς τὴν καθαρὴν ὅμως φιλοσοφίαν δὲν ἀσχολούμεθα μὲ οἰασδῆποτε ἀρχάς, ἀλλὰ μόνον μὲ ἀρχάς a priori: αὐταὶ δὲ καταλαμβάνουσι καὶ βιαιῶς διάφορον θέσιν, διότι ὑφίστανται ἀνεξαρτήτως ὀλοκλήρου τῆς πείρας ἡμῶν: ἡ πείρα κινεῖται ὑπ' αὐτῶν καὶ ὄχι αὐταὶ ὑπὸ τῆς πείρας. Πᾶν τὸ ἀπλῶς ἐμπειρικὸν ἔχει ἀποκλειστικῶς ἰσχὺν ὡς περιεχόμενον τῆς πείρας: τοιοῦτον δὲ περιεχόμενον δίδεται ἡμῖν πάντοτε ἐκ τῶν ὑστέρων (a posteriori) οὐδέποτε δὲ δύναται νὰ προϋποτεθῇ «ἐκ τῶν προτέρων»: ὑπάρχει πάντοτε ὡς τι μεμονωμένον ἔδῳ ἢ ἐκεῖ, τώρα ἢ πρότερον ἢ βραδύτερον, ποτὲ ὅμως δὲν εἶνε τι κατ' ἀνάγκην καὶ ἐξ ἀρχῆς ὑπάρχον, κατὰ βέβαιον καὶ ὡς γενικῶς ἰσχυρὸν θεωρούμενον. Διὰ τοῦτο καὶ αἱ πρῶται ἀρχαὶ εἶνε a priori προσιταὶ μόνον εἰς τὸν καθαρὸν λόγον (μόνον εἰς τὸν λόγον ἄνευ οἰασδῆποτε ἀναμίξεως τῆς πείρας), καὶ μόνον διὰ τινος μεθόδου ἀπομονώσεως εἶνε δυνατόν νὰ τὰς ἀνακαλύψωμεν. Τοιοῦτος τις χωρισμός, διάκρισις καὶ ἀποχωρισμός, ἀποτελεῖ κατὰ ταῦτα τὴν μεθολογικὴν προϋπόθεσιν διὰ πᾶσαν ἐπακριβῆ ἀκρίβειαν τῆς φιλοσοφικῆς χρήσεως τοῦ λόγου: ἡ δὲ κριτικὴ τοῦ καθαρῦ λόγου φέρει τὸ ὄνομα «κριτικὴ» προφανῶς ἐν τῇ διττῇ ση-

μασίᾳ τῆς λέξεως «κρίνειν» (εἴτε ὡς ἀπομονώσεως διακρίσεως εἴτε ὡς δικαιολογούσεως ἢ καταδικαζούσεως ἐκτιμήσεως). Λέγοντες δὲ ταῦτα ἐννοοῦμεν ὅτι ὁ καθαρὸς λόγος δὲν εἶνε μόνον ἡ ἰκανότης νὰ κρίνη κατὰ τοὺς κανόνας τῆς τυπικῆς λογικῆς, οὔτε μόνον ἡ ἰκανότης νὰ ἀποφασίσῃ περὶ πρώτων ἀρχῶν a priori, ἀλλὰ γενικῶς τὸ ὄργανον παντὸς τοῦ φιλοσοφεῖν: διότι εἰς τὴν φιλοσοφίαν δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἐργάζεται μὲ προϋποθέσεις ἄλλως πως βεβαιωθείσας, ἀλλ' εἶνε ἀνάγκη πάσας τὰς φιλοσοφικὰς προϋποθέσεις νὰ ἔχη βεβαιώσει αὐτὴ ἡ ἴδια καὶ νὰ διατηρῇ αὐτὰς διαρκῶς πρὸ ὀφθαλμῶν ἐὰν θέλῃ νὰ εἶνε πάντοτε βεβαία περὶ τῆς βασικῆς σημασίας τῆς ἰδίας αὐτῆς ἐνεργείας. Ἡ κριτικὴ τοῦ καθαρῦ λόγου δὲν παρέχει τὴν προπαρασκευαστικὴν τῆς ἐργασίας διὰ τὴν μεταφυσικὴν μόνον κατὰ τρόπον ὥστε τὸ οὔτω ἐπιτευχθὲν νὰ δύναται νὰ παραμείνῃ κατόπιν ἀπλῶς ἔξω τοῦ φιλοσοφικοῦ συστήματος, ἀλλ' εἶνε ἀνάγκη τὰ διὰ τῆς κριτικῆς ἐπιτευχθέντα συμπεράσματα νὰ συνοικοδομηθῶσιν ἐντὸς τοῦ οἰκοδομήματος τοῦ συστήματος: εἶνε ἀνάγκη νὰ ἀποτελέσωσι τοῦλάχιστον «μέρος» (ἔστω καὶ ἡμιτελὲς ἀκόμη μέρος) τῆς κυρίως φιλοσοφίας.

Ἐπεὶ τῆς κατατάξεως τῆς κριτικῆς ἐντὸς τοῦ πλήρους συστήματος μεταφυσικῆς δυνάμεθα νὰ ἀντλήσωμεν καὶ ἄλλα ἐπιχειρήματα ἐκ τῶν λειτουργιῶν τοῦ καθαρῦ λόγου αἱ ὁποῖαι δὲν ἐχαρακτηρίσθησαν τελείως εἰς τὰ μέχρι τοῦδε λεχθέντα. Ὁ λόγος δὲν ἔχει ἀνάγκην νὰ περιορισθῇ εἰς τὴν βεβαίωσιν ταύτης ἢ ἐκείνης τῆς βασικῆς προϋποθέσεως, ἀλλὰ εἶνε εἰς θέσιν νὰ ἀναζητήσῃ διὰ μίαν ἐκάστην αἰτίαν ἄλλην πάλιν αἰτίαν ἢ αἰτίας: δύναται μάλιστα ἐν τέλει νὰ ἀναφερθῇ εἰς τι ἀνυπόθετον, εἰς ἰδέας. Περὶ τῆς χρήσεως ταύτης τοῦ λόγου πραγματεύεται ὁ Kant εἰς τὸ τελευταῖον κύριον μέρος τῆς κριτικῆς τοῦ καθαρῦ λόγου, εἰς τὴν «νοητὴν» (transzendentale) διαλεκτικὴν. Τὸ ἀποτέλεσμα ὅμως ταύτης εἶνε ὅτι δι' ἡμᾶς τὸ ἀνυπόθετον οὐδέποτε εἶνε δεδομένον, ἀλλὰ πάντοτε ζητούμενον: ἐνῶ ἐξ ἐναντίας τὰ οὔσιωδέστερα (τὰ ἠθικὰ) παραγγέλματα εἰς τὴν ζωὴν μας οὐδέποτε εἶνε ὑπὸ ὄρους τοιαῦτα ἀλλὰ πάντοτε ἀπόλυτα. Καὶ οὔτω ἀποδεικνύεται ὁ λόγος ὡς ἐνεργῶν ὄχι μόνον θεωρητικῶς ἀλλὰ καὶ πρακτικῶς: δὲν εἶνε μόνον τὸ ὄργανον πάσης θεωρητικῆς φιλοσοφικῆς σκέψεως, ἀλλ' εἶνε ἐπίσης καὶ ἡ ἰκανότης πρὸς διαμόρ-

φρωσιν ἠθικῆς ψυχικῆς διαθέσεως καὶ δυνάμεως χαρακτικῆς. Ἐν τῇ ἐννοίᾳ ταύτῃ παύει πλέον ἢ χρῆσις τοῦ λόγου νὰ εἶνε ζήτημα ἀπλῆς θεωρίας, ἀλλὰ μεταβάλλεται εἰς «ἐπὶ τῆς κρίσεως στηριζομένην πίστιν». Διὰ τοῦτο λέγει ὁ Καντ ὅτι ἡ κριτικὴ τοῦ καθαρῦ λόγου εἶνε ἀνάγκη νὰ ἄρῃ τὴν γνῶσιν διὰ νὰ ὑπάρξῃ θέσις διὰ τὴν πίστιν. Λέγοντες ἐν τῇ ἀλληλουχίᾳ ταύτῃ «γνῶσιν» ἐννοοῦμεν βεβαίως τὴν ἀδικαιολογήτως ὡς τοιαύτην χαρακτηριζομένην ὑπὸ τινων μεταφυσικῶν οἱ ὅποιοι ἐσφαλμένως ἐθεώρουν τὸ ἀνυπόθετον ὡς δεδομένον ἀντὶ ὡς ζητούμενον, καὶ οἱ ὅποιοι, συνεπεία τούτου, ἐφανταζόντο ὅτι τοῖς ἐπιτρέπεται νὰ δικαιολογήσῃ τούτο καὶ θεωρητικῶς. Ἡ δὲ λέξις «πίστις» εἰς τὸ πολυμηνόμενον ἐκεῖνο χωρίον σημαίνει ὄχι ἀπλῆν «γνώμην», ὄχι καμμίαν ἀπλῆν ὑποκειμενικὴν δοξασίαν, ἀλλ' ἀκριβῶς μίαν ἀπολύτως βεβαίαν πεποίθησιν τῆς ὁποίας ὁ βαθμὸς τῆς βεβαιότητος (ἐὰν βεβαίως κατ' ἀρχὴν εἶνε δυνατόν νὰ συγκρίνωμεν κατὰ βαθμοὺς πράγματα τόσον βασικῶς διαίτερα), θὰ πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὄχι ὡς μικρότερος, ἀλλ' ὡς μεγαλύτερος ἀπὸ τὴν πειστικὴν δύναμιν οἰασδήποτε ἐπιστημονικῆς ἀληθείας. Ἐκ τούτων ἴπνεται δύο τινά: ἡ «κριτικὴ τοῦ καθαρῦ λόγου», ὡς καθαρῶς ἐπιστημονικὴ ἔρευνα, δὲν εἶνε καθόλου ἔργον τῆς πρακτικῆς διαμορφώσεως τῆς ζωῆς· ὡς φιλοσοφικὴ θεωρία δὲν εἶνε λαϊκὴ· δὲν εἶνε δυνατόν νὰ τὴν «ἐκλαϊκεύσωμεν»· δὲν ἔχει ὅμως καὶ ἀνάγκην νὰ γίνῃ λαϊκὴ· καθόσον ἕκαστος ἐνάρετος, ἕκαστος ἀμόρφωτος ἄνθρωπος (ἐφ' ἵσον δὲν ἔχει παραμορφωθῆ), γνωρίζει τὸ καθῆκον του, θὰ ἦτο δὲ λυπηρὸν ἐὰν εἶχεν ἀνάγκην προηγουμένης φιλοσοφικῆς διδασκαλίας. Ὡς ἠθικὸν ὄν εἶνε αὐτόνομος καὶ πρέπει νὰ μένῃ αὐτόνομος (ἀνεξάρτητος) ἐναντι οἰωνδήποτε φιλοσοφικῶν θεωρημάτων. Ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου θὰ ἐπανέλθωμεν λεπτομερέστερον ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς στήσεως τοῦ Καντ εἰς τὰ προβλήματα τῆς (ἠθικῆς) ἀγωγῆς καὶ τῆς (κατὰ τὸ πλεῖστον πάντως θεωρητικῆς) μορφώσεως. Κατὰ δεύτερον ὅμως λόγον προκύπτει ἐκ τῆς θεωρίας τῆς πρακτικῆς καὶ ἐπὶ τῆς κρίσεως στηριζομένης πίστεως μία φαινομενικῶς παρὰ πολὺ μονομερὴς κατὰ τάξιν τῆς «κριτικῆς» εἰς τὸ σύστημα τῆς μεταφυσικῆς. (Ὁ φαινομενικὸς οὗτος μονομερὴς χαρακτὴρ ἀποτελεῖ ἐν ἑκ τῶν ἰσχυροτέρων ἀνησυχαστικῶν ἐλατηρίων τὰ ὅποια παρώτρυναν βραδύτερον εἰς τὴν

περαιτέρω διαμόρφωσιν τῆς ἰδεαλιστικῆς ιδέας περὶ ἀγωγῆς.

Ὁ Καντ διακρίνει εὐθύς ἐξ ἀρχῆς (1781) δύο εἴδη μεταφυσικῆς: Ἡ «μεταφυσικὴ τῆς φύσεως» πραγματεύεται περὶ «τοῦ ὄντος». Ἡ «μεταφυσικὴ τῶν ἠθῶν» πραγματεύεται περὶ «τοῦ δέοντος γενέσθαι». Ἀπὸ ὠρισμένης ἀπόψεως (ἦτοι ἐφ' ὅσον κάμνει θέσιν διὰ τὴν πρακτικὴν ἐπὶ τῆς κρίσεως στηριζομένην πίστιν) εἶνε βεβαίως δυνατόν νὰ ἰσχύσῃ ἡ κριτικὴ τοῦ καθαρῦ λόγου ὡς προπαίδευσις καὶ διὰ τὰ δύο μέρη τῆς μεταφυσικῆς· ἡ ἰδία ὅμως δὲν δύναται μᾶλλον ταῦτα νὰ περιληφθῇ εἰ μὴ μόνον εἰς ἓν ἐξ αὐτῶν, τοῦτ. εἰς τὸ τῆς μεταφυσικῆς τῆς φύσεως. Οἱ λόγοι τούτου εἶνε ἀναμφίβολοι, ἀρκεῖ νὰ ἔχη τις πρὸ ὀφθαλμῶν τὰ πρὸ ὀλίγου λεχθέντα. Μόνον ἡ μεταφυσικὴ τῆς φύσεως εἶνε, ἀκριβῶς ὅπως καὶ ἡ κριτικὴ τοῦ καθαρῦ λόγου, ζήτημα ἀποκλειστικῶς θεωρητικῆς φύσεως. (Ὅ,τι ὑπάρχει εἶνε δεδομένον· δύναται καὶ πρέπει νὰ ἐρευνηθῇ καὶ νὰ θεμελιωθῇ ἐπιστημονικῶς· ὅ,τι δέον νὰ εἶνε, εἶνε ζητούμενον· δὲν ἀπευθύνεται ἄρα πρὸς τὴν θεωρητικὴν σκέψιν, ἀλλὰ πρὸς τὸν πρακτικῶς θέλοντα καὶ ἐνεργοῦντα ἄνθρωπον. Καίτοι εἶνε δυνατόν νὰ ὑπάρξῃ θεωρία τοῦ ἄ-θεωρητικοῦ, καίτοι καὶ ἡ ἠθικὴ ζωὴ δύναται νὰ ἐξετασθῇ ἐπιστημονικῶς, πάντως εἰς τὰς περιπτώσεις ταύτας δὲν βασίζεται ἐξ ἀρχῆς ἡ ἐπιστημονικὴ μορφή τῆς ἐρεῦνης ἐπὶ τῆς οὐσίας τῶν ἐρευνηθησομένων ζητημάτων. Διὰ τοῦτο καὶ ὁ Καντ μόνον τὴν μεταφυσικὴν χαρακτηρίζει ὡς τὸ κυρίως «θεωρητικὸν μέρος» τοῦ συστήματος του, καὶ λέγει ὅτι δικαίως αὕτη «ἐξέλεξε ἰδιάζοντως δι' ἑαυτὴν» τὸ ὄνομα μεταφυσικῆ. ¹⁾

¹⁾ Πρβλ. Τὸ παράρτημα εἰς τὴν εἰσαγωγὴν τῆς λογικῆς τοῦ Καντ. (ἐκδ. Jäsche. 1800). Ἐκεῖ ὁμιλεῖ ὁ Καντ περὶ τῆς χρήσεως τὴν ὁποίαν κάμνει τῆς λέξεως «πρακτικὸς». Μίαν γνῶσιν τὴν ἀποκαλεῖ πρακτικὴν ἐν διττῇ σημασίᾳ: πρῶτον ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ἀπλῶς «θεωρητικὴν», δεύτερον ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν καθαρῶς θεωρητικὴν γνῶσιν. Ἐν τῇ πρώτῃ σημασίᾳ περιλαμβάνει καὶ αὕτη ἡ πρακτικὴ γνῶσις ἐπιταγὰς· καθορίζει μίαν δυνατὴν ἐλευθέραν ἐνέργειαν ἡ ὁποία πρέπει νὰ λάβῃ χώραν διὰ νὰ πραγματοποιηθῇ ὠρισμένος σκοπός. Ἐν τῇ δευτέρᾳ ἐννοίᾳ εἶνε δυνατόν αἱ πρακτικαὶ γνώσεις νὰ εἶνε «καὶ θεωρητικαὶ ἐφ' ὅσον εἶνε δυνατόν νὰ ἀντλήσωμεν ἐξ αὐτῶν μόνον ἐπιταγὰς». «Ἐἶνε τότε πλέον...κατὰ τὸ περιεχόμενον των (δυνάμει) ἢ ἀντικειμενικῶς πρακτικαί». «Πρακτικὴ φιλοσοφία κατ' ἐξοχὴν» εἶνε ἡ φιλοσοφία

Μάλιστα, όχι μόνον ἡ γλωσσικὴ οὕτη χρῆσις τῆς λέξεως μεταφυσικῆ ἐγκρίνεται ὑπὸ τοῦ Kant, ἀλλ' οὗτος ἤδη ἐν ἔτει 1787 χαρακτηρίζει ὡς ἑξῆς τὸ πρόγραμμά του. «Ἐν τῇ ἐκτελέσει τοῦ σχεδίου τὸ ὁποῖον προδιαγράφει ἡ κριτικὴ, τ. ἔ. ἐν τῷ μέλλοντι συστήματι τῆς μεταφυσικῆς, πρέπει νὰ ἀκολουθήσωμεν τὴν αὐστηρὰν μέθοδον τοῦ περιφήμου Wolff, τοῦ μεγίστου ἐξ ὅλων τῶν δογματικῶν φιλοσόφων, ὁ ὁποῖος ἔδωκε πρῶτος τὸ παράδειγμα (καὶ διὰ τοῦ παραδείγματος τούτου ἐγένετο δημιουργὸς τοῦ μὴ εἰσέτι ἀποσβεσθέντος πνεύματος τῆς ἐμβρυϊκῆς ἐν Γερμανίᾳ), πῶς εἶνε δυνατόν διὰ τακτικῆς βεβαιώσεως τῶν πρώτων ἀρχῶν, διὰ εὐκρινοῦς καθορισμοῦ τῶν νοημάτων, διὰ δεδοκιμασμένης αὐστηρότητος τῶν ἀποδείξεων καὶ διὰ ἀποφυγῆς τολμηρῶν πηδημάτων εἰς τὰ πορίσματα, νὰ ἀκολουθήσωμεν τὴν σταθερὰν πορείαν τῆς ἐπιστήμης». Συνεπῶς ὁ Kant δέχεται μίαν μεταφυσικὴν κατὰ τὴν δογματικὴν μέθοδον, ἀποκρούει ὅμως τὸν δογματισμὸν, τοῦτ. ἀρνεῖται οἰανδήποτε μεταφυσικὴν ἐπὶ δογματικῆς βιάσεως. Παραδέχεται μὲν, ὡς ἐκφράζεται ὁ ἴδιος, τὴν «δογματικὴν μέθοδον», ἀποκρούει ὅμως τὸν «δογματικὸν τρόπον τοῦ σκέπτεσθαι», τοῦτέστιν ἀπαιτεῖ καὶ εἰς τὴν μεταφυσικὴν ἢ διάνοια νὰ εἶνε πάντοτε κριτικῶς διατεθειμένη. Συνοψίζοντες δυναίμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι κατὰ τὸν Kant ἡ κριτικὴ εἶνε ἡ «ἐκ τῶν προτέρων» ἐξασφάλισις τῶν πρώτων ἀρχῶν. Ἡ μεταφυσικὴ τοῦ κριτισμοῦ εἶνε ὅτι οὗτος ζητεῖ νὰ ἐξαγάγῃ συμπερίσματα ἀπὸ ἀρχῆς πρώτας ἐξησφαλισμένας a priori· ἡ μεταφυσικὴ τοῦ δογματισμοῦ εἶνε ὅτι οὗτος ζητεῖ νὰ ἐξαγάγῃ πορίσματα ἐκ πρώτων ἀρχῶν μὴ ἐξησφαλισμένων, τῶν ὁποῖων μάλιστα ὁ «ἐκ τῶν προτέρων» χαρακτηρὸν δὲν εἶνε πάντοτε βέβαιος. Ἡ μέθοδος ὅμως τοῦ συμπεριβαίνειν εἶνε εἰς ἀμφοτέρωτα τὰ εἶδη τῆς μεταφυσικῆς μία καὶ ἡ αὐτὴ «δογματικὴ μέθοδος»: ἐκ πρώτων ἀρχῶν αἱ ὁποῖαι εἴτε ἐβεβαιώθησαν διὰ τῆς κριτικῆς, εἴτε δογματικῶς θεωροῦνται ὡς βέβαιαι, ἀναετίσσονται θεμελιώδεις ἀρχαὶ ἢ συνάγονται θεωρίαι κτλ. Αὐτὴ τοιαύτης σειρᾶς

τῶν ἠθῶν διότι αὕτη ἀναφέρεται εἰς τὸν τελευταῖον τελικὸν σκοπὸν (εἰς τὴν ἠθικὴν)· καὶ ἂν ἀκόμη δὲν τὸ πράττει πάντοτε διὰ αὐτόχρημα ἑαυτακτικῶν παραγγελμιῶν πάντως ὅμως τὸ πράττει διὰ θεωρητικῶν τῶν ὁποῖα πρόκειται νὰ θεμελιώσῃ τοιοῦτον ἀ-θεωρητικὸν δ ἔ ο ν.

ἀποδείξεων εἶνε δυνατόν εἰς οἰανδήποτε μεταφυσικὴν νὰ προσλάβῃ τὴν μορφήν στερεῶς συνηρμοσμένης «διδασκαλίας» ἢ ὁποῖα τότε θὰ εἶνε δυνατόν νὰ προσβληθῇ μόνον εἰς τὰς πρώτας τῆς ἀρχῆς, οὐδέποτε ὅμως (ἐὰν χειρίζεται τις ἀκριβῶς κατὰ τοὺς κανόνας τὴν παραδεδεγμένην δογματικὴν ἢ διδασκαλικὴν μέθοδον) εἰς τὰ συμπεράσματά της καὶ ἀκόμη ὀλιγώτερον εἰς τὸν τρόπον τῆς ἐπιχειρηματολογίας της.

Ἡ μεταφυσικὴ ἀνάγκη νὰ ἀκολουθῇ τὴν δογματικὴν μέθοδον, δηλ. «ἐκ πρώτων ἀρχῶν a priori βεβαίων νὰ ἀποδεικνύῃ ἐν αὐστηρῇ ἀλληλουχίᾳ» ἀνάγκη «κατὰ τὰς αὐστηροτάτας ἀπαιτήσεις νὰ βαδίζῃ συστηματικῶς, τοῦτ. κατὰ τοὺς παραδεδεγμένους κανόνας (ὄχι ὡς τὸ πολὺ κοινόν)». Μόνον οὕτως εἶνε δυνατόν νὰ πραγματοποιηθῇ ἐπιστημονικὴ συστηματοποίησις. Πρὸς τοῦτο ὅμως ἀπαιτεῖται, πλὴν τῆς ἀκολουθήσεως ἀκριβοῦς μεθόδου, καὶ ἡ παραδοχὴ μιᾶς καλῶς θεμελιωμένης καὶ πλήρους διαιρέσεως τοῦ ὑπὸ ἐπεξεργασίαν πεδίου· καὶ εἰς τοῦτο ἀκόμη ὁ Kant ἀκολουθεῖ τὰ ὑπὸ τῆς σχολῆς παραδεδεγμένα. Τὸ «ἔλον σύστημα τῆς μεταφυσικῆς» (ἐν τῇ «ἰδιαζούσῃ», καθαρῶς «θεωρητικῇ» τοῦτ. τῇ ἀφηρημένῃ ἔννοια τῆς λεγομένης μεταφυσικῆς τῆς φύσεως) διαιρεῖται ὑπὸ τοῦ Kant, ὅπως καὶ ὑπὸ τοῦ Christian Wolff, εἰς τέσσαρα κύρια μέρη, φέροντα τὰ ὀνόματα: ὄντολογία, δογματικὴ φυσιολογία (ἀποτελουμένη ἐκ τῆς δογματικῆς φυσικῆς καὶ τῆς δογματικῆς ψυχολογίας), δογματικὴ κοσμολογία καὶ δογματικὴ θεολογία. Ἀφοῦ ἡ Κριτικὴ πρόκειται νὰ «προδιαγράψῃ τὸ σχέδιον» καὶ δι' αὐτὸ τὸ σύστημα τῆς μεταφυσικῆς, ἀνάγκη ἢ μνημονευθεῖσα διαίρεσις νὰ ὑποδεικνύεται ἤδη κάπως εἰς τὴν διαρροῦθμισιν τῆς κριτικῆς τοῦ καθαρῶ ἰσχύου. (Καὶ πράγματι ἀντιστοιχεῖ ἡ «νοητὴ» (transzendentale) ἀναλυτικὴ πρὸς τὴν ὄντολογίαν ἐν στενωτέρῳ σημασίᾳ, ἢ θεωρία περὶ τῶν παραλογισμῶν πρὸς τὴν δογματικὴν ψυχολογίαν, ἢ θεωρία περὶ τῶν ἀντινομῶν πρὸς τὴν δογματικὴν κοσμολογίαν, ἢ δὲ θεωρία περὶ τοῦ ἰδεώδους τοῦ καθαρῶ ἰσχύου ἀνταποκρίνεται τέλος πρὸς τὴν δογματικὴν θεολογίαν). Δὲν ἀρκεῖ ὅμως μόνον τοιοῦτος παραλληλισμὸς μεταξὺ τῶν καθ' ἕκαστον μερῶν τῆς κριτικῆς καὶ τῆς μεταφυσικῆς, ἀλλ' ἡ κριτικὴ ὡς σύνολον εἶνε ἀνάγκη (ὡς εἴπομεν) νὰ

εὐρίσκη τὴν ἀρμόζουσαν θέσιν εἰς τὸ εἰρημένον εἰδικὸν ἔργον τῆς μεταφυσικῆς. Εἶνε δυνατόν νὰ συμπερισληφθῇ εἰς τὴν ὄντολογίαν ἐννοεῖται ὅμως μόνον εἴναι αὕτη ἀκολουθεῖ μὲν τὴν δογματικὴν μέθοδον δὲν ἐξεφυλίσθη ὅμως εἰς δογματισμόν. Ἐφοῦ δὲ τὰ λεγόμενα ὄντολογικὰ προβλήματα προκαλοῦσι πάλιν τὴν σήμερον τόσον ζωηρόν ἐνδιαφέρον θὰ ἐξετάσωμεν ἐνταῦθα κάπως λεπτομερέστερον τὴν ἀπάναντι αὐτῶν στάσιν τοῦ Καντ. Βεβαίως δὲν εἶνε δυνατόν νὰ ἀποφύγωμεν νὰ φανῇ ὅτι ἀπομακρυνόμεθα τοῦ θέματος ἡμῶν περὶ φιλοσοφίας τῆς ἀγωγῆς· οὐχ ἦτον δυνατόν τὰ ἀκολουθῶς ἐκτεθησόμενα νὰ λάβωσιν ἐκ τούτου ἓνα νέον ἐπίκαιρον (ἢ, ὅπερ ἴσως ὑπὸ ὀρισμένας περιστάσεις νὰ εἶνε προτιμώτερον, ἴσκιον) βιάσας, ἐπὶ τοῦ ὁποῖου ἄρα θὰ διακρίνονται σαφέστερον· πάντως εἶνε οὕτω δυνατόν νὰ ἐπιτευχθῇ καλὴ ἐξασφάλισις ἐναντίον τῶν συνήθων παρεξηγήσεων.

Ἐντὶ τῆς παλαιᾶς ὄντολογίας ὑπάρχει εἰς τὸ σύστημα τῆς θεωρητικῆς μεταφυσικῆς θέσις ὅχι μόνον δι' ὁλόκληρον τὴν κριτικὴν τοῦ καθαρῶ λόγου», ἀλλὰ καὶ διὰ περισσώτερον ἀκόμη, δηλ. διὰ τὸ σύνολον ἐκείνου τὸ ὁποῖον ὁ Καντ ἀποκαλεῖ «νοητὴν (transzendental) φιλοσοφίαν». Τὰ ἀποτελέσματα τῆς κριτικῆς ἐκτίθενται ἐν τῇ «νοητῇ» φιλοσοφίᾳ μετὰ συστηματικῆς τελειότητος ταῦτ. ὑπὸ μορφὴν μιᾶς καθ' ὅλους τοὺς κανόνους καὶ κατὰ τὴν δογματικὴν μέθοδον διηγμένης «θεωρίας». Ἀυτὴ αὕτη ὅμως ἡ κριτικὴ, τοῦνατίον, προχωρεῖ ἐν τῇ «ἀναλύσει τῆς ἀνθρωπίνης γνώσεως» μόνον τόσον ὅσον εἶνε ἀνάγκη διὰ νὰ κριθῇ ἡ γνώσις ἡμῶν κριτικῶς ὡς πρὸς τὸν βαθμὸν τῆς ἰκανότητός της. Εἰς ἀμφοτέρας ὅμως τὰς περιπτώσεις ἔχομεν ἐν καὶ μόνον πεδῖον ἐργασίας τὸ ὁποῖον πραγματευόμεθα ἀπὸ διαφόρων ἀπόψεων, καὶ διὰ τοῦτο τὴν μὲν μίαν φορὰν ἀτελῶς (κριτικῶς) τὴν δὲ ἄλλην τελείως (συστηματικῶς). Εἰς τὴν θέσιν ἄρα τῆς παλαιᾶς ὄντολογίας δύναται παρὰ Καντ νὰ θεωρηθῇ ὅχι μόνον ὁλόκληρος, συστηματικῶς διηγμένη, ἡ «νοητὴ» φιλοσοφία ἀλλὰ καὶ αὕτη ἡ «κριτικὴ τοῦ καθαρῶ λόγου», μάλιστα καὶ (βεβαίως μὲ τινὰς ἐπιφυλάξεις) ἐν μέρος αὐτῆς ταῦτ. ἡ «νοητὴ» ἀναλυτικὴ». Αἱ οὐσιωδέστεραι τῶν πρώτων ἀρχῶν πάσης γνώσεως τοῦ ἀντικειμένου καθορίζονται ἤδη ὑπὸ τῆς «νοητῆς» ταύτης ἀναλυτικῆς.

Πᾶν ὅτι προσθέτουσιν ἡ (προηγουμένη) «ἐννοιολογικὴ» αἰσθητικὴ καὶ ἡ (ἐν τέλει ἀκολουθοῦσα) «νοητὴ» διαλεκτικὴ ἀποτελεῖ κυρίως μόνον τὰς εἰδικὰς (συνιστώσας ἢ κανονίζουσας) πρώτας ἀρχὰς τῆς ἀναφορᾶς ἡμῶν εἰς αἰσθητὰ (μαθηματικὰ καὶ φυσικο — ἐπιστημονικὰ) ἀντικείμενα, ἢ εἰς τι ὑπεραινθητὸν καὶ ἀνυπόθετον.

Οὕτω θὰ ἦτο δυνατόν νὰ γεννηθῇ ἡ ἐντύπωσις ὅτι ἡ κριτικὴ τοῦ καθαρῶ λόγου πρόκειται τελειωτικῶς νὰ προπαρασκευάσῃ τὸ ἔδαφος διὰ ὄντολογικὰς ἐργασίας αἱ ὁποῖαι νὰ ἐρευνῶσιν, ἐν τῷ πνεύματι τοῦ Ἀριστοτέλους, «τὸ ὄν ὡς τοιοῦτον» ἢ καὶ ἀπλῶς νὰ τὸ περιγράψωσιν ὅπως μόνον του ἐμφανίζεται εἰς ἡμᾶς. Εἰς τοῦτο ὅμως ἀντίκειται ἀκριβῶς τὸ κυριώτερον πόρισμα τῆς κριτικῆς τοῦ καθαρῶ λόγου. Τὸ «ὄν ὡς τοιοῦτον», τὸ «ὄν κατ' ἀρχὴν» ἢ (ὡς ἐπίσης ἐκφράζεται ὁ Καντ ἀκολουθῶν τὴν ὑπὸ τοῦ Wolff δεδομένην γερμανικὴν ἐξήγησιν τῆς λέξεως (ὄντολογία) «τὰ πράγματα ἐν γένει» δὲν εἶνε δυνατόν νὰ γίνωσι λογικῶς ἀντικείμενα ἐπιστημονικῆς ἐρεῦνης. Τὸ κοινὸν πόρισμα τῆς «ἐννοιολογικῆς» αἰσθητικῆς καὶ «ἐννοιολογικῆς» ἀναλυτικῆς συνίσταται μᾶλλον ἀκριβῶς εἰς τοῦτο ὅτι αἱ θεμελιώδεις ἀρχαὶ τῆς διανοίας μας δύνανται νὰ ἀναφέρωνται μόνον εἰς ἀντικείμενα τῆς πείρας, «εἰς ἀντικείμενα τῶν αἰσθήσεων, οὐδέποτε ὅμως εἰς πράγματα ἐν γένει» (ἀνεξαρτήτως τοῦ τρόπου δι' οὗ προσβάλλουσι τὰς αἰσθήσεις ἡμῶν), εἴαν ἐννοεῖται (προσθέτει ὁ Καντ ῥητικῶς ἀκόμη εἰς τὸ ἰδικόν του πρόχειρον ἀντίτυπον) «πρόκειται νὰ πορισθῶμεν ἐξ αὐτῶν γνώσιν». Αἱ γενικαὶ ἀρχαὶ τῆς διανοήσεως ἀποτελοῦσι διὰ τοῦτο «ἀπλῶς ἀρχὰς τῆς περιγραφῆς τῶν φαινομένων» ἢ δὲ «ὑπερήφανος ὀνομασία ὄντολογία, ἡ ὁποία ἔχει τὴν ἀπαίτησιν νὰ δώσῃ περὶ τῶν ὄντων ἐν γένει συνθετικὴν γνώσιν «ἐκ τῶν προτέρων» ἐν συστηματικῇ θεωρίᾳ...», ἀνάγκη νὰ ἀντικατασταθῇ ὑπὸ τῆς μετριοφρονεστερας τοιαύτης τῆς ἀπλῆς ἀναλυτικῆς τῆς καθαρᾶς διανοήσεως»¹⁾.

Καὶ ὅμως, ὡς εἴπομεν, δὲν διστάζει μῦλα ταῦτα ὁ Καντ νὰ δώσῃ ἐν τέλει τὴν ὑπερήφανον ὀνομασίαν «ὄντολογία» εἰς τὴν «ἐννοιολογικὴν» φιλοσοφίαν. Παρὰ τὴν κοινὴν ὀνομασίαν ἐξακολουθεῖ ὅμως

¹⁾ Κριτικὴ τοῦ καθαρῶ λόγου, 2α ἐκδ. 1787 (ἐν τοῖς ἐξῆς θὰ σημειοῦται ὡς Κ. τ. κ. Α., Β.) σελ. 303.

υφισταμένη ριζική διαφορά. Ἡ παλαιὰ ὄντολογία τοῦ ὑπὸ τοῦ Kant ὑπερνηκηθέντος δογματισμοῦ ἐπραγματεύεται ἀπ' εὐθείας περὶ «ὄντων ἐν γένει» ὡς εἰνὰ νὰ ἦσαν ταῦτα ἀπλούστατα δεδομένα. Ἡ ὄντολογία τοῦταντίον τῆς «ἐννοιολογίας» φιλοσοφίας ἐξετάζει μόνον αὐτὴν τὴν διάνοιαν καὶ αὐτὸν τὸν νοῦν ὡς μέρη ἐνὸς συστήματος ἴσων τῶν νοημάτων καὶ ὄλων τῶν θεμελιωδῶν ἀρχῶν τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται γενικῶς εἰς ἀντικείμενα, χωρὶς νὰ λαμβάνη ὡς βίαια ἀντικείμενα δεδομένα». Ἡ παλαιὰ ὄντολογία ἐνόμιζεν ὅτι ἠδύνατο νὰ θεωρῇ τὰ πράγματα ὡς κατὰ δεδομένον τὸ ὁποῖον νὰ λάβῃ ἀμέσως ὡς θέμις τῆς ἐρεῦνης τῆς. Ἡ ὄντολογία τοῦ Kant, τοῦναντίον, θεωρεῖ ὅτι ἐκεῖνο τὸ ὡς δεδομένον νομιζόμενον εἶνε ἄλυτον εἰσέτι πρόβλημα καὶ ἐξετάζει πρωτίστως τὰς νοητὰς προϋποθέσεις διὰ νὰ εἶνε τι δεδομένον· ὁπότε ἀποδεικνύεται ὅτι αἱ ἀρχαὶ αὗται δὲν καθιστῶσι δυνατὴν γνῶσιν περὶ πραγμάτων ἐν γένει ἢ περὶ ὄντων ὡς τοιούτων, ἀλλὰ μόνον γνῶσιν περὶ πραγμάτων τῆς πείρας ἢ περὶ ὄντων ἐντὸς τοῦ ἐμπειρικοῦ ἡμῶν κόσμου τῶν αἰσθήσεων. Ὁ Kant καταλήγει συνεπῶς εἰς τὸν ἐξῆς ὁρισμὸν εἰς τὴν ὁποῖαν περιλαμβάνονται σαφέστατα πάντα τὰ μέχρι τοῦδε λεχθέντα. «Ὀντολογία εἶνε ἡ ἐπιστήμη ἐκείνη (ὡς τμήμα τῆς μεταφυσικῆς) ἡ ὁποία καταρτίζει σύστημα ὄλων τῶν ἐννοιῶν τῆς διανοήσεως καὶ τῶν θεμελιωδῶν ἀρχῶν ἀλλὰ μόνον ἐφ' ὅσον αὗται ἀναφέρονται εἰς ἀντικείμενα τὰ ὁποῖα ὑποκίπτουσιν εἰς τὰς αἰσθήσεις καὶ ἄρα δύνανται νὰ ἐπιβεβαιωθῶσι διὰ τῆς πείρας». Δὲν θίγει αὕτη τὸ ὑπερ-αισθητὸν τὸ ὁποῖον, ὡς γνωστὸν, εἶνε ὁ τελικὸς σκοπὸς τῆς μεταφυσικῆς· ἀποτελεῖ ἄρα μέρος ταύτης μόνον ὡς προκαϊδευτική, ὡς ἡ αὐλή ἢ ὁ πρόδρομος τῆς κυρίως μεταφυσικῆς καὶ ἀποκαλεῖται «ἐννοιολογικὴ φιλοσοφία διότι περιλαμβάνει τοὺς ὅρους καὶ τὰ πρῶτα στοιχεῖα συμπάσης τῆς ἡμετέρας γνώσεως ἐκ τῶν προτέρων»¹⁾. Ἡ παλαιὰ ὄντολογία καὶ ἐκείνη

¹⁾ Kant : Ποῖα εἶνε αἱ πραγματικαὶ πηροδοὶ τὰς ὁποίας ἐπετέλεσεν ἡ μεταφυσικὴ ἀπὸ τῆς ἀποχῆς τοῦ Leibniz καὶ τοῦ Wolff, ἐν Γερμανίᾳ· μετὰ θάνατον ἐκδ. ὑπὸ Rink, ἐκδ. Vorländer 1905 σελ. 84 (τὸ σύγγραμμα τοῦτο δὲν ἀνετυπώθη πάλιν δυστυχῶς ἐν τῇ ὑπὸ τῆς Ἀκαδημίας γενομένῃ ἐκδόσει τῶν ἔργων τοῦ Kant). Διὰ τὴν γνώμην τοῦ Kant ὡς πρὸς τὴν σχέσιν μεταξύ «κριτικῆς» καὶ «μεταφυσικῆς» μεταξύ «ἐννοιολογικῆς φιλοσοφίας» καὶ «ὄντολο-

ἡ φιλοσοφικὴ ἐπιστήμη, ἡ ὁποία παρὰ Kant καταλαμβάνει τὴν θέσιν ἐκείνης, ἔχουσιν συνεπῶς παρὰ τὴν ταῦτωνυμίαν δύο θεμελιωδῶς

γίας» παράβαλε ἐπίσης Κ. τ. κ. Α. Β. σελ. XXXV/XXXVI, Σελ. 24-30 σελ. 860-870. Κριτικὴ τῆς δυνάμεως τῆς κρίσεως», Εἰσαγωγή (καὶ ἐν τῇ πρώτῃ ἐκτεστέρῳ αὐτῆς μορφῇ, ἡ ὁποία ἐξεδόθη χωριστὰ ὑπὸ Gerh. Lehmann ἐν ἔτει 1927) Λογικὴ, ἐκδ. Jäsche, εἰσαγ. III.

Ἐπειδὴ αἱ ὄντολογικαὶ κατευθύνσεις ἐν τῇ συγχρόνῳ φιλοσοφίᾳ λέγουσιν ὅτι ἔχουσι πολλαπλοὺς δεσμοὺς πρὸς τὸν Kant καὶ ὅτι προτίθενται νὰ θυσιάσωσι μόνον τὸν λεγόμενον «Νεοκαντιανισμόν», εἶνε καλὸν νὰ ἀναφέρωμεν ἐνταῦθα, τοῦλάχιστον εἰς τὰς ὑποσημειώσεις, τὴν ἱστορίαν τῶν νεωτέρων περὶ Kant ἀπόψεων. Παρὰ τὴν γερμανικὴν ἰδεοκρατίαν ἵσταται ὁ πραγματισμὸς τοῦ Herbart καὶ τῆς σχολῆς του· ἀμφότεραι αἱ κατευθύνσεις (ἤτοι Fichte Schelling καὶ Hegel ἀφ' ἑνός, καὶ ὁ Herbart ἀφ' ἑτέρου) συμφωνοῦσιν ἐν τούτῳ μεταξύ των ὅτι τὸ νὰ προχωρήσῃ πέραν τοῦ Kant σημαίνει κατεύθυνσιν πρὸς νέαν μεταφυσικὴν (πρβλ. π. χ. Herbart: Lehrbuch zur Einleitung in die Philosophie, ἰδίᾳ § 150 σημ. ἐκεῖ ἀπορρίπτονται ὡς ἀστήρικτοι ἡ «ἐννοιολογικὴ» αἰσθητικὴ καὶ ἡ λογικὴ ἀνεξαρτήτως ἐξεταζόμεναι καὶ ἄνευ ἀναφορᾶς αὐτῶν πρὸς τὸν τελικὸν μεταφυσικὸν σκοπόν). Ἐξ ἐναντίας οἱ Νεοκαντιανοὶ τοῦ τελευταίου μέρους τοῦ 19 αἰῶνος ἐξετίμησαν τὸν Kant ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ὡς ἀπλῶς κριτικὸν γνωσολόγον σπανίως δὲ καὶ ὡς μεταφυσικὸν φιλόσοφον. Μόνον τῇ βοήθειᾳ μιᾶς θεωρίας τῆς γνώσεως ἐνόμισεν ὁ παλαιότερος νεοκαντιανισμὸς ὅτι θὰ ἠδύνατο νὰ ἀμυνθῇ ἐναντίον τοῦ ὕλισμου ὁ ὁποῖος περὶ τὰ μέσα τοῦ παρελθόντος αἰῶνος (λόγω τῶν συμπτωμάτων ἀποσυνθέσεως πού ἐπαρουσίαζεν ἡ σχολὴ τοῦ Hegel) ἠπειλεῖ ταχέως νὰ ἐπικρατήσῃ, καὶ ἐν γένει ἐναντίον πάσης φύσεως φυσιολογισμοῦ ὁ ὁποῖος δὲν θέλει νὰ ἀναγνωρίσῃ καμμίαν διαφορὰν μεταξύ φυσικο-ἐπιστημονικοῦ καὶ φιλοσοφικοῦ τρόπου τοῦ σκέπτεσθαι. Ἰδιαιτέρως χαρακτηριστικὰ διὰ τὸ πρῶτον τοῦτο στάδιον τοῦ νεοκαντιανισμοῦ εἶναι ἡ «Ἱστορία τοῦ Ὑλισμοῦ» (Geschichte des Materialismus) τοῦ Friedrich Albert Lange (α' ἐκδ. 1866) καὶ διάφορα συγγράμματα τοῦ Hermann Helmholtz. Καὶ εἰς τὴν σχολὴν ἐπίσης τοῦ Marburg καὶ τῆς νοτιοδυτικῆς Γερμανίας συνεκεντρωθὲν τὸ ἐνδιαφέρον πρωτίστως ἐπὶ τῆς «Περὶ πείρας θεωρίας τοῦ Kant» (ὑπὸ τὸν τίτλον τοῦτον : Kants Theorie der Erfahrung» ἐδημοσιεῦθη ἐν ἔτει 1871 θεμελιωδὲς ἔργον τοῦ ἐκ Marburg σοφοῦ Hermann Cohen) καὶ ἐπὶ τῆς διδασκαλίας τοῦ Kant περὶ τῆς διαμορφώσεως τῶν ἐπιστημονικῶν νοημάτων. Βεβαίως ἀνεγνωρίζετο οὗτος καὶ ὡς ἰδρυτὴς νέου εἶδους ἠθικῆς καὶ αἰσθητικῆς· ἡ μεταφυσικὴ ὁμοῦς βίασις καὶ ὁ μεταφυσικὸς σκοπὸς τῶν ἔργων του τούτων δὲν ἐλαμβάνοντο κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἡττον ὑπ' ὄψιν καίτοι (ἐφ' ὅσον γνωρίζω) κανεὶς ἐκ τῶν νεοκαντιανῶν δὲν ἠρνεῖτο τὴν ὑπαρξίν των. Τὸ μεσαῖον τοῦτο στάδιον τοῦ νεοκαντιανισμοῦ ἀντιπροσωπεύεται ἐξαιρετικῶς ἐπιτυχῶς ὑπὸ τοῦ Alois Riehl («Der philosophische Kritizismus, τόμ. I. 1876, 3 ἐκδ. 1924). Ὁ Riehl κλείει τὴν θανμασίαν αὐτοῦ περὶ Kant περιγραφὴν (καίτοι περιοριζομένην εἰς τὰ γνω-

διάφορα πεδία εφαρμογῆς δὲν διακρίνονται ἄρα ἁπλῶς (ὡς ἡ κριτικὴ ἀπὸ τῆν «ἐννοιολογικὴν» φιλοσοφίαν) διὰ τῆς «μεθόδου» των. Ἡ ὄν-

σεολογικά προβλήματα) μὲ τὰς χαρακτηριστικὰς λέξεις: «Ἡ κριτικὴ τοῦ καθαρῶν λόγου παραδέχεται τὸ μεταφυσικόν, ἀρνεῖται ὅμως τὴν μεταφυσικὴν». Εἶνε ἀληθές ὅτι ὁ Richl, ὡς καλὸς γνώστης τοῦ Kant, παραδέχεται ἐν τέλει ὅτι ὁ Kant «δὲν κλωροθώσε κυρίως» νὰ διασπάσῃ ἐντελῶς τὸν μαγεϊκὸν κύκλον τοῦ μεταφυσικῶς σκέπτεσθαι (μν. ἐφ. Τομ. II. 2^α ἐκδ. 1926, σελ. 86-93). Διάφορα ἐντελῶς τῶν δύο τούτων μονομερῶν περὶ Kant πραγματειῶν μοῦ φαίνονται ὅτι εἶνε δύο κυρίως ἔργα: ὁ Kuno Fischer, ὡς ἠπαίδος τοῦ Hegel καὶ τελευταίως ὁ Heinrich Rickert ὡς συγγραφεὺς ἰδίου συστήματος τῆς φιλοσοφίας, ἐκτιμῶσι τὸν Kant ὡς συστηματολόγον καὶ συνεπῶς καὶ ὡς μεταφυσικόν, χωρὶς βεβαίως νὰ ἀμφισβητήσωσι τὴν γνωσεολογικὴν λειτουργίαν τῆς «κριτικῆς» (Kuno Fischer: *Immanuel Kant und seine Lehre* 2. Tom. 1861, 6. ἔκδ. ὑπὸ ἐκτύπωσιν· περὶ Ernst Hoffmann: *Kuno Fischer*, 1924 Heinrich Rickert: *Kant als Philosoph der modernen Kultur*, 1924 περὶ ἰδία σελ. 153). Πάντως εἶνε δυνατόν νὰ παραδεχθῶμεν καὶ τρίτον τι σταθμὸν ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῶν νεωτέρων περὶ τῆς φιλοσοφίας τοῦ Kant πραγματειῶν· τὸ σταθμὸν τοῦτο χαρακτηρίζεται ἰδιαίτερος ἰσχυρὸς τονισμὸς τῶν μεταφυσικῶν στοιχείων εἰς τὰς θεωρίας τοῦ Kant. Ὡς σπουδαιότεροι ἀντιπρόσωποι τῆς ἀπόφρασης ταύτης ἐνεργητικῶς μέχρι τοῦδε ὁ Richard Kroner (*Von Kant bis Hegel*, Tom. I, 1921) καὶ ὁ Max. Wundt (*Kant als Metaphysiker*, 1921, ἀρλ. ἰδία σελ. 375—400). Ὁ Kroner ἔχει ἐστραμμένα τὰ βλέμματά του μᾶλλον πρὸς τὸ ἔργον πρὸς τὴν ἰδεοκρατικὴν μεταφυσικὴν τοῦ ἀρχομένου 19^{ου} αἰῶνος (ἐπιτὸς τὴν ὑπὸ τοῦ Kroner ἀποκαλομένην «μεταφυσικὴν τοῦ ἐγώ» καὶ «μεταφυσικὴν τοῦ πνεύματος» ἀντὶ πρὸς τὴν παλαιὰν «μεταφυσικὴν τῶν ὄντων»)· ὁ Wundt αἰρηθεῖ μᾶλλον πρὸς τὰ ὀπίσω πρὸς τὴν δογματικὴν μεταφυσικὴν τοῦ φθίνοντος 18 αἰῶνος. Ἐπὶ τῇ βάσει μάλιστα μεμονωμένων χωρίων εἰς τὰς ἀνω ἐπι βραβείῳ γραφείας πραγματείας (ἔκδ. Vorländer σελ. 98/99 καὶ 108/109) ἀποτολμῶ ὁ Wundt νὰ ὑποστηρίξῃ τὰ ἐπόμενα: Ὁ Kant ἀσπάζεται τὸν δογματισμόν. Ἐν τῷ δογματισμῷ βλέπει τὴν ὀλοκληρωτικὴν πραγμάτωσιν τῆς θεωρίας του. Τοῦτο ἀνάγκη νὰ ἔχωσιν ὅτι ὄψιν ἄλλοι ἔκείνοι οἱ ὁποῖοι θέλωσι νὰ τὸν παραστήσωσι μόνον ὡς κριτικόν. Τοιοῦτου εἴδους ἐκφράσεις εἶνε δυνατόν τοῦλάχιστον νὰ παρεξηγηθῶσι διότι οὐδόλως ἀντικειμένοντι, οὔτε πρὸς τὰς συγῆθεις περὶ Kant ἀπαντήσας γλωσσικὰς μορφάς.

Καὶ εἰς τὰ ὑπὸ τοῦ Wundt ἀναφερόμενα χωρία τῆς ἰατρικῆς ἐπι βραβείῳ πραγματείας γίνεται χρῆσις τοῦ ἐπιθέτου «δογματικῶς» ὄχι ὅμως καὶ τοῦ οὐσιαστικοῦ «δογματισμός». Ὁ δὲ τρίτος οὗτος τοῦ ἐκφράζεσθαι συμφωνεῖ ἀκόμη πολὺ καλὰ πρὸς τὴν «κριτικὴν» τοῦ καθαρῶν λόγου. Δογματικὴ μεταφυσικὴ (τ. ε. δογματικῶς ἐργαζομένη) σημαίνει διὰ τὸν Kant κατὰ πολὺ διάφορον ἑνὸς μεταφυσικοῦ δογματισμοῦ. Ὁ Kant δὲν θέλει νὰ εἴπῃ καθόλου ὅτι ὁ κριτικισμὸς πρὸς τὴν τελειωτικῶς νὰ μεταβληθῇ εἰς δογματισμόν, ἀλλὰ μᾶλλον ὅτι ἡ ἁπλῶς κριτικὴ μέθοδος ἀνάγκη νὰ συνεχισθῇ διὰ δογματικῆς μεθόδου, ὅτι

τολογία τοῦ δογματισμοῦ ἔχει νὰ κάμῃ μὲ δεδομένα, μὲ αὐτὰ τὰ ὄντα, μὲ τὸ ὄν ὡς τοιοῦτον· ἡ ὄντολογία τῆς «νοητῆς» φιλοσοφίας ἔχει νὰ κάμῃ μὲ τοὺς ὄρους καὶ τὰς προϋποθέσεις διὰ νὰ εἶνε τι δεδομένον, μὲ κατὰ τὸ ὅποιον «ἀφορᾷ τὰ ἀντικείμενα», μὲ ἀναφορὰν πρὸς κατὰ τὸ ὅποιον τίθεται ὡς ὄν, τοῦτ. μὲ διάνοιαν καὶ λόγον, μὲ νοήματα καὶ θεμελιώδεις ἀρχάς.

Τοῦτο τὸ γεγονός τὸ νὰ ἀνατρέξῃ πέραν τοῦ δεδομένου μέχρι τῶν ἐν αὐτῷ πραγματοποιουμένων ἀλλὰ μὴ ἐξαντλουσῶν αὐτὸ πρῶτων ἀρχῶν, διακρίνει τὸν νοητὸν (οὐχὶ ἐντελῶς ἐσωτερικὸν καὶ οὐχὶ ἐντελῶς ὑπερβατικόν) χαρακτηῖρα ἐκείνου μὲ τὸ ὅποιον ἀσχολεῖται ἡ «ἐννοιολογικὴ» φιλοσοφία. Μόνον τὰ ὑπόλοιπα τμήματα τῆς θεωρητικῆς μεταφυσικῆς εἶνε δυνατόν νὰ πραγματευθῶσι περὶ ἐσωτερικῶν ἢ ὑπερβατικῶν ἀντικειμένων, περὶ δεδομένων αἰσθητῶν καὶ περὶ ζητούμενων ὑπερ-αισθητῶν. Ἀλλὰ καὶ τότε ἀκόμη ἐξακολουθεῖ νὰ παραμένῃ ἡ ἔρευνα ἐντὸς τῆς σφαίρας τοῦ «ἐκ τῶν προτέρων», ἄρα ἐν τῷ κύκλῳ τοῦ γενικῶς ἰσχύοντος καὶ τοῦ ἀναγκαίου τὸ ὅποιον ὑφίσταται ἀνεξαρτήτως πάσης πείρας· διὰ τοῦτο πρόκειται ἐκεῖ περὶ «ὀρθολογικῆς» καὶ ὄχι ἀκόμη περὶ «ἐμπειρικῆς» φυσικῆς, ψυχολογίας, κοσμολογίας καὶ θεολογίας. Οὐχ ἤττον λαμβάνεται ἤδη ὑπ' ὄψιν ἡ ἐφαρμογὴ τῶν «νοητῶν» πρῶτων ἀρχῶν ἐπὶ τῶν ἀντικειμένων τῆς πείρας καὶ ἐπὶ τῶν πέραν πάσης πείρας ἐξικνου-

ἡ ἀτελής διδασκαλία τῆς κριτικῆς ἀνάγκη νὰ εἶρη τὴν τελειοποίησίν της εἰς μίαν συστηματικῶς «πλήρη καὶ ἀρίστην» «θεωρίαν». Ὁ τελευταῖος σκοπὸς κατὰ Kant (ἤδη ἀπὸ τοῦ 1781 καὶ ὄχι βραδύτερον μόνον) εἶνε ἡ μετάβασις ἀπὸ τοῦ αἰσθητοῦ εἰς τὸ ὑπερ-αισθητόν, ἀλλὰ μέχρι τέλους ὑποστηρίζει οὗτος ὅτι ἡ μετάβασις αὕτη ἀνάγκη νὰ δικαιολογηθῇ ἀποκλειστικῶς διὰ προηγουμένης κριτικῆς, ὅποτε ταυτοχρόνως ἀποδεικνύεται ὅτι ἐπιτελεῖται καὶ ἡ μετάβασις ἀπὸ τοῦ θεωρητικοῦ εἰς τὸ πρακτικόν πεδίον. Καὶ ἄλλοθεν εἶνε δυνατόν νὰ ἀποδειχθῇ ὅτι τὴν ἐξέλιξιν τῆς κριτικῆς εἰς μεταφυσικὴν, ἢ τὴν συνύφανσιν ἐκείνης πρὸς ταύτην, δὲν ἐπακόπτεον ὁ Kant νὰ πραγματοποιήσῃ περὶ τὰ τέλη τοῦ αἰῶνος πολὺ διαφορετικὰ ἀπὸ ὅτι τὴν εἶχεν ἤδη σκιαγραφήσει εἰς τὰ 1781 ἐν τῇ «ἀρχιτεκτονικῇ τοῦ καθαρῶν λόγου». Ὅχι ἔνεκα οἰωνδῆποτε (ἤδη ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Kant πραγματοποιηθεισῶν) μεταρρυθμίσεων τοῦ τότε ἐτοιμασθέντος σχεδίου ἀλλὰ συνεπειῶν τοῦ ἀσυμφιβύκτου μεταξὺ μερῶν αὐτοῦ τούτου τοῦ σχεδίου προετοιμάζεται ἡ ἐξέλιξις τῆς ἰδεοκρατικῆς μεταφυσικῆς καὶ μετ' αὐτῆς καὶ τῆς φιλοσοφίας τῆς ἀγωγῆς.

μένων συνδέσεων αὐτῶν· διὰ τοῦτο εἶνε δυνατόν νὰ λάβῃ ἐνταῦθα χώραν διακρίσεις τῆς μεταφυσικῆς ἀναλόγως τῶν διαφόρων κατηγοριῶν τῶν ἀντικειμένων. Ἡ ὄντολογία τῆς «ἐννοιολογικῆς» φιλοσοφίας παρέχει ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ ἀπαραίτητον προπαρασκευαστικὴν ἐργασίαν διὰ τὰ λοιπὰ τμήματα τῆς θεωρητικῆς μεταφυσικῆς· διὰ τοῦτο εἶνε δυνατόν καὶ αὕτη νὰ χαρακτηρισθῇ (ὡς καὶ ἡ ἀπλῆ κριτικὴ) ὡς προπαίδευσις. Τοιοῦτοτρόπως ἡ «κριτικὴ μορφή τοῦ διανοεῖσθαι» διαπνέει ὁλόκληρον τὴν μεταφυσικὴν θεωρίαν τοῦ Καντ· ὁ δογματισμὸς ἐξαφανίζεται, ἂν καὶ ἡ δογματικὴ μέθοδος ἐργασίας διατηρεῖται εἰς μίαν ἐκάστην ἐκ τῶν μνημονευθεισῶν φιλοσοφικῶν ἐπιστημῶν. Μετὰ πάσης δυνατῆς σαφηνείας γίνεται τοῦτο φανερόν εἰς τὸ μόνον τμήμα τῆς θεωρητικῆς μεταφυσικῆς τὸ ὁποῖον ἐπραγματεύθη ὁ Καντ, ἐκτὸς τῆς κριτικῆς τοῦ καθαροῦ λόγου καὶ ἐν γένει ἐκτὸς τῆς ὄντολογίας. Εἰς τὰς «μεταφυσικὰς ἀρχάς τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης» (*Metaphysische Anfangsgründe der Naturwissenschaft* 1786) ἀναλύει οὗτος τὰς θεμελιώδεις ἀρχάς τῆς «ὀρθολογικῆς φυσικῆς» καὶ δὴ διὰ τῆς δογματικῆς μεθόδου, τ.ἔ. «ἀποδεικνύων αὐστηρῶς καὶ ἐκ τῶν προτέρων βεβαιωμένων πρώτων ἀρχῶν». Τὸ σύγγραμμα τοῦτο ἐργάζεται π.χ. μὲ τοὺς πίνακας τῶν κατηγοριῶν καὶ τῶν θεμελιωδῶν ἀρχῶν τῆς κριτικῆς τοῦ καθαροῦ λόγου, ἀναφέρεται παρὰ τὸν *a priori* χαρακτῆρα τῶν πορισμάτων του ἀποκλειστικῶς εἰς τὸν κόσμον τῶν φαινομένων καὶ ὄχι εἰς ὄντα καθ' ἑαυτά, τὸ ὅλον ὕψος τῆς σκέψεως του εἶνε περισσότερον τὸ τοῦ Νεύτωνος ἢ τὸ τοῦ Wolff. Τοιοῦτοτρόπως ἀποκλείεται οἰαδήποτε μεταπτώσεις εἰς τὴν παλαιὰν μεταφυσικὴν τοῦ δογματισμοῦ (ἐπίσης ὅμως καὶ πᾶσα πρόοδος πρὸς μίαν θεωρητικὴν φιλοσοφίαν τῆς φύσεως ἐν τῷ πνεύματι τῆς μετὰ τὸν Καντ ἰδεοκρατίας).

Παρ' ὅλα ταῦτα ὅμως πρόκειται, ὡς εἴπομεν, μόνον περὶ τοῦ θεωρητικοῦ μέρους τῆς μεταφυσικῆς καὶ ὄχι περὶ τοῦ πρακτικοῦ, μόνον περὶ τῆς μεταφυσικῆς τῆς φύσεως καὶ ὄχι περὶ τῆς μεταφυσικῆς τῶν ἠθῶν. Ἡ κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου ὡς ἀτελής ἐπεξεργασία τῆς ὄντολογίας, τῆς «ἐννοιολογικῆς» φιλοσοφίας, ἔχει θέσιν μόνον εἰς τὸ ἐν μέρος τοῦ συστήματος τοῦ Καντ· δὲν ἀποτελεῖ μέρος τῆς πρακτικῆς φιλοσοφίας μᾶλλον ταῦτα εἶνε ἀνάγκη νὰ κριμηθεύσῃ εἰς

ταύτην θέσιν κενήν, καὶ ἀπὸ αὐτῆς τῆς ἀπόψεως εἶνε ἀπαραίτητος διὰ τὴν θεμελίωσιν της. Ἔργον της εἶνε νὰ ἀνοίξῃ τὸν δρόμον ἀπὸ τοῦ αἰσθητοῦ εἰς τὸ ὑπεραισθητόν, καίτοι ἡ ἴδια δὲν εἶνε εἰς θέσιν νὰ ἀκολουθήσῃ τὸν δρόμον τοῦτον μέχρι τοῦ τελευταίου αὐτοῦ τέρατος. Θεός, ἐλευθερία καὶ ἀθανασία ἀποδεικνύονται ὑπ' αὐτῆς ὡς τι δυνάμενον νὰ νοηθῇ, καίτοι ὄχι νὰ γνωσθῇ ἀμέσως. «Ὅτι ἐν τῇ ἐννοίᾳ ταύτῃ, θεωρητικῶς τοῦλάχιστον, δὲν εἶνε ἀδύνατον, ἀποδεικνύεται ὡς πρακτικῶς ἀναγκαῖον. Ἡ θεωρητικὴ Κριτικὴ ἐθεώρει ὅτι τὰ ἀντικείμενα τῆς πείρας, καὶ μετὰ τῶν αὐτῶν καὶ αὐτὸ ἀκόμη τὸ ἐγὼ ἡμῶν, ἦσαν ἀπλῶς φαινόμενα· ἐπέτρεπεν ὅμως, μάλιστα ἡξίου, νὰ παραδεχθῶμεν τὴν ὑπαρξιν «ὄντων καθ' ἑαυτά»· ἀπηγόρευε νὰ θεωρῶμεν «πᾶν τὸ ὑπεραισθητόν ὡς ἀπλοῦν μῦθον καὶ τὴν ἐννοίαν τούτου ὡς κενὴν περιεχομένου». Εἶνε ὅμως βέβαιον ὅτι τὸ λογικὸν εἶνε δυνατόν (ὅπως καὶ ἡ διάνοια) νὰ ἐργασθῇ ὄχι μόνον θεωρητικῶς ἀλλὰ καὶ πρακτικῶς. Τὴν φιλοσοφίαν ἄρα ἐνδιαφέρει τώρα πρωτίστως νὰ ἀποδείξῃ, ὅτι καὶ διὰ τὴν πρακτικὴν ταύτην χρῆσιν τοῦ λογικοῦ ἔχομεν εἰς τὴν διάθεσίν μας «ἐκ τῶν προτέρων» τὰς ἀντιστοιχοῦς πρώτας ἀρχάς. Ἐν προκειμένῳ ὅμως πρόκειται αὐτόχρονον περὶ τοῦ τελικοῦ σκοποῦ ὁλοκλήρου τοῦ πρακτικοῦ μας βίου καὶ ὄχι περὶ ζητήματος θεωρητικοῦ· διὰ τοῦτο εἶνε ἀνάγκη κατὰ τὴν «ἀναζητήσιν καὶ τὸν καθορισμὸν τῆς ἀνωτάτης ἀρχῆς τῆς ἠθικῆς» νὰ ἐρευνήσωμεν πρωτίστως τὴν περὶ ζωῆς ἀποψιν τοῦ ἀμαθοῦς καὶ μὴ παρεφθαρμένου κοινοῦ ἀνθρώπου ἢ (ὡς ἐκφράζεται ὁ Καντ) τὴν «συνήθη λογικὴν γνῶσιν περὶ ἠθικῆς».

Ἀμέσως, μόλις θέσωμεν τὸ ἐρώτημα τοῦτο, καθίσταται φανερόν ὅτι ἀπόλυτον ἠθικὴν ἀξίαν εἶνε δυνατόν νὰ ἔχῃ μόνον μία καλὴ θέλησις, ὅτι εἰς αὐτὴν τότε μόνον εἶνε δυνατόν νὰ ἀποδοθῇ τὸ κατηγορούμενον τῆς καλωσύνης, ὅταν ἐλατήριόν της εἶνε μόνον «τὸ καθήκον», ὅτι πράξεις ἐκ καθήκοντος ἐπιχειρούμεναι δύνανται νὰ προέλθωσι μόνον ἐκ τῆς συμμορφώσεως πρὸς ἠθικὸν νόμον, καὶ ὅτι οὗτος (δεδομένου ὅτι ἐνταῦθα λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν μόνον ὁ καθορισμὸς τῆς καλῆς θελήσεως, χωρὶς καμμίαν ἀναφορὰν πρὸς τὸ ἀποτελέσμα τῆς) ἐν μόνον δύναται νὰ ζητηθῇ «τὴν γενικὴν, τοῦτέστι τὴν καθ' ἀρχὴν νομιμότητα τῶν πράξεων». «Δὲν πρέπει ποτὲ νὰ ἐνεργήσω

εἰ μὴ εἰς τρόπον ὥστε νὰ θέλω ἢ ἀρχὴ τῶν πράξεών μου νὰ γίνῃ γενικὸς νόμος. Εἰς τοῦτο συμφωνεῖ πλήρως ἡ κοινὴ ἀνθρωπίνῃ λογικὴ ἐν τῇ πρακτικῇ αὐτῆς κρίσει· καὶ ἔχει πάντοτε πρὸ ὀφθαλμῶν τὴν ὑπονοουμένην ταύτην ἀρχήν. "Ὅλα αὐτὰ γίνονται ὡς ἦδη φανερά καὶ χωρὶς καμμίαν ἀναφορὰν πρὸς τὰ πορίσματα τῆς Κριτικῆς τοῦ καθαρῷ Λόγου. Μάλιστα εἶνε δυνατόν ἀμέσως νὰ ἐξαγάγωμεν ἐξ αὐτῶν καὶ μίαν παιδαγωγικὴν συνέπειαν. Ἄρα ἡ ἀρχὴ τῆς ἠθικότητος εἶνε προσιτὴ εἰς ἕκαστον ἀνθρώπον ἀμέσως, ἄνευ ἄλλης τινὸς θεωρίας, δὲν ὑπάρχει ἀνάγκη διὰ τὴν ἠθικωποιητικὴν ἀγωγὴν εἰ μὴ μόνως τῆς μεικτωτῆς μεθόδου τοῦ Σωκράτους. Περὶ τὸ τέλος τοῦ πρώτου τμήματος τοῦ ἔργου του «Grundlegung zur Metaphysik der Sitten». (Αἱ βίαισι τῆς μεταφυσικῆς τῶν ἠθῶν), 1785, συγκεκριαλοῦ ὁ Kant τὰ μέχρι τοῦδε ἐν τῷ πνεύματι τοῦτο λεχθέντα «καὶ οὕτω ἐφιδάσκωμεν ἐν τῇ ἠθικῇ γνώσει τῆς συνήθους ἀνθρωπίνης λογικῆς μέχρι τῆς πρώτης αὐτῆς ἀρχῆς, τὴν ὁποίαν βεβαίως αὕτη δὲν σκέπτεται οὕτω κεχωρισμένην ὑπὸ γενικὴν τινα μορφήν, ἀλλὰ πράγματι ἔχει αὐτὴν διαρκῶς πρὸ ὀφθαλμῶν καὶ μεταχειρίζεται πρὸς καθοδήγησιν εἰς τὰς κρίσεις της. Θὰ ἦτο εὐκόλον νὰ δείξωμεν ἐνταῦθα πῶς αὕτη, μὲ τὴν πυξίδα ταύτην ἀνά χειρὸς, εἶνε πολὺ καλὰ εἰς θέσιν νὰ ἀποφασίσῃ εἰς ὅλας τὰς παρουσιαζομένας περιπτώσεις τί εἶνε καλόν, τί κακόν, τί σύμφωνον καὶ τί ἀντίθετον πρὸς τὸ καθήκον, ἀρκεῖ, χωρὶς νὰ διδάξωμεν εἰς αὐτὴν καὶ τὸ ἐλάχιστον νέον, νὰ ἐλύσωμεν τὴν προσοχὴν της, ὡς ἔπραττεν ὁ Σωκράτης, ἐπὶ τῆς ἰδίας αὐτῆς ἀρχῆς καὶ πῶς συνεπῶς δὲν ὑπάρχει καμμία ἀνάγκη ἐπιστήμης καὶ φιλοσοφίας διὰ νὰ γνωρίζωμεν τί πρέπει νὰ πράξωμεν διὰ νὰ εἴμεθα καλοὶ καὶ τίμιοι, καὶ μάλιστα φρόνιμοι καὶ ἐνάρετοι».

Μὲ τὸ συμπέρασμα τοῦτο θὰ ἔπρεπε βεβαίως νὰ ἀρκεσθῶμεν ἐὰν ἡ «συνήθης ἀνθρωπίνῃ λογικῇ» ἦτο εἰς θέσιν νὰ διατηρήσῃ τὴν «ἀθωότητά» της, ἐὰν δὲν ἐσυνήθιζε, παρασυρομένη ὑπὸ διαφόρων ἐπιθυμιῶν, μάλιστα ὑπό τινος «ῥιζικῶς κακοῦ» ἐν τῷ ἀνθρώπῳ, νὰ ἀπομακρύνηται ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τῆς ἠθικῆς, τὴν ὁποίαν ἔχει πάντοτε πρόχειρον, ὡς ἀπολύτως ἀσφαλῆ πυξίδα, ἐν μέσῳ ὅλων τῶν τρικυμιῶν τῶν παθῶν. Ὁ ἀνθρώπος δὲν μένει ἀθῶος, αἱ ἐπιθυμίαι

του τὸν φέρουσι πρὸς τὸ κακόν· καὶ τότε ἀρχίζει «τὰ σοφίσματα ἐναντίον τῶν ἀσθηρῶν ἐκείνων νόμων τοῦ καθήκοντος, καὶ θέτει ἐν ἀμφιβόλῳ τὴν ἰσχύν των, ἢ τοῦλάχιστον τὴν ἀγνότητα καὶ ἀσθηρότητα αὐτῶν.» Ἐγκαταλείπει τὴν κατάστασιν τῆς καλοκαγάθου «συνήθους ἀνθρωπίνης λογικῆς», καὶ ἀποτολμᾷ (ὅσον καὶ ἂν εἶνε ἐπιστημονικῶς ὀλίγον παρεσκευασμένος) τὸ πρῶτον βῆμα εἰς τὸ πεδῖον τῆς πρακτικῆς φιλοσοφίας, «καλλιεργεῖ» τὸν ἑαυτόν του, τείνει πρὸς μόρφωσιν, διότι ἐν τῇ τυφλώσει τοῦ πλανᾶται, νομίζων ὅτι τοιοῦτοτρόπως θὰ δυνηθῇ νὰ ἐλαφρώσῃ τὴν βαρεῖαν εὐθύνην διὰ τὴν ἠθικὴν ἀγωγὴν τὴν ὁποίαν αὐτὸς ἔδωκεν εἰς ἑαυτόν. Ἐὰν λοιπὸν ἡ ἐκπαίδευσις αὕτη ἢ μορφουῖσα τὴν διάνοιαν δὲν πρόκειται νὰ ἀποτελέσῃ ταυτοχρόνως καὶ ἠθικὴν παραμόρφωσιν τῆς θελήσεως, ἐὰν δὲν πρόκειται νὰ διαστραφῇ ἢ καὶ νὰ ἀπωλεσθῇ ἀκόμη ἢ γνησίᾳ ἀρχῇ πάσης ἠθικότητος, εἶνε τότε ἀπαραιτήτως ἀναγκαῖα ἡ βοήθεια τῆς φιλοσοφίας. Ὅταν ἡ ἀθωότης τοῦ κοινοῦ (προφιλοσοφικοῦ) λόγου ἔχει καταστραφῇ ὑπὸ τῶν τεχνασμάτων τῆς λογικῆς, τότε μόνον ὁ φιλοσοφικὸς νοῦς εἶνε εἰς θέσιν νὰ βοηθήσῃ (καὶ μάλιστα, κατὰ τελευταῖον λόγον, μόνον ὁ ὑποστὰς τὴν φιλοσοφικὴν κριτικὴν «καθαρὸς πρακτικὸς λόγος») ¹⁾. Σαφέστερος καθορισμὸς τῆς ἀπο-

¹⁾ Kant: Grundlegung zur Metaphysik der Sitten, ἔκδοσις Ἀκαδημίας, Τόμ. IV. σελ. 405. - Πρὸς τοῦτοις τὰς μεταξὺ Kant καὶ Rousseau ἐκτάκτως σπουδαίας συζητήσεις ἀπὸ ἀπόψεως ἱστορικο-φιλοσοφικῆς καὶ παιδαγωγικῆς, ἴδια Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht (1784), ἔκδ. τῆς Ἀκαδημ. Τόμ. VIII, σελ. 26. «Menschlicher Anfang der Menschengeschichte» (1786) ἐνθ. ἀν. σελ. 115 ἐπ. καὶ «Anthropologie in pragmatischer Hinsicht» (1798), ἔκδ. Ἀκαδ. Τόμ. VII σελ. 326 ἐπ. Ὁ Rousseau δὲν εὐρίσκει καὶ τόσον ἐν τῷ ἀδίκῳ ὅταν ἐπρωτίμα τὴν κατάστασιν τῶν ἀγρίων, ἐφ' ὅσον βεβαίως παραλείψωμεν τὴν τελευταίαν βαθμίδα τὴν ὁποίαν πρόκειται ἀκόμη νὰ ἀνέλθῃ τὸ ἡμέτερον γένος. Ἡ τέχνη καὶ αἱ ἐπιστήμαι μᾶς ἐμορφώσαν εἰς μεγάλον βαθμόν. Εἴμεθα πολιτισμένοι μέχρις ὑπερβολῆς εἰς παντὸς εἶδους κοινωνικῆς εὐγενείας καὶ κοσμιότητος· ἀλλ' εἴμεθα πολὺ μακρὰν ἀπὸ τοῦ νὰ θεωρηθῶμεν ὡς ἦδη ἠθικοποιημένοι. . . κάθε κίλόν ὅμως τὸ ὅποῖον δὲν βασίζεται ἐπὶ ἠθικῶς καλῆς διαθέσεως τῆς ψυχῆς, δὲν εἶνε παρὰ φαινάκη καθαρὰ καὶ λάμπουσα ἀθλιότης». Ὅπωςδήποτε ἡ ὁδὸς τῆς ἐπανόδου πρὸς τὴν ἀπλὴν φυσικὴν κατάστασιν μᾶς εἶνε διὰ παντὸς τραγμένη· ὁ «ἀκαταπαύστως καὶ ἀκατασχέτως

λύτου υποχρεωτικῆς ἰσχύος τοῦ ἠθικοῦ νόμου εἶνε ἄρα δυνατὸς μόνον τῇ βοηθείᾳ φιλοσοφικῶν συλλογισμῶν, ἀλλὰ πρὸς τὸ παρὸν ἄνευ ἰδιαίτερης κριτικῆς τοῦ νοῦ. Ὁ ἠθικός νόμος ἀνάγκη νὰ λάβῃ τὴν μορφήν «κατηγορηματικῆς ἐπιταγῆς», ἢ ὅποια ἐπιτάσσει ἀπολύτως, ὅτι ἕκαστος ἄνθρωπος δέον νὰ θεωρεῖται ὡς πρόσωπον διὰ λόγου πεπρωτισμένον καὶ ὄχι ὡς πρᾶγμα, ὅτι ἄρα παντοῦ καὶ πάντοτε εἶνε σκοπὸς αὐτῶν καὶ οὐδέποτε ἀπλοῦν μέσον· διότι μόνον οὕτω θὰ ἀναγνωρισθῇ ἡ ἠθικὴ αὐτοῦ ἀξία καὶ ἀνεξαρ-

πρὸς τὴν ἀνάπτυξιν τῶν ἐν αὐτῷ εὐρισκομένων ἰκανοτήτων τὸν ἄνθρωπον παρόρμων νοῦς δὲν ἐπιτρέπει αὐτῷ τοιαύτην ἐξαρχίαν ἐπανάληψιν τοῦ παρελθόντος του. Μάλιστα δὲν εἶνε καὶ ἀνάγκη νὰ θρηνηθῆμεν διὰ τὴν ἐξοδὸν μας ταύτην ἐκ τῆς παραδεισιακῆς φυσικῆς καταστάσεως, διότι ἡ ἐξοδὸς αὕτη σημαίνει ταυτόχρονα «τὴν μειώσασιν ἀπὸ τῆς ἀξέστου καταστάσεως τοῦ ζῆου εἰς τὴν κατάστασιν τοῦ ἀνθρώπου, ἀπὸ τοῦ λίκνου τοῦ ἐνοστικτοῦ εἰς τὴν καθοδήγησιν τῆς λογικῆς· μὲ μίαν λέξιν, ἀπὸ τῆς κηδεμονίας τῆς φύσεως εἰς τὴν κατάστασιν τῆς ἐλευθερίας». Διὰ τὸν ἄνθρωπον, ὡς ἄτομον, ἀποτελεῖ τὸ πρῶτον τοῦτο βῆμα πρὸς τὴν ὑψηλοτέραν ἐξέλιξιν τῆς ἀνθρωπότητος ἀναντιρρήτως ἀπόλειπεν εἰς φυσικὴν καλοσύνην καὶ ἄμεσον εὐτυχίαν, διότι σημαίνει ταυτόχρονα τὸ πρῶτον ἁμαρτήμα καὶ τὴν ἀπαρχὴν σκληρᾶς ἐργασίας. Ὁ Rousseau περιέγραφε τοῦτο καλῶς ὀρθῶς εἰς τὰ πρῶτα αὐτοῦ συγγράμματα· εἰς ταῦτα ὁμοῦς πραγματοποιεῖται τὸν ἄνθρωπον μόνον ὡς ὄν τῆς φύσεως καὶ τὸ ἀνθρώπινον γένος ὡς «φυσικὸν γένος». Εἰς τὸν «Αἰμίλιον» ὁμοῦς καὶ εἰς τὸ «Κοινωνικὸν συμβόλιον» προσαπαθεῖ νὰ λύσῃ τὸ δυσχερὲς πρόβλημα, πῶς πρέπει νὰ προσδεύσῃ καὶ κατὰ τὸν προσημασμένον, ἢ παιδεία καὶ ὁ πολιτισμὸς διὰ νὰ ἀναπτυχθῶσι καταλλήλως αἱ φυσικαὶ διαθέσεις τῆς ἀνθρωπότητος, ὡς γένος ἠθικοῦ, εἰς τῷ τῶν ὅστε τὸ γένος τοῦτο νὰ μὴ ἀντιστρατεύηται πλέον πρὸς τὴν ἀνθρωπότητα ὡς γένος «φυσικόν». Ἡ μόρφωσις ἄρα πρέπει τελειωτικῶς νὰ λαμβάνῃ χώραν συμφώνως πρὸς τὰς ἀρχὰς τῆς ἠθικοποιήσεως (τῆς ἠθικῆς ἀγωγῆς). Διὰ τούτων καθίσταται βέβαιον ὅτι καὶ διὰ τὴν ἰδίαν τοῦ Kant παιδαγωγικὴν καταληψίαν ὀριστικῶς τὴν πρώτην θέσιν ἡ ἠθικοποιήσις ἐναντι πάσης ἄλλης φύσεως παιδείας, πολιτισμοῦ καὶ διδασκαλίας τῶν διδασκόμενων (πρβλ. τὸ μετὰ θάνατον εὑρεθὲν χειρόγραφον τῶν παραδόσεων τοῦ Kant ἐπὶ τῆς παιδαγωγικῆς ἐκδ. Hink. 1800. ἐκδ. Ἀκαδ. Τόμ. IX, ὡς καὶ τὴν ὑπὸ τοῦ Fichte συνεχομένην κριτικὴν ἐναντι τοῦ Rousseau ἐν τῇ κέρμητι διαλέξει περὶ τοῦ «Προσημασμένου σοφοῦ (Bestimmung des Gelehrten)», 1791, Ἔργα ἐκδ. J. H. Fichte Τόμ. IV σελ. 335 ἐπ.). Ἡ ἀποψις αὕτη τῆς ἰδεολογικῆς περὶ ἀγωγῆς σκέψεώς του, ἢ σχεδὸν ἡρωϊκὴ αὕτη παραδοχὴ τοῦ πρῶτου ἁμαρτήματος (ἐνεκα τῆς μετ' αὐτοῦ συνδεομένης δυνατοῦτος σκοπίμου ἠθικοποιήσεως καὶ δι' αὐτῆς τελείας μορφώσεως) εἶνε ἄρα παρὰ τῷ Kant ἀκόμη ἀνεξάρτητος τῶν καθαρῶς θεωρητικῶν βάσεων τοῦ συστήματός του.

τησία· διότι μόνον ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν τῆς αὐτονομίας καὶ τῆς ἐλευθερίας του εἶνε δυνατὸν νὰ νοηθῇ ὅτι ὁ ἄνθρωπος θὰ θέσῃ ὡς ἴδιον ἑαυτοῦ σκοπὸν τὸν ἠθικὸν τελικὸν σκοπὸν τῆς ἀνθρωπότητος. Πάντα ταῦτα δύνανται νὰ ἀποδειχθῶσιν «ἐκ τῆς ἀναπτύξεως τοῦ ἤδη ἐν ἰσχύϊ νοήματος τῆς ἠθικότητος». Ἦδη ὁμοῦς ἐρωτᾶται πῶς εἶνε κατ' ἀρχὴν δυνατὴ «συνθετικὴ πρακτικὴ κρίσις ἐκ τῶν προτέρων» περὶ τῆς αὐτονομίας τῆς ἠθικῆς θελήσεως, καὶ διατὶ δὲν εἶνε αὕτη μόνον ὠφέλιμος καὶ χρήσιμος, ἀλλ' ἐν τῇ αὐστηροτάτῃ ἐννοίᾳ ἀναγκαία; Εἰς τὸ ἐρώτημα τοῦτο περὶ τῆς βασικῆς σημασίας καὶ τοῦ ἐκ τῶν προτέρων χαρακτῆρος τοῦ νόμου τῆς ἠθικῆς εἶνε δυνατὸν νὰ δοθῇ ἀπάντησις διὰ μιᾶς «Κριτικῆς τοῦ πρακτικοῦ Λόγου», ὅποτε ὁμοῦς δὲν εἶνε δυνατὸν νὰ ἀποφύγωμεν νὰ σχετίσωμεν αὐτὴν πρὸς τὰ τελευταῖα συμπεράσματα τῆς «Κριτικῆς τοῦ καθαροῦ Λόγου». Καὶ οὕτω τέλος συμπληροῦται ἡ φιλοσοφία τοῦ Kant εἰς ἐνιαῖον σύστημα, ἀφοῦ προηγουμένως εἶχεν ἤδη εὑρεθῇ ἡ ἀφετηρία τῆς θεωρίας περὶ ἠθικῆς ἔξω τοῦ φιλοσοφικοῦ συστήματος.

Δὲν ἀρκεῖ νὰ ἐξετάζωμεν ἀπλῶς «τὴν θέλησιν ἐν γένει», ὡς πράττει τοῦτο ὁ Wolff ἐν τῷ ἔργῳ του «Allgemeine praktische Weltwoishheit»· διότι τώρα μᾶς ἐνδιαφέρει μία εἰδικὴ μορφή θελήσεως, τοῦτέστι ἡ «καθαρὰ» (δηλ. ἐκ τῶν προτέρων καθορισμένη καὶ αὐτόνομος (αὕτη ἑαυτὴν καθορ(ζούσα) θέλησις¹⁾). Ἐδῶ δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἐπικαλούμεθα τὰ ὅσα ἡ ἀνθρωπολογία ἔχει ἐμπειρικῶς καθορίσει, διότι δὲν ἀσχολούμεθα μὲ γεγονότα τῆς πείρας ἀλλὰ μὲ πρώτας ἀρχὰς a priori. Δὲν ἀμφισβητεῖται μόνον κατ' ἀρχὴν ἡ πρακτικὴ χρῆσις τοῦ λόγου· ἀλλ' ἡ «Κριτικὴ τοῦ πρακτικοῦ Λόγου» πρόκειται νὰ ἀποδείξῃ ὅτι ὑπάρχει καθαρὸς πρακτικὸς λόγος. Καὶ οὕτω ἀποκτᾶ ἡ περὶ ἠθικῆς φιλοσοφία τοῦ Kant μέσην θέσιν μεταξὺ τῆς γενικῆς πρακτικῆς σοφίας τοῦ κόσμου καὶ τῆς ἀνθρωπολογίας, ἀκριβῶς ὅπως ἡ θεωρητικὴ «νοητὴ» φιλοσοφία εὑρίσκεται εἰς τὸ μέσον μεταξὺ τῆς τυπικῆς

¹⁾ Κατὰ τὸν Kant μία «Philosophia practica universalis εἶναι δυνατὸν νὰ περιλαμβάνῃ μόνον τὰς γενικὰς καταρκτικὰς ἐννοίας διὰ τὴν «Μεταφυσικὴν τῶν Ἴθῶν» (ἐκδ. Ἀκαδ. Τόμ. VI σελ. 223).

λογικῆς καὶ τῆς ἐμπειρικῆς φυσικῆς· καὶ διὰ τῆς μέσης ταύτης θέσεως ἐπιτυγχάνονται καὶ ἐνταῦθα δύο τινά. 1) Αἱ πρῶται ἀρχαὶ τῆς ἠθικῆς ἀποδεικνύονται ὡς πράγματι γενικῶς καὶ ἀναγκαιῶς ἰσχύουσαι, τοῦτέστι ὡς γνήσιαι ἀρχαὶ a priori. 2) Αἱ ἔννοιαι τοῦ ὑπεραισθητοῦ καὶ ἀνυποθέτου αἱ ὁποῖαι ἐν τῇ «Κριτικῇ τοῦ καθαρῦ Λόγου» παρέμενον ἀκόμη κεναί, δύνανται ἤδη νὰ πληρωθῶσι μὲ ἰδιαζούσης σπουδαιότητος περιεχόμενον. Τὴν ἀπὸ τῆς μᾶς εἰς τὴν ἄλλην Κριτικὴν μετάβασιν ἐυκολύνει ἡ θεωρία περὶ ἐλευθερίας. Ἡθικὴ εὐθύνη εἶνε δυνατόν νὰ ὑπάρχη μόνον δι' ἐλευθερά ὄντα. Εἰς τὸ φιλοσοφικὸν ἐρώτημα, πῶς εἶνε δυνατὴ μία κατηγορηματικὴ ἐπιταγή, δύναται ἄρα νὰ δοθῇ μία ἀπάντησις μόνον ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν τῆς «νοητῆς» ἐλευθερίας, ἡ ὁποία ἐν μὲν τῇ Κριτικῇ τοῦ καθαρῦ Λόγου (κατὰ τὴν λύσιν τῆς τρίτης ἀντινομίας) ἀπεδεικνύετο ὡς ἀπλῶς νοητῆ, ἐνταῦθα ὅμως καταφαίνεται ὡς κατ' ἀνάγκην νοητέα. Καὶ οὕτω συμβαίνει ὁ πρακτικὸς λόγος, μόνος του ἤδη καὶ ἄνευ συνεννοήσεώς τινος πρὸς τὸν θεωρητικόν, νὰ προσδίδῃ πραγματικότητα εἰς ὑπεραισθητὸν ἀντικείμενον ἔξω τῆς κατηγορίας τῆς αἰτιότητος, τοῦτέστι εἰς τὴν ἐλευθερίαν (καίτοι ὡς πρακτικὴν ἔννοιαν καὶ μόνον διὰ πρακτικοῦ σκοποῦς), καὶ συνεπῶς ἐπιβεβαιωθῇ διὰ πραγματικοῦ γεγονότος ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἐκεῖ μόνον νὰ νοηθῇ ἢ ἦτο δυνατόν.

Τὸ ὑπὸ τοῦ Καντὲ ὅμως ἀποκαλούμενον «γεγονός» τῆς ἐλευθερίας εἶνε κατὰ τι πολὺ περίεργον. Δὲν εἶνε γεγονός τῆς πείρας ἐν τῇ συνήθει σημασίᾳ, διότι εἶνε ἐκ τῶν προτέρων (ἄρα ἀσχετῶς πρὸς πᾶσαν πείραν) βέβαιον. Ἦδη αὐτὸς οὗτος ὁ νόμος τῆς ἠθικῆς εἶνε οἷον εἰς δεδομένον ὡς γεγονός τοῦ καθαρῦ λόγου, γεγονός οὕτως ἔχομεν συνείδησιν ἐκ τῶν προτέρων καὶ τὸ ὁποῖον εἶνε ἀποδεικτικῶς βέβαιον· καθόσον δὲν εἶνε δυνατόν οὔτε διὰ θεωρητικῶν λόγων νὰ ἀποδειχθῇ, οὔτε διὰ τῆς πείρας νὰ ἐπιβεβαιωθῇ, καὶ ὅμως εἶνε ἀπ' ἑαυτοῦ του βέβαιον¹⁾. Ἡ ἐλευθερία ἄρα (ὡς ἀπαρμύνητος προϋπόθεσις διὰ τὴν οὐσιαστικὴν ὑπαρξίν τοῦ ἠθικοῦ νόμου) ἀνάγκη

κατὰ μείζονα λόγον νὰ εἶνε «γεγονός» ἐν τῇ ἐννοίᾳ ταύτῃ. Διὰ τοῦτων λέγομεν ἤδη ὅτι ἐνταῦθα θίγεται μία παράδοξος μεταφυσικὴ βάσις ὑπάρξεως τοῦ ἐγὼ καὶ ταυτοχρόνως διανοίγεται ἡ ὁδὸς πρὸς προβλήματα τὰ ὁποῖα, τονιζομένης τοῦ γενικοῦ κοσμολογικοῦ χαρακτήρος των ἀποκαλοῦνται συνήθως μεταφυσικά. Ἐν τῷ ὑπεραισθητῷ εὐρίσκει ἡ μεταφυσικὴ τοῦ Καντὲ τὴν συμπλήρωσίν της καὶ ταυτοχρόνως ὁλόκληρον τὸ φιλοσοφικὸν σύστημα τὴν ἐνιαίαν αὐτοῦ συντέλειαν. Τὸ σχηματικὸν τοῦτο τελικὸν συμπέρασμα διατυπῶνται ὡς ἐξῆς ὑπὸ τοῦ Καντὲ (ἐν τῷ προλόγῳ τῆς Κριτικῆς τοῦ πρακτικοῦ Λόγου). «Ἡ ἔννοια τῆς ἐλευθερίας, ἐφ' ὅσον ἡ πραγματικότης αὐτῆς ἀποδεικνύεται δι' ἀποδεικτικοῦ νόμου τοῦ πρακτικοῦ λόγου, ἀποτελεῖ τὸ ἀκροσφῆνιον τοῦ ὅλου οἰκοδομήματος ἐνὸς συστήματος καθαρῦ, καὶ αὐτοῦ ἀκόμη τοῦ τελείως θεωρητικοῦ λόγου, ὅλοι δὲ αἱ λοιπαὶ ἔννοιαι (περὶ θεοῦ καὶ ἀθανασίας) αἱ ὁποῖαι ὡς ἀπλαῖ ἰδέαι ἐν αὐτῷ παραμένουσιν ἄνευ στηρίγματος, προσκολλῶνται εἰς αὐτὸ καὶ ἀποκτῶσι μετ' αὐτοῦ καὶ δι' αὐτοῦ ὑπαρξίν καὶ ἀντικειμενικὴν πραγματικότητα, τ. ἔ. ἡ δυνατότης αὐτῶν ἀποδεικνύεται ἐκ τοῦ ὅτι ἡ ἐλευθερία εἶνε ἀληθές τι· διότι ἡ ἰδέα αὕτη ἀποκαλύπτεται διὰ τοῦ ἠθικοῦ νόμου».

Ἡ συστηματικὴ ἄρα συνοχὴ τῆς χρησιμοποίησεως τοῦ θεωρητικοῦ καὶ τοῦ πρακτικοῦ λόγου ἐξασφαλίζεται οἷον εἰς ὑπὸ θόλου κυρτουμένου ἐν τῷ ὑπεραισθητῷ καὶ καλύπτοντος πάσας τὰς εἰς τὴν διαίθεσίν μας εὐρίσκομένας ἐκ τῶν προτέρων ἀρχάς. Ἐκ πρώτης ὄψεως δυνατόν νὰ φανῆται ὡς εἶν νὰ ἐξητάζετο, ἀπ' ἐνὸς μὲν μόνον ἡ θεωρητικὴ ἰκανότης πρὸς γνῶσιν, ἀπ' ἑτέρου δὲ μόνον ἡ πρακτικὴ ἰκανότης πρὸς ἐπιθυμίαν, ὡς πρὸς τὰς σχετικὰς εἰς αὐτὰς a priori ἀρχάς, καθὼς καὶ ὡς πρὸς τὰς ἰδιαιτέρας προϋποθέσεις, τὴν ἔκτασιν καὶ τὰ ὅρια τῆς νομίμου αὐτῶν χρησιμοποίησεως. Πράγματι ὅμως «τίθενται αἱ ἀσφαλεῖς βάσεις διὰ μίαν συστηματικὴν θεωρητικὴν ὕσιν καὶ πρακτικὴν φιλοσοφίαν ὡς ἐπιστήμην». Αἱ διαφοροὶ λεγόμεναι ἰκανότητες τῆς ψυχῆς ἀποχωρίζονται μόνον προσωρινῶς ἀπ' ἀλλήλων καὶ ἐξετάζονται κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον καθ' ἑαυτὰς, διότι διὰ τὴν «ἀνθρωπίνην» (βῆμα πρὸς βῆμα προϊούσαν) γνῶσιν τοῦ φιλοσόφου, εἶνε τοῦτο ἡ ἀκοπώτερα μέθοδος, διευκολύνουσα συγ-

¹⁾ Kritik der praktischen Vernunft, έκδ. Ἀκαδ. Τομ. V. σελ. 47 περὶ σελ. 56.

χρόνως τὴν προκατασκευὴν μιᾶς καθ' ἑλὴν συστηματικῆς διαιρέσεως. Δὲν μᾶς ἐπιτρέπεται ὁμοίως νὰ κρίνωμεν τελειωτικῶς τὸ σύστημα τῆς φιλοσοφίας τοῦ Καντ ἀπὸ ψυχολογικῆς ἀπόψεως, δὲν πρέπει νὰ παρασκαλίζωμεν τὴν περὶ τῶν ἱκανοτήτων ψυχολογίαν, τὴν ὁποίαν αὐτὸς οὗτος ὁ Καντ ἀναγνωρίζει ὡς ἀτελῆ καὶ τῆς ὁποίας κάμνει χρῆσιν μόνον ὡς τινος οὐχὶ τελείως ἀχρήστου βοηθητικοῦ μέσου. (Ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου θὰ ἐπανέλθωμεν πάλιν ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς θεωρίας περὶ τοῦ ἑσωτερικοῦ ἐγώ). Καὶ «ἐπὶ δευτέρου ἀκόμη σημείου ἀνάγκη νὰ ἐπιστηθῆ ἡ προσοχὴ τοῦτο εἶνε περισσότερον φιλοσοφικῆς καὶ ἀρχιτεκτονικῆς φύσεως· δηλαδή εἶνε ἀνάγκη νὰ ἀντιληφθῶμεν ὀρθῶς τὴν ἰδέαν τοῦ συνόλου καὶ ἐξ αὐτῆς νὰ περιλάβωμεν, διὰ καθαρᾶς ἐνεργείας τοῦ λόγου, ὅλα τὰ μέρη ἐν τῇ ἀμοιβαίᾳ αὐτῶν πρὸς ἀλλήλα σχέσει, δυνάμει τῆς συναγωγῆς αὐτῶν ἐκ τῆς ἐννοίας τοῦ ὅλου ἐκείνου». Τὸ κατὰ πρόωτον εἰς δύο κύρια μέρη καὶ κατόπιν εἰς πολλὰ τμήματα ὑποδιαιρούμενον σύστημα ἀποτελεῖ ἀρχιτεκτονικῶς ἀνεγειρομένην ἐνότητα, συγκρατεῖται ἠνωμένον ὑπὸ μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς κοινῆς ἰδέας, διότι καὶ εἰς τὰ δύο μέρη πρόκειται περὶ τοῦ αὐτοῦ λόγου, περὶ τῆς αὐτῆς «δυνάμεως τῆς ἰδέας» μὲ μόνην τὴν διαφορὰν ὅτι εἰς τὸ ἓν μέρος γίνεται τοῦτο ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς θεωρητικῆς χρησιμοποίησεως τοῦ λόγου, εἰς δὲ τὸ ἄλλο ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς πρακτικῆς χρησιμοποίησεως αὐτοῦ. Λιὰ τοῦ τρόπου τούτου νομίζει ὁ Καντ ὅτι εἶνε εἰς θέσιν νὰ ἀποκρούσῃ ὅλας τὰς ἀντιρρήσεις αἱ ὁποῖαι ἔτεινον εἰς τὸ νὰ καταδείξωσι δῆθεν «ἀσυνεπείας» καὶ «χάσματα» εἰς τὸ σύστημά του. Ὀλόκληρον τὸ ἀμέσως ἀνωτέρω παρατεθὲν χωρίον δίδει τὴν ἐντύπωσιν προαισθήσεως τῆς κριτικῆς, τὴν ὁποίαν ἡ μεταγενεστέρᾳ γερμανικῆ ἰδεοκρατία ἠσκησεν ἐπὶ τοῦ Καντ καὶ ἡ ὁποία ἀκριβῶς ὡς ἐκ τούτου ἠγάγεν εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῆς μεταφυσικῆς καὶ οὖν αὐτῆ τῆς φιλοσοφίας τῆς ἀγωγῆς ¹⁾.

Καὶ μάλιστα ὁ Καντ, ἀφοῦ παρέβαλε τὴν διαρρυθμίσιν τῆς Κριτικῆς τοῦ καθαροῦ Λόγου πρὸς τὴν τῆς Κριτικῆς τοῦ πρακτικοῦ Λόγου καὶ ἀπέδειξεν ὅτι ὑπάρχει παραλληλισμὸς μεταξὺ τῶν οὐσιωδῶν αὐτῶν μερῶν, καίτοι ἡ σειρά αὐτῶν ἀκολουθεῖ «ἀντίθετον τάξιν» ἐν τῷ πρακτικῷ πεδίῳ, ἀφοῦ κατέδειξε πρὸς ἐπὶ ὅτι καὶ εἰς αὐτὴν ἀκόμη τὴν ἐν τῇ πρακτικῇ χρῆσιν τοῦ Λόγου ὑπάρχει ἀναλογία πρὸς τὴν μέθοδον τῆς διὰ συλλογισμῶν κρίσεως, ἀφοῦ συνεπῶς ἀπεδείχθη ὅτι ἡ θεωρητικῆ, ἡ πρακτικῆ καὶ ἡ τυπικῶς λογικῆ χρῆσις τοῦ λόγου εὐρίσκονται ἐν συμφωνίᾳ πρὸς ἀλλήλας, περαίνει μὲ τὰς ἐξῆς πολλάκις ἐπαναληφθείσας λέξεις. «Τοιαῦται συγκρίσεις προξενούσιν εὐχαρίστησιν, διότι δικαίως προκαλοῦσι τὴν ἐλπίδα ὅτι θὰ εἶνε δυνατὸν μίαν ἡμέραν νὰ φθάσωμεν μέχρι τοῦ νὰ κατανοήσωμεν τὴν ἐνότητα ὁλοκλήρου τῆς καθαρᾶς λογικῆς ἱκανότητος (τόσον τῆς θεωρητικῆς ὅσον καὶ τῆς πρακτικῆς) καὶ νὰ συναγάγωμεν τὰ πάντα ἐκ μιᾶς καὶ μόνης πρώτης ἀρχῆς, τοῦθ' ὅπερ ἀποτελεῖ ἀναπόφρευκτον ἀνάγκην τοῦ ἀνθρωπίνου νοῦ, ὁ ὁποῖος μόνον εἰς τὴν πλήρη καὶ συστηματικὴν ἐνότητα τῶν γνώσεών του εἶνε δυνατὸν νὰ εὕρη τελείαν ἱκα-

βαθμίδος», τοῦτέστιν τότε μόνον ὅταν ἔχει τις ἐπεξεργασθῆ ἤδη ὅλα τὰ καθ' ἕκαστον μέρη. Ἔως ὅτου φθάσῃ κανεὶς ἐκεῖ εἶνε ἀνάγκη νὰ περιορισθῆ εἰς τὴν θεωρίαν τῶν ἱκανοτήτων (ἡ ὁποία ὁμοίως ποτὲ δὲν πρόκειται νὰ ἐρμηνευθῆ καθαρῶς ψυχολογικῶς). Ἡ μεταγενεστέρᾳ ὁμοίως γερμανικῆ ἰδεοκρατία ἐγκαταλείπει ὅλα αὐτὰ τὰ βοηθήματα καὶ ἀρχίζει ἀμέσως μὲ μίαν ἀρχὴν ἡ ὁποία ἐξασφαλίζει εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς τὸ σύνολον καὶ τὴν συστηματικὴν ἐνότητα τῆς φιλοσοφίας. Φυσικὰ ὁλόκληρον τὸ ὕψος τῆς σκέψεως καθίσταται οὐσιαστικῶς διάφορον. Ὅπως δὴποτε εἶνε δυνατὸν νὰ ἀνεύρωμεν καὶ παρ' αὐτῷ τῷ Καντ τὰ καθ' ἕκαστον στοιχεῖα τούτων (καὶ εἰς τὸ ἄνω παρατεθὲν χωρίον). Ἡ «ἰδέα» τοῦ ὅλου, ἡ ὁποία εἰς τὸν ἀναγιγνώσκοντα τὸν Καντ, ἀναφαίνεται μόνον εἰς τὸ τέλος τῆς συστηματικοποίησεως, μετατρέπεται π. χ. παρὰ Hegel εἰς τὴν αὐτὴν ἑαυτὴν ἐννοοῦσαν θεμελιώδη ἀρχὴν πάσης φιλοσοφίας. Ἡ «ἀμοιβαία συναναφορὰ» πάντων τῶν μερῶν πρὸς ἀλλήλα χρησιμοποιεῖται ἐν τῇ θεωρίᾳ τῶν ἐπιστημῶν τοῦ Fichte ὡς μέθοδος τοῦ «ἀμοιβαίου καθορισμοῦ» διὰ «ἀμοιβαίας συναναφορᾶς» καὶ κατόπιν γενικῶς ὡς μέσον τῆς «συναγωγῆς». Ὅτι παρὰ Kant καὶ Fichte εἶνε συναγωγή, τοῦτο γίνεται παρὰ Schelling καὶ Hegel αὐτο-ἐξέλιξις. Ὅτι παρὰ Kant ἀποτελεῖ ἡ «καθαρὰ λογικότης», παρὰ δὲ τῷ Fichte ἀπ' ἑνὸς τὸ «ἀπόλυτον ἐγώ» καὶ ἀπ' ἑτέρου τὸ «ἐγώ» ὡς ἰδέα, τοῦτο μεταβάλλεται παρὰ Schelling καὶ Hegel ἐν γένει εἰς τὸ «ἀπόλυτον» καὶ τέλος εἰς τὸ «ἀπόλυτον πνεῦμα».

¹⁾ Ἠρβλ. Kritik der praktischen Vernunft, ἐκδ. Ἀριστ. Τόμ. V, σελ. 10 Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ Λόγου B, σελ. 860-861. Εἶνε ἀληθὲς ὅτι εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἀνάγκη τὰ σύστημα νὰ διακινήται ὑπὸ τῆς ἰδέας τοῦ συνόλου. Μόνον αὐτὸ θὰ ἔχει «μέλη» καὶ δὲν θὰ ἀποτελεῖ ἀπλῶς «συσπῶν». Παρὰ Kant ὁμοίως μόνον οἰσινεῖ ἐκ τῶν ὑστέρων εἶνε δυνατὸν νὰ ἀντιληφθῶμεν τὴν ἰδέαν ταύτην καὶ νὰ λάβωμεν τὴν «γενικὴν ἐντύπωσιν» τοῦ συνόλου, μόνον ἐπὶ «θεωρίᾳ» τινος

νοποίησιν» 1). Μεταξύ άλλων όμιλεί ό Καντ και περί τινος κοινής άλλ' άγνώστου εις ήμεις όψης», έξ ής ίσως πηγάζουσιν ή αίσθησις και ή διάνοιά μας: και δι' άλλας επίσης λειτουργίας τής συνειδήσεως είνε δυνατόν νά δεχθώμεν κεκρυμμένην βίαν ή άπαρχήν. Έάν έχωμεν πάντα ταύτα ύπ' όψιν ήμῶν, τότε καταφαίνεται έξ αυτών ότι ό Καντ είχε πάντως τήν τάσιν νά συνενώση τὰ νήματα τής συστηματικῆς συνδέσεως εις θεωρίαν περί τοῦ εγῶ, ότι όμως τὸ εγῶ τοῦτο δέν τὸ πληροῦ με μίαν μόνην έννοιαν (ὡς π.χ. τήν τοῦ φορέως έν γένει τής Ικανότητος τοῦ λόγου) άλλ' οίονει τὸ περιβάλλει με πολλές διαφορούς κατὰ τὸ μᾶλλον ή ήττον μονομερεῖς έννοιᾶς (ἀκριβῶς με τὰς κατόπιν κατονομαζομένας τρεῖς κυρίως έννοιᾶς τοῦ εγῶ και με τὰς φαινομενικῶς μόνον εἰκῆ και ὡς έτυχε έξ τής συγχρόνου ψυχολογίας παραληρηθείσαις έννοιᾶς τῶν καθ' έκαστον «Ικανότητων τής ψυχῆς», «μερῶν τής ψυχῆς» κτλ.). Κάπου εις τὸ βιβλίος Ισταιται κυρίως παρὰ Καντ πάντοτε εις και ό αὐτός λόγος, μάλιστα δυναμέθη νά εἴπωμεν αὐτόχρομα, έν και τὸ αὐτὸ διὰ λόγου περριουσιαζόμενον εγῶ. Διὰ τοῦτο και οι μεγάλοι διάδοχοι τοῦ Καντ είχαν ιδιαίτερον συμφέρον νά κατορθώσωσι διὰ θεωρητικῆς ενεργείας νά απομονώσωσι και μίαν μόνην έξ τῶν έννοιῶν τοῦ εγῶ και έξ τής μιᾶς ταύτης ἀρχῆς νά «συναγάγωσι» κατόπιν πάντα τὰ λοιπά, και τέλος νά αντικαταστήσωσι οὔτω τήν «ἀρχιτεκτονικήν» ένότητα τοῦ ουστήματος τοῦ Καντ διὰ τής «ὀργανικῆς» ένότητος μιᾶς νέας συστηματικοποίησης, ή ὅποια οίονει μόνον έξ τοῦ ἴδιου έαυτοῦ της νά άντλή τὰ οίκοδομικά της μέσα, χωρίς νά έχη άνιέγκην νά παραδεχθῆ οὔτε ὅντι καθ' έαυτὰ οὔτε τὰς προϋποθέσεις Ιδιαίτερον Ικανότητων τής ψυχῆς. Οποσοδήποτε είνε δυνατόν τὰ μέχρι τοῦδε ύπ' ήμῶν κατατεθέντα χω-

1) Καντ Κριτική τοῦ πρακτικοῦ Λόγου έκδ. Ἀκαδ. Τόμ. V σελ. 91. Τὸ χωρίον τοῦτο μετεχειρίσθη επί παραδείγματι ό νεαρός Schelling διὰ νά θεωρητικῶς τήν ἴδιαν έαυτοῦ φιλοσοφίαν και τήν τοῦ Fichte έναντίον τῶν ἠρθιδοῦσων ὀπαδῶν τοῦ Καντ (Id. Abhandlungen zur Erläuterung des Idealismus der Wissenschaftslehre 1796/1797). Ἐπαντα τοῦ Schelling Τμ. I. Τόμ. I. σελ. 375). -- Ἀνάλογα χωρία περί τής μή εἰσέτι έρευνηθείσης ένότητος τῶν αἰσθησεων και τής διανοίας, περί τής κεκρυμμένης βίαν τής δημοσοργικῆς φαντασίας κλπ. άπαντῶνται επανειλημμένως έν τῆ Κριτικῆ τοῦ καθαροῦ Λόγου τοῦ Καντ (σφβλ. π. χ. Κριτική, τοῦ καθαροῦ Λόγου B, σελ. 29, σελ. 180-181, σελ. 334).

ρία τοῦ Καντ νά χρησιμεύσωσιν ὡς ἀπόδειξις ότι ή θεωρία περί τοῦ εγῶ (ὡς άνωτέρω έλέχθη) προώριστα, νά αποτελέση έν σημείον συνδέσεως (ίσως μάλιστα τὸ κεντρικόν) τής συστηματικῆς συνενώσεως και νά προσδώση οὔτω εις έκαστον τμήμα τοῦ συστήματος ὀρισμένην παιδαγωγικήν σημασίαν.

Πρὶν εἰσελθῶμεν εις τὰς λεπτομερεῖας τῶν άνωτέρω είνε άνάγκη νά ῥίψωμεν έν έτι βλέμμα επί τής περαιτέρω εξέλιξεως τής πρακτικῆς φιλοσοφίας τοῦ Καντ. Πρωτίστως πρέπει νά διαπιστώσωμεν ότι ή Κριτική τοῦ πρακτικοῦ Λόγου δέν εἰσχωρεῖ εις τήν Μεταφυσικήν τῶν ἠθῶν καθ' ὃν τρόπον ή Κριτική τοῦ Καθαροῦ Λόγου (μετά τήν επεξεργασίαν της εις «νοητήν» φιλοσοφίαν ή ὄντολογία) αποτελεί τμήμα τής Μεταφυσικῆς τής Φύσεως. Ὅταν ό καθαρός λόγος «είνε ἀληθῶς πρακτικός τότε αποδεικνύει τήν πραγματικότητα έαυτοῦ και τῶν έννοιῶν του διὰ τής πράξεως». Μετά τήν ἀπόδειξιν ὑπό τής «στοιχειώδους θεωρίας τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ λόγου» ότι ὑπάρχει δεδικοιολογημένη, καθαρά, αλλά συγχρόνως και πρακτική χρῆσις τοῦ λόγου, δέν απαιτεῖται πλέον νά άναζητήσωμεν διὰ ταύτην Ιδιαίτερον επιστημονικήν μέθοδον και συστηματικότητα. Έν τῆ «μεθοδολογία» συνεπῶς τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ λόγου, δέν γίνεται καθόλου λόγος (ὑπως εις τὰ αντίστοιχα μέρη τής Κριτικῆς τοῦ καθαροῦ Λόγου) περί τοῦ τρόπου τής εργασίας ίνα, μετά τῶν επιτευχθεισῶν θεμελιωδῶν ἀρχῶν «επιτύχωμεν επιστημονικήν γνώσιν» και δι' αὐτῆς πραγματοποιήσωμεν «σύστημα» τοῦ γνωσθέντος, αλλά πρόκειται αποκλειστικῶς περί «τοῦ πῶς... θὰ επιτύχωμεν, οι νόμοι τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ λόγου νά εἰσελθῶσιν εις τήν ανθρωπίνην ψυχῆν, νά εξακηύσωσιν επιρροήν επί τῶν διοικουσῶν αὐτῆν ἀρχῶν, τοὔτέστι πῶς ό αντικειμενικός πρακτικός λόγος θὰ γίνῃ και ὑποκειμενικός τοιοῦτος». Με άλλας λέξεις: ὀλόκληρον τὸ δεύτερον μέρος τής «Κριτικῆς τοῦ πρακτικοῦ Λόγου», τὸ ὅσαίαν ὡς έξ τής συντομίας του, έν σχέσει πρὸς τὸ πρῶτον μέρος, σχεδόν χάνεται, δέν είνε κατ' οὐσίαν άλλο τι εἰ μή μεθοδικῆ καθοδήγησις πρὸς τήν παιδαγωγικήν τῶν ἠθῶν: έν πάση περιπτώσει δέν μᾶς παρέχει ἀπόψεις διὰ νά καταρτίσωμεν συστηματικῶς και διαιρέσωμεν τήν μεταφυσικήν τῶν ἠθῶν ή διὰ νά περιλάβωμεν αὐτῆν ταύτην τήν Κριτικήν εις τὸ

σύστημα τούτο τῆς Μεταφυσικῆς. Μάλιστα δὲ (πρᾶγμα τὸ ὁποῖον θὰ κάμῃ ἰδιαιτέραν ἐντύπωσιν ἐὰν παραβιάσωμεν αὐτὴν πρὸς τὴν θεωρητικὴν φιλοσοφίαν τοῦ Καντ) αὐτὴ αὕτη ἢ διατυπωθεῖσα Μεταφυσικὴ τῶν ἠθῶν τελειώνει ἐπίσης μὲ μίαν «Μεθοδολογίαν», ἢ ὁποῖα μὲ τοὺς τίτλους τῆς «ἠθικῆς διδακτικῆς» καὶ «ἠθικῆς ἀσκητικῆς», ἐξάγει πάλιν παιδαγωγικὰ συμπερίσματα, χωρὶς ὅμως καὶ οὐδὲν ἄλλως νὰ προάγῃ τὴν φιλοσοφικὴν συστηματοποίησιν. Ἐνταῦθα ἄρα γίνεται καταφανὴς μία παράδοξος ἀσυμφωνία ἐν τῇ συνθέσει τοῦ συστήματος τοῦ Καντ. Αὐτὸς οὗτος ὁ Καντ ὑποδεικνύει ταύτην ἐν τῇ εἰσαγωγῇ τῆς Κριτικῆς τοῦ πρακτικοῦ Λόγου: «Τὸ ὅτι ἢ διαίρεσις δὲν περιέλαβεν ἀπολύτως ὅλας τὰς πρακτικὰς ἐπιστήμας, ὡς ἔπραξε τοῦτο ἢ κριτικὴ τοῦ θεωρητικοῦ Λόγου, τοῦτο δικαιολογεῖται ἐπαρκῶς ἐκ τῆς φύσεως τῆς πρακτικῆς ταύτης ἰδιαιότητος τοῦ λόγου». Μία Μεταφυσικὴ τῶν ἠθῶν «ἔχει ὡς ἔργον τὸν εἰδικὸν καθορισμὸν τοῦ καθήκοντος ὡς ἀνθρωπίνου καθήκοντος». Εἶνε ἄρα ὑποχρεωμένη (ἔστω καὶ διὰ μόνον τὸν λόγον τοῦ νὰ εἶνε εἰς θέσιν νὰ κανονίσῃ τὰ τῆς διατάξεώς της) νὰ ἀναφερθῇ ὁποσοῦν εἰς τὸν ἄνθρωπον, «καὶ τὴν πραγματικὴν του φύσιν, ἂν καὶ μόνον τὸσον ὅσον εἶνε ἀναγκαῖον ἐν σχέσει πρὸς τὸ καθήκον ἐν γένει». Πρέπει νὰ καταδείξῃ ἐπὶ τῆς ἐκ τῆς πείρας καὶ μόνης γνωστῆς φύσεως τοῦ ἀνθρώπου «τὰς συνεπείας τῶν γενικῶν ἠθικῶν ἀρχῶν, χωρὶς ὅμως ἐκ τούτου νὰ ἀφαιρηθῇ καὶ τὸ ἐλάχιστον ἀπὸ τῆς καθαρότητος τῶν τελευταίων οὔτε νὰ τεθῇ ὑπὸ ἀμφισβήτησιν ἢ ἐκ τῶν προτέρων προέλευσις αὐτῶν. Τὸ τοιοῦτον σημαίνει ὅτι ἡ Μεταφυσικὴ τῶν ἠθῶν δὲν εἶνε δυνατόν νὰ βασίζεται ἐπὶ τῆς ἀνθρωπολογίας, «καίτοι ἐπ' αὐτῆς δέον νὰ ἐφαρμοσθῇ»¹⁾.

¹⁾ Κριτικὴ τοῦ πρακτικοῦ Λόγου Ἐκδ. Ἀκαδ. Τομ. V, σελ. 8. Μεταφυσικὴ τῶν ἠθῶν. Ἐκδ. Ἀκαδ. Τομ. VI σελ. 216-217. Ἡ διαίρεσις τῆς «Μεταφυσικῆς τῶν ἠθῶν εἰς Μεταφυσικὰς ἀρχὰς τοῦ δικαίου καὶ Μεταφυσικὰς ἀρχὰς τῆς ἀρετολογίας, στηρίζεται φυσικᾶ ἐπὶ τῆς ἰσότητος τοῦ Καντ. γνηθμένης διακρίσεως μεταξὺ νομιμότητος καὶ ἠθικότητος» μολταυτα ἰν ἀποφασίζονται εἰς τὸ νὰ παραλάβῃ ἀπλῶς τὰς θεμελιώδεις τούτας ἐννοίας ἐκ τῆς Κριτικῆς τοῦ πρακτικοῦ Λόγου, ἀλλὰ ὑποδεικνύει ὅπως ὅτι πράγματι εἶνε κατάλληλοι νὰ χρησιμεύσωσιν ὡς βοηθητικὰ μέσα συστήματος ἐξαναλωθέντος

Τὴν συσχέτισιν ταύτην πρὸς τὴν ἀνθρωπολογίαν βοηθεῖ ἐξ ἄλλου καὶ ἐκ τοῦ πρακτικοῦ βίου τὸ γεγονός ὅτι ἐπὶ τοῦ ἠθικοῦ πεδίου ὑπάρχει ἐν εἶδος προσεπισημονικῆς μεταφυσικῆς ἢ ὁποῖα ἀπλῶς ἔχει ἀνάγκην νὰ ἀναπτυχθῇ ὑπὸ μορφὴν ἐπιστημονικὴν καὶ νὰ καταστῇ σαφεστέρα. Ἡ ἀρετὴ θὰ παρέμενε ἀνίσχυρος ἐὰν ἐπρόκειτο νὰ ἀρυσθῇ τὰ ὄπλα τῆς ἀπὸ τὴν ὀπλοθήκην μιᾶς μεταφυσικῆς ἢ ὁποῖα θὰ ἦτο καθαρῶς ζήτημα θεωρίας, καθόσον τὴν θεωρίαν «ἐλάχιστοι μόνον ἄνθρωποι εἶνε εἰς θέσιν νὰ χειρισθῶσι». Ὅχι, «ἕκαστος ἄνθρωπος» ἔχει ἐν ἑαυτῷ ἔχνος συνειδήσεως ἠθικοῦ καθήκοντος καὶ ἠθικῆς εὐθύνης, ἐπὶ τῶν ἀρχῶν τῶν ὁποίων ἀνάγκη νὰ ἔχη σαφῆ γνῶσιν τ. ἔ. «τὸ νὰ ἔχη τις» μεταφυσικὴν τῶν ἠθῶν «εἶνε καθήκον πρὸς ἑαυτὸν καὶ κάθε ἄνθρωπος τὴν ἔχει ἐν ἑαυτῷ, καίτοι συνήθως κατὰ τρόπον σκοτεινόν»²⁾ πᾶσα ἠθικὴ ἀρχὴ «δὲν εἶνε κατ' οὐσίαν ἄλλο τι εἰμὴ ἀσαφῶς νοουμένη μεταφυσικὴ, ἢ ὁποῖα

τὴν πρακτικὴν φιλοσοφίαν, καθόσον «ἡ συναγωγή τῆς διαίρεσεως ἐνός συστήματος τ. ἔ. ἢ ἀπόδειξις ὅτι εἶνε πλήρης ἀλλὰ καὶ σταθερά, ὅτι τούτέστι ἢ μετάβασις ἀπὸ τῆς διαίρουμένης ἐννοίας εἰς τὰ μέλη τῆς διαίρεσεως καθ' ὅλην τὴν σειράν τῶν ὑποδιαίρεσεων γίνεται ἄνευ πηδήματος (divisio per saltum), εἶνε εἰς ἐκ τῶν διαχωρέσματα πληροῦσιν ὄρων διὰ τὸν σύνθετον ἐνός συστήματος». Ἄρα ὅμως ὁ ἄνθρωπος, ὁ ὁποῖος ἐπλάσθη ὑπὸ τῆς φύσεως, δὲν πράττει τὸ ἀγαθὸν ἀφ' ἑαυτοῦ του (ὅχι ἐξ ἐμφύτου κλίσεως) καὶ δὲν εἶνε ἀγαθός, διὰ τοῦτο εἶνε ἀνάγκη νὰ διακρίνωμεν δύο περιπτώσεις. Ὑπάρχουσι νόμοι οἱ ὁποῖοι μίαν ὑποχρεοῦσι μόνον εἰς ὄρισμένας πράξεις, τούτέστι ζητοῦσιν ἀπὸ ἡμᾶς μόνον νομιμότητα διὰ τοῦ ὄρισμοῦ τούτου καθορίζεται τὸ πεδῖον τῆς ἐπιστήμης τοῦ δικαίου. Ὑπάρχει ὅμως κλήν τούτων καὶ εἰς νόμος (ὁ ἠθικός νόμος) ὁ ὁποῖος μίαν ἐπιτάσσει ἀκόμη νὰ καταστήσωμεν τὸ καθήκον ἐλατήριον τῆς θελήσεώς μας: ἐπ' αὐτοῦ στηρίζεται ὁλόκληρος ἡ ἠθικότης, δι' αὐτοῦ καθορίζεται τὸ πεδῖον τῆς θεωρίας περὶ ἀρετῆς. Εἰς τὸ μνημονευθὲν σύγγραμμά του προσπιθεῖ ἀκόμη ἐπανειλημμένως ὁ Καντ νὰ καθορίσῃ ἐκ τῶν προτέρων καὶ τὰς λοιπὰς ὑποδιαίρεσις (πρβλ. Ἐκδ. Ἀκαδημίας Τομ. VI σελ. 218 ἐπ. σελ. 239-242, σελ. 208, σελ. 410-412). Μάλιστα προχωρεῖ ἐν τῇ ὑποδιαίρεσει οἶονεὶ δοκιμαστικῶς, περισσότερο ἀφ' ὅτι ἐπιτρέπουσι τὰ πράγματα, κατόπιν δὲ οἶονεὶ ἀπαλείφει τμήματά τινα (διὰ τῆς προσθήκης τῆς λέξεως vacat): ἀναπτύσσει διάφορα σχέδια τῆς διαίρεσεως, τὰ ὅποια κατόπιν συνδυάζονται πρὸς ἀλλήλα, τασσομένου τοῦ ἐνός ὑπεράνω τῶν ἄλλων ἢ προτασσομένων τούτων. Ταῦτα πάντα διακινῶσαι κάσον ὀλίγον ἢ Κριτικὴ τοῦ πρακτικοῦ Λόγου προπαρασκευάσε τὴν Μεταφυσικὴν τῶν ἠθῶν.

εὐρίσκεται παρ' ἐκάστῳ ἀνθρώπῳ ὡς ἐκ τῆς λογικῆς αὐτοῦ φύσεως. Ἀκριβῶς ἐπ' αὐτοῦ στηρίζεται τὸ δυνατόν τῆς ἐφαρμογῆς τῆς πρακτικῆς μεθόδου ἐν τῇ παιδαγωγικῇ τῶν ἡθῶν¹⁾. Ἐπ' αὐτοῦ ὅμως

¹⁾ Ἡρβλ. ἐπὶ παραδ. Μεταφυσικῆν τῶν ἠθῶν, ἔκδ. Ἀκαδ. τόμ. VI σελ. 216 καὶ 376.—Ἦδη ἡ εἰσαγωγή τῆς λέξεως «κατασκευαστὸς» καὶ ἡ ἀπόφρασις ὅτι ἀρκεῖ νὰ διαλυθῇ τὸ σκότος τοῦτο, εἶνε δυνατόν νὰ χρησιμοποιώσιν ὡς ἀπόδειξις τοῦ ὅτι ὁ Καντ μεταχειρίζεται ἐν τῇ πρακτικῇ φιλοσοφίᾳ μεθοδολογικά τεχνάσματα τῆς σχολῆς τοῦ Wolff τὰ ὅποια διακρίθειεν ὡς μὴ δυνάμενα νὰ χρησιμοποιηθῶσιν ἐπὶ τοῦ θεωρητικοῦ πεδίου. Ὅπως ὁ Καντ προϋποθέτει ὅτι ἕκαστος ἀνθρώπος κατέχει ἤδη μίαν ἀμυδρῶς νοσημένην μεταφυσικὴν τῶν ἡθῶν, οὕτω ὁ Wolff παραδέχεται καὶ μίαν «φυσικὴν λογικὴν» καὶ μίαν «φυσικὴν ὀντολογία», αἱ ὅποια δια τὸν συνήθη ἀνθρώπου εἶνε δεδομένα μαζὺ μὲ τὴν ἰδίαν του ὑπαρξίν καὶ αἱ ὅποια δὲν ἔχουσι ἀνάγκην εἰμὴ νὰ διευκρινισθῶσιν ἐπιστημονικῶς διὰ τῆς «τεχνητῆς λογικῆς καὶ», διὰ τῆς τεχνητῆς ὀντολογίας, νὰ ἐξελιχθῶσι σαφῶς καὶ νὰ ἀποδείχθῶσιν ἀναγκρῶς (Ἡρβλ. Wolff Logica, 1728, ἔκδ. III 1740, § 6 ἐπ. Ontologia, 1730, ἔκδ. II 1736, § 21 ἐπ.). Περὶ τοῦ Wolff θὰ ἠδυνάμεθα ἴσως νὰ εἴπωμεν γενικῶς ὅτι ἡ φιλοσοφία αὐτοῦ ἀποτελεῖ μίαν ἐρμηγείαν τῆς ἰδίας ἡμῶν ἐπιπέδου ὑπὸ τὴν συνήθη αὐτῆς μορφήν. Περὶ τοῦ Καντ ἰσχύει ταῦτο τὸ πολὺ διὰ τὴν πρακτικὴν φιλοσοφίαν καὶ ἐκεῖ κυρίως μόνον διὰ τὴν Μεταφυσικὴν τῶν ἠθῶν καὶ τὴν θεμελιώσιν τῆς, ὅχι ὅμως διὰ τὴν Κριτικὴν τοῦ πρακτικοῦ λόγου καὶ ἀκόμη ὀλιγοῦτερον διὰ τὴν Κριτικὴν τοῦ καθαροῦ Λόγου. Διότι αἱ δύο Κριτικαὶ ὄχι μόνον ἀναπτύσσουσι καὶ διασαφηρίζουσι τὴν εἶνε δεδομένην συγχρόνως μὲ τὴν ὑπαρξίν μας, ἀλλὰ προχωροῦσι διὰ τῆς «νοητῆς» μεθόδου πέραν ταύτου, προσπαθοῦσι νὰ ἀνεύρωσι ἄλλους μὴ δεδομένους ὄρους καὶ προϋποθέσεις διὰ τὸ δεδομένον, διὰ νὰ δικαιολογήσωσι ταῦτο ἐξ ἐκείνων. Εἶνε ἴσως δυνατόν νὰ συναγάγωμεν αὐτόχρημα τὴν περὶ αὐτῶν ἐξέλιξιν τῆς γερμανικῆς ἰδιοκρατίας ἐκ τῆς προσπαθείας πρὸς ὑπερνίκησιν τῆς ἀνακολουθίας ἢ ὅμοια προφανῶς ὑφίσταται μεταξὺ τῆς μεθόδου τοῦ Wolff, διευκρίνισιν τοῦ δεδομένου καὶ τῆς «νοητῆς» φιλοσοφικῆς μεθόδου, πρὸς ἀνεύρωσιν ὄρων καθιστανόντων δυνατὸν τὸ νὰ εἶνε τι δεδομένον. Τὸ πρῶτον βῆμα πρὸς τὴν κατεύθυνσιν ταύτην κέραι φησὶ νὰ ἀγάγῃ ἡμᾶς εἰς στενωτέραν συνένωσιν τῆς θεωρητικῆς καὶ πρακτικῆς φιλοσοφίας, ὡς π. χ. ἐγένετο ταῦτο παρὰ τῷ Fichte. Ὅτι παρόμοια προβλήματα ἀπασχολοῦσι σοβαρῶς πάλιν τὴν σύγχρονον φιλοσοφίαν φαίνεται πρὸ παντὸς ἐκ τοῦ μεγάλου ἐνδιαφέροντος τὸ ὅμοιον ἐπισημαίνει τὸ ἔργον τοῦ Martin Heidegger (Sein und Zeit, I, 1927). Ἐν τῇ πραγματείᾳ τοῦ Heidegger «Vom Wesen des Grundes» (πρὸς τὴν τῶν Husserl, 1926) γίνεται παραπομπὴ εἰς ἓν ἔργον «Kants Kritik der reinen Vernunft und die Idee einer Fundamentalontologie». Τὸ βιβλίον τοῦτο δὲν εἶχεν εἰσὶ δημοσιευθῆ κατ' ἑνὴν στιγμὴν ἐγράφητο ἢ παροῦσα μελέτη ἐκ τῶν ὑπαινιγμῶν ἐν τῇ μνημονευθείσῃ πραγματείᾳ φαίνεται ὅτι θὰ θέσῃ εἰς τὸ κέντρον τὰ ἐνταῦθα ὑποδειχθέντα προβλήματα.

στηρίζεται ἐπίσης τὸ γεγονός ὅτι ἡ συστηματικὴ μέθοδος τοῦ Καντ ἔνεκα τῶν ἐν αὐτῇ τῇ ἰδίᾳ κειμένων ἀνακολουθιῶν ὤθησεν εἰς τὴν ὑπέρβασιν αὐτῆς.

Μετὰ τὰ πρὸ ὀλίγου λεχθέντα θὰ ἠδύνατο ἴσως νὰ γεννηθῆ ἡ ἐντύπωσις ὅτι αἱ περὶ ἀγωγῆς σκέψεις ἐμφανίζονται παρὰ Καντ μόνον εἰς τὰ σύνορα τῆς κριτικῆς φιλοσοφίας (ἤτοι μόνον εἰς τὴν μεθοδολογίαν περὶ τῆς πρακτικῆς χρήσεως τοῦ λόγου) καὶ ὅτι κυρίως μόνον ἔξωθεν αὐτῆς (ἤτοι μόνον εἰς τὴν ἀνθρωπολογία) εἶνε δυνατόν νὰ γίνῃ περὶ αὐτῶν λεπτομερῆς λόγος. Ἐὰν ἀφήσωμεν κατὰ μέρος τὰ ἱστορικο-φιλοσοφικά ἔργα τοῦ Καντ (συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν ἱστορικο-φιλοσοφικῶν τμημάτων τῆς κριτικῆς τῆς Κρίσεως) καὶ τὰς εἰδικὰς διαλέξεις του περὶ «Παιδαγωγικῆς», τότε πράγματι εὐρίσκομεν εἰς τὰ μνημονευθέντα χωρία τὰς λεπτομερεστάτας συζητήσεις περὶ φιλοσοφίας τῆς ἀγωγῆς. Καὶ ὅμως αἱ θεμελιώδεις ἔννοιαι αὐτῶν ἔχουσι ἤδη ἐτοιμασθῆ ὑπὸ τῶν καθαρῶς κριτικῶν μερῶν τοῦ συστήματος. Διὰ τοῦτο ἔχει ἀνάγκην κάποιας λεπτομερεστέρως ἐξηγήσεως ἢ θέσις τῆς ἀνθρωπολογίας ἔναντι τῆς Κριτικῆς τοῦ Λόγου.

Ὅπως ἡ Κριτικὴ φαίνεται νὰ κορυφοῦται εἰς μίαν καὶ μόνην ἔννοιαν τοῦ ἐγὼ (ἤτοι ἐν τῇ ἐννοίᾳ τοῦ ἐνὸς τόσον θεωρητικοῦ ὅσον καὶ πρακτικοῦ λόγου) οὕτω καὶ ἡ θεωρία περὶ τῆς πρακτικῆς ἐφαρμογῆς τῶν διὰ τῆς κριτικῆς ἀποκτηθέντων πορισμάτων φαίνεται καὶ αὕτη νὰ περαιτοῦται μὲ τὴν ἔννοιαν ἐνὸς καὶ μόνου ἐγὼ, τοῦτέστι μὲ τὴν ἔννοιαν τοῦ «ἀνθρώπου». Αὐτὸς ὁ εἷς καὶ μόνος λόγος εἶνε κείτοχος τῶν «ἐκ τῶν προτέρων» ἀρχῶν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὁποίων κανονίζεται ἡ ὑπαρξίς τοῦ ἀνθρώπου, ὅταν πρόκειται νὰ ἐκπληρώσῃ τὸν «προορισμόν» του καὶ μετ' αὐτοῦ συγχρόνως (ὅπως τόσον εὐχαρίστως ἐκφράζεται ὁ Καντ) «τὸν προορισμόν τῆς ἀνθρωπότητος». Καὶ αἱ δύο ὅμως ἔννοιαι (ἡ ἔννοια τοῦ ἐνὸς λόγου καὶ ἡ ἔννοια τοῦ ἀνθρώπου) δὲν ἐξετάζονται λεπτομερῶς ἐντὸς αὐτῆς τῆς φιλοσοφίας τοῦ Καντ. Τὴν ἀπόδειξιν τῆς ἀρχηγόνου ἐνότητος τῆς ἰκανότητος τοῦ λόγου ὑπόσχεται μόνον ὁ Καντ, χωρὶς ὅμως ὁ ἴδιος νὰ ἐκπληρώσῃ ποτὲ τὴν ὑπόσχεσιν ταύτην. Ἀκριβῶς ἔνεκεν τῆς μὴ ἐκπληρώσεως τῆς ἀπαιτήσεως ταύτης τῆς συστηματικῆς ἐνότητος παρίσταται

ανάγκη νὰ παρεμβληθῆ ἡ Κριτικὴ τῆς Δυνάμεως τῆς Κρίσεως ὡς σύνδεσμος μεταξὺ τῆς Κριτικῆς τοῦ καθαροῦ Λόγου καὶ τῆς Κριτικῆς τοῦ πρακτικοῦ Λόγου. Ἡ δὲ ὑπαρξίς τοῦ ἀνθρώπου ἐξετάζεται ὑπὸ τοῦ Καντ λεπτομερῶς μόνον ἔξω τοῦ κύκλου τῆς καθαρᾶς φιλοσοφίας, τοῦτέστι μόνον ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς «Ἀνθρωπολογίας ἀπὸ πραγματικῆς ἀπόψεως» (1798). Ἀμρότερα ταῦτα, ἡ διπλῆ αὕτη παραίτησις ἀπὸ τοῦ φιλοσοφεῖν, ἀπαιτοῦνται ὑπὸ τῆς αὐστηρᾶς, «κατὰ τοὺς σχολικοὺς κανόνας» μωρφῆς τῆς σκέψεως τοῦ Καντ, ἡ ὁποία ἀφ' ἑνὸς μὲν ἀπαγορεύει πᾶντα «ὑβρικετῆ» σχηματισμὸν ἰδεῶν, ἀφ' ἑτέρου δὲ (διὰ λόγους ἀκριβοῦς γενικῆς ἰσχύος) δὲν θέλει νὰ ἐγκαταλίπη τὸ πεδίον τῶν ἐκ τῶν προτέρων καθαρῶν νοημάτων.

Παραλλήλως ὅμως πρὸς τὴν «σχολικὴν» ἔννοιαν τῆς φιλοσοφίας γνωρίζει ὁ Καντ καὶ μίαν «κοσμικὴν ἔννοιαν» αὐτῆς καὶ μόνον μὲ τὴν τελευταίαν ταύτην ἐκφράζεται πλήρως ἡ μεγάλη καὶ περιεκτικὴ παιδαγωγικὴ σπουδαιότης συμπάσης τῆς καθαρᾶς φιλοσοφικῆς σκέψεως. Ἡ «σχολικὴ ἔννοια» ἀπαιτεῖ ἀπλῶς «σύστημα τῶν φιλοσοφικῶν γνώσεων ἢ λογικῶν γνώσεων ἐξ ἐννοιῶν»: ὁ φιλόσοφος τῆς σχολῆς ἀναζητεῖ τὸ σύστημα τῆς γνώσεως «μόνον ὡς ἐπιστήμην», προσπαθεῖ νὰ ἀποκτήσῃ μόνον τὴν «συστηματικὴν ἐνότητα τῆς γνώσεως, ἄρα τὴν λογικὴν τελειότητα τῆς γνώσεως». Κατὰ τὴν «κοσμικὴν ἔννοιαν» τοῦναντίον φιλοσοφία εἶνε «ἡ ἐπιστήμη περὶ τῆς ἀναφορᾶς τοῦ συνόλου τῶν γνώσεων ἐπὶ τῶν οὐσιαστικῶν σκοπῶν τοῦ ἀνθρώπινου λογικοῦ»: μάλιστα καὶ ἡ ἴδια περιλαμβάνει τὴν ἐπιστήμην περὶ τῶν τελευταίων τούτων σκοπῶν, ἰδιαίτερος περὶ τοῦ τελικοῦ σκοποῦ (περὶ τοῦ ἠθικοῦ προσορισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου) καὶ περὶ τῶν «δευτερευόντων σκοπῶν οἱ ὁποῖοι ἀνήκουσιν ἀναγκασίως εἰς ἐκεῖνον ὡς μέσα». Ἡ «κοσμικὴ αὕτη ἔννοια» ὑπῆρχε καὶ αὐσίαν πάντοτε «εἰς τὸ βῆθος τοῦ ὀνόματος «Φιλοσοφία» καὶ ἰδίᾳ ὅταν οἶονε τὴν ἐπροσωποποιοῦν καὶ ἔθετον αὐτὴν ὡς πρότυπον τοῦ ἰδεώδους τοῦ «φιλοσόφου». Ἐν τῇ ἐννοίᾳ ταύτῃ ἡ φιλοσοφία δὲν εἶναι ἀπλῶς ἐπιστήμη, ἀλλ' εἶνε ταυτοχρόνως «θεωρία τῆς σοφίας» καὶ «νομοθέτης τοῦ λόγου». Ὁ δὲ φιλόσοφος δὲν εἶνε ἀπλῶς ἐρευνητής, δὲν εἶνε ἀπλῶς ἀνθρώπος κατέχων ἕλα τὰ τεχνήσιμα τῆς λογικῆς, ἀλλὰ μεταβάλλεται εἰς διδάσκαλον τῆς σοφίας διὰ διδασκαλίαν καὶ παρι-

δείγματος», εἰς «νομοθέτην» διὰ τὴν λογικὴν διαρρύθμισιν τῆς ζωῆς, εἰς «διδάσκαλον ἐν τῷ ἰδεώδει». Εἰς ταῦτα προσθέτει μετ' ἐπιφυλάξεως καὶ μετριοφροσύνης τὰ ἑξῆς: «ἐν τοιαύτῃ σημασίᾳ θὰ ἦτο ἔνδειξις μεγάλης ἐπάρσεως τὸ νὰ ἀποκαλῆ τις τὸν ἑαυτὸν τοῦ φιλοσόφου καὶ νὰ ἔχη τὴν ἀξίωσιν ὅτι ἐγένετο ἤδη ἴσος πρὸς τὸ πρότυπον τὸ ὁποῖον μόνον ἐν τῇ ἰδέᾳ ὑπάρχει». Διὰ τοῦτο παραλείπει νὰ περιγράψῃ περισσότερον τὴν ἰδεώδη ταύτην εἰκόνα, «καθόσον τοιοῦτος φιλόσοφος οὐδαμοῦ εὐρίσκειται, ἐνῶ ἡ ἰδέα τῆς νομοθεσίας του συναντᾶται παντοῦ εἰς ἐκάστην ἀνθρωπίνην λογικὴν». Ἐν τῇ Κριτικῇ τοῦ καθαροῦ Λόγου ἐνδιαφέρει αὐτὸν μόνον νὰ καθορίσῃ ἀκριβέστερον ὁποῖαν συστηματικὴν ἐνότητα «προδιαγράφει» ἡ φιλοσοφία κατὰ τὴν κοσμικὴν αὐτῆς ἔννοιαν. Ἀμέσως δὲ κατόπιν τούτου ἐκθέτει ἐν γενικαῖς γραμμαῖς ἀκριβῶς ἐκεῖνο τὸ ἄνω ἐξετασθὲν θεμελιῶδες σχέδιον τῆς Μεταφυσικῆς περὶ τοῦ ὁποῖου εἰς ἄλλο τι χωρίον λέγει ὅτι διὰ τὴν ἐκτέλεσίν του εἶνε ἀπαραίτητος ἡ αὐστηρότης καὶ ἡ κατὰ τοὺς σχολικοὺς κανόνας ἐργαζομένη μέθοδος τοῦ Wolff· εἰς δὲ τὴν εἰσαγωγὴν τῆς Λογικῆς του εἰδικῶς τονίζει ὁ Καντ (παρὰ τὴν ἀναγνώρισιν τῆς ἀξίας τῆς κοσμικῆς ἐννοίας τῆς φιλοσοφίας) ὅτι ἡ συστηματικὴ ἀριότης καὶ ἐνότης ἀποτελεῖ τὸ χαρακτηριστικὸν γνώρισμα ἀκριβῶς τῆς κατὰ τοὺς σχολικοὺς κανόνας ἐργαζομένης φιλοσοφικῆς σκέψεως.¹⁾ Τὰ ὀλίγα ταῦτα σημεῖα δύνανται νὰ ἐξαρκέσωσιν ὡς ἀπόδειξις τοῦ ὅτι ὁ Καντ δὲν θέλει νὰ εἴπῃ ὅτι ἡ συστηματικὴ διάταξις τῆς φιλοσοφίας προέρχεται ἐκ τῆς κοσμικῆς αὐτῆς ἐννοίας, ἀλλὰ τοῦναντίον ὅτι ἡ κοσμικὴ ἔννοια εἶνε εἰς θέσιν νὰ «προδιαγράψῃ» συστηματικὴν ἐνότητα μόνον ἐν τῇ ἐννοίᾳ ὅτι ἔχει ταύτης ἀνάγκην ὡς ἀπαραιτήτου προϋποθέσεως.

Πάντα ταῦτα εἶνε ἀνάγκη νὰ ἴδωμεν πρὸ ὀφθαλμῶν ὅταν ἀναγιγνώσκωμεν τὸ ἑξῆς χωρίον: Τὸ πεδίον τῆς φιλοσοφίας ἐν τῇ ἀναφορᾷ αὐτῆς εἰς τὸν κόσμον δύναται τὰ συνοψισθῆ εἰς τὰ ἑξῆς ἔρωτήματα:

¹⁾ Πρβλ. Κ. τ. κ. Α. Β. σελ. 866-868. Λογικὴ ἔκδ. Jaesche Εἰσαγωγὴ III (Ἐκδ. Ἀκαδ. Τόμ. ΙΧ, σελ. 28/24).

- 1) Τι είμαι εις θέσιν να γνωρίζω;
- 2) Τι οφείλω να πράξω;
- 3) Τι δύναμαι να ελπίζω;
- 4) Τι είναι ο άνθρωπος;

Εἰς τὸ πρῶτον ἐρώτημα ἀπαντᾷ ἡ μεταφυσικὴ, εἰς τὸ δεύ-
τερον ἡ ἠθικὴ, εἰς τὸ τρίτον ἡ θρησκεία, εἰς τὸ τέταρτον ἡ
ἀνθρωπολογία. Κατ' οὐσίαν ὅμως θὰ ἠδυνάμεθα νὰ περιλάβω-
μεν τὰ πάντα εἰς τὴν ἀνθρωπολογίαν· διότι τὰ τρία πρῶτα ἐρωτήματα
ἀναφέρονται εἰς τὸ τρίτον. Τὸ τοιοῦτον δὲν σημαίνει ἄρα ὅτι εἰς
τὰ δύο πρῶτα ἐρωτήματα (τὰ θεμελιώδη ἐρωτήματα τῆς κριτικῆς δια-
τυπώσεως τῶν προβλημάτων τὰ ὁποῖα καὶ μόνον περιλαμβάνονται με-
ταξὺ ἀγκυλῶν ἐν τῷ βιβλίῳ, πράγμα ἄξιον παρατηρήσεως) πρέπει νὰ
δώσῃ τὴν ἀπάντησιν ἡ ἀνθρωπολογία, ἀλλὰ μόνον ὅτι αἱ διὰ ταῦτα
ἀπαντήσεις ἀνάγκη νὰ ἀναφέρονται εἰς τὴν ἀνθρωπολογίαν, νὰ ἐφαρ-
μόζονται εἰς αὐτήν, ὅτι ἀνάγκη νὰ λαμβάνονται ὑπ' ὄψιν ἀμέσως ὡς
ἐκείνη θέτῃ τὰ ἐρωτήματα. Ἡ παρατεθεῖσα τελικὴ φράσις σημαίνει
ἄρα κυρίως ἀκριβῶς ὅτι καὶ ἓνα ἄλλο, ἐκ πρώτης ἡμέρας οὐχὶ ὀλι-
γώτερον παρὰδοχὸν χωρίον εἰς τὸ παρόρημα τῆς εἰσαγωγῆς εἰς
τὴν Λογικὴν τοῦ Καντ: «τὸ πᾶν ἔχει ὡς τελικὸν σκοπὸν τὸ πρα-
κτικόν, καὶ εἰς τὴν τάσιν ταύτην ἀκριβῶς παντὸς τοῦ θεωρητικοῦ
καὶ τῶν θεωριῶν ἐν σχέσει πρὸς τὴν χρησιμοποίησιν αὐτῶν ἔγκειται
ἡ πρακτικὴ ἀξία τῆς γνώσεώς μας»¹⁾). Οὕτω μόνον ἀποκτᾷ καὶ ἡ φιλο-
σοφία «ἀξιοπρέπειαν», δηλ. ἀπόλυτον ἀξίαν· μόνον οὕτως εἶνε
εἰς θέσιν νὰ ἀνταποκριθῇ εἰς τὴν «παγκόσμιον αὐτῆς ἔννοιαν»: μόνον
οὕτω (τοῦτο μᾶς ἐπιτρέπεται νὰ προσθέσωμεν ἐν τῷ πνεύματι τοῦ
Καντ) ἀποκτᾷ αὕτη τὴν γενικὴν αὐτῆς παιδαγωγικὴν σπουδαιότητα,
τὴν σπουδαιότητά της ὅχι μόνον ὅσον ἀφορᾷ τὴν θεωρίαν περὶ
ἀγωγῆς, ἀλλὰ καὶ δι' αὐτὴν ἀκόμη τὴν ἀγωγήν. Διότι ὁ φιλόσοφος ἐν
τῇ παγκοσμίῳ σημασίᾳ δὲν μένει ἀπλῶς, ὡς εἴπομεν, διδάσκαλος τῆς
ἐπιστήμης, ἄρα ὄχι ἀπλοῦς θεωρητικὸς παιδαγωγός· ἀλλὰ γίνεται δι-
δάσκαλος ἐν τῷ ἰδεώδει, «ἐμπρακτον ὑπόδειγμα, ἄρα ἐπίσης ἀμέσως

διδάσκαλος ἐκείνων οἱ ὅποιοι διδάσκονται ἀπ' αὐτόν· ἡ φιλοσοφικὴ
αὐτοῦ σκέψις εἶνε ἤδη συνεργασία ἐν τῇ μορφώσει τοῦ ἀνθρωπίνου
γένους «χάριν τοῦ τελικοῦ σκοποῦ τῆς ἀνθρωπότητος».

Τὶ σημαίνουν τὰ ἀνωτέρω ἐν σχέσει πρὸς τὴν θέσιν τοῦ προ-
βλήματος περὶ τῆς ἀγωγῆς καὶ τῆς παιδείας ἐντὸς τοῦ συστήματος τοῦ
Καντ, δύναται σχετικῶς εὐκόλως νὰ καθορισθῇ ἐκ τοῦ τρόπου μὲ
τὸν ὁποῖον ὁ Καντ χαρακτηρίζει ἀκριβέστερον τὰς λειτουργίας τῆς
«πρακτικῆς αὐτοῦ ἀνθρωπολογίας». Ἦδη ἐν τῇ Κριτικῇ τοῦ καθαροῦ
λόγου τονίζει δὲ ὅτι δὲν πρέπει νὰ συγχέῃ τις τὴν ἀνθρωπολογίαν πρὸς
τὴν τυπικὴν Λογικὴν, ἢ πρὸς τὴν «νοητὴν» φιλοσοφίαν ἢ καὶ πρὸς
οἰονδήποτε τμήμα τῆς πρακτικῆς μεταφυσικῆς· διότι δὲν εἶνε αὕτη
εἰς θέσιν νὰ ἀνεύρῃ οὔτε «τοὺς τυπικοὺς κανόνας πάσης διανοήσεως,
οὔτε τὰς πρὸ πάσης πείρας ὀφισταμένας ἀρχὰς τῆς ἀντικειμενικῆς
γνώσεως, οὔτε τέλος τὰς ἀπολύτως ἰσχύουσας βάσεις τῆς ἠθικῆς, ἀλλὰ
τὸ πολὺ ἀναφέρεται εἰς «ὑπὸ τῆς πείρας παρεχομένους ὅρους» ὑπὸ
τοὺς ὁποῖους πάντα ταῦτα πραγματοποιιοῦνται ἐν τῷ πρακτικῷ βίῳ·
ἰδιαιτέρως εἶνε αὕτη εἰς θέσιν ἀπλῶς νὰ παρατηρήσῃ τὸν ἐμπει-
ρικὸν χαρακτῆρα τοῦ ἀνθρώπου... καὶ νὰ ἐξετάσῃ φυσιολογικῶς τὰ
ἐλατήρια τῶν πράξεων του». Ὅσον ἀφορᾷ τὰς φυσικὰς ὁσπὰς τοῦ
ἀνθρώπου αὗται «κεῖνται ἐκτός(!) τοῦ συστήματος τῆς μεταφυσικῆς
ἐν τῇ ἀνθρωπολογίᾳ»¹⁾). Ἀκόμη περισσότερον τονίζεται ἡ ἐξωτερικὴ
θέσις τῆς ἀνθρωπολογίας, ἡ θέσις αὐτῆς ἔξω τοῦ κυρίως συστήμα-
τος, εἰς τὰ ἠθικο-φιλοσοφικὰ συγγράμματα τοῦ Καντ. Ὁ πρόλογος
τῶν «θεμελιῶν τῆς Μεταφυσικῆς τῶν Ἠθῶν» ἀρχεται μὲ τὴν ἀντί-
θεσιν καθαρᾶς καὶ ἐμπειρικῆς φιλοσοφίας. Ἡ καθαρὰ ἢ ὀρθολογι-
στικὴ φιλοσοφία στηρίζεται ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον ἐπὶ πρώτων
ἀρχῶν η ρητορί, ἐνῶ ἡ ἐφηρμοσμένη, ἡ ἐμπειρικὴ φιλοσοφία στηρίζε-
ται ἐπὶ αἰτίων καὶ λόγων τῆς πείρας. Ὅπως εἰς τὴν (καθαράν) μετα-
φυσικὴν τῆς φύσεως ἀντιστοιχεῖ ἡ (ἐμπειρικὴ) φυσικὴ, οὕτω καὶ ἔναντι
τῆς (καθαρᾶς) Μεταφυσικῆς τῶν Ἠθῶν ἵσταται, ὡς ἐμπειρικῶς ἀντί-
στοιχος, ἡ πρακτικὴ ἀνθρωπολογία· εἰς ἀμφοτέρας τὰς περιπτώσεις

¹⁾ Πρβλ. Κ. τ. κ. Α, Β, σελ. VIII, σελ. 578, σελ. 869/870.—Προλεγόμενα,
Ἔκδ. Ἀκαδ. Τομ. IV, σελ. 362.

¹⁾ Λογική, Ἔκδ. Ἀκαδ. τόμ. IX, σελ. 25 καὶ 87.

εἶνε ἀνάγκη νὰ ἀποχωρήσωμεν ἐπιμελῶς τὸ καθαρὸν μέρος καὶ νὰ πραγματευθῶμεν αὐτὸ αὐτοτελῶς, πρὶν ἢ καταστῆ δυνατὸν εἰς τὸν φιλόσοφον νὰ ἀποπειραθῆ νὰ ἐφαρμοσθῇ τὰς σχετικὰς ἀρχὰς ἐπὶ τῆς πείρας. «Πᾶσα ἠθικὴ φιλοσοφία στηρίζεται ἐντελῶς ἐπὶ τοῦ καθαροῦ αὐτῆς μέρους, καὶ προκειμένου νὰ ἐφαρμοσθῆ ἐπὶ τοῦ ἀνθρώπου δὲν παραλαμβάνει οὐδὲ τὸ ἐλάχιστον ἐκ τῆς περὶ αὐτοῦ γνώσεως (ἀνθρωπολογία), ἀλλὰ δίδει εἰς αὐτόν, ὡς λογικὸν ὄν, νόμους ἐκ τῶν προτέρων οἱ ὅποιοι βεβαίως ἀπαιτοῦσι καὶ ὑπὸ τῆς πείρας ὀξυνθεῖσιν δύναμιν κρίσεως, ἐν μέρει μὲν διὰ νὰ διακριθῇ εἰς ποίας περιπτώσεις ἐφαρμόζονται οἱ νόμοι οὗτοι, ἐν μέρει δὲ διὰ νὰ εἰσαγάγῃ αὐτοὺς ἐντὸς τῆς θελήσεως τοῦ ἀνθρώπου καὶ νὰ προσαδῶσῃ εἰς αὐτοὺς μεγαλειτέραν βαρύτητα ἐν τῇ ἐφαρμογῇ»¹⁾. Διὰ τὴν λύσιν τοῦ δευτέρου προβλήματος δίδει ὁ Kant τὰς σπουδαιότερας ὑποδείξεις ἤδη ἐν τῇ μεθοδολογίᾳ τῆς «Κριτικῆς τοῦ πρακτικοῦ Λόγου» καὶ ἐν τῇ μεθοδολογίᾳ τῆς «Μεταφυσικῆς τῶν ἠθῶν» περὶ τῆς διακρίσεως εἰς τὰς περιπτώσεις τῆς ἐφαρμογῆς πραγματοποιεῖται ἐν ἐκτίσει μόνον ἐν τῇ «Ἀνθρωπολογίᾳ» του. Ἡ ἀπὸ παιδαγωγικῆς ἀπόψεως σπουδαιότης τοῦ συγγράμματος τούτου εἶνε συνελκῶς ἰδιαιτέρως μεγάλη. Ἐν τῷ σπουδαιότερον πρὸς τὴν Μεταφυσικῆν τῶν ἠθῶν ἔργον, ὡς τὸ ἕτερον μέρος ἐν τῇ διαιρέσει τῆς πρακτικῆς φιλοσοφίας ἐν γένει, θὰ ἦτο ἡ ἠθικὴ ἀνθρωπολογία, ἡ ὅποια ὅμως θὰ περιελάμβανε μόνον τοὺς υποκειμενικαίους, τόσον τοὺς παρῶν ὡς τὸν ὄντα καὶ τοὺς προσηλθόντας ἄνθρωπους τῆς πραγματοποιοῦσας τῶν νόμων τῆς πρώτης ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ φύσει, τὴν γένεσιν, διὰδοσιν καὶ ἰσχυροποιήσιν τῶν ἠθικῶν

ἀρχῶν (ἐν τῇ ἀγωγῇ, τῇ διδασκαλίᾳ ἐν τοῖς σχολείοις καὶ παρὰ τῷ λαῷ) ὡς καὶ διαφόρους ἄλλας παρεμφερεῖς ἐπὶ τῆς πείρας στηριζόμενας διδασκαλίας καὶ ἐντολάς, τῆς ὁποίας ὅμως ἠθικῆς ἀνθρωπολογίας δὲν εἶνε μὲν δυνατὸν νὰ στερηθῶμεν ἢ ὅποια ὅμως κατ' οὐδένα λόγον εἶνε δυνατὸν νὰ προηγηθῆ τῆς ἄλλης ἢ νὰ συγχισθῆ με ἐκείνην¹⁾.

Ἔνεκα τῆς μεγάλης ἀπὸ πρακτικῆς καὶ μάλιστα ἀπὸ παιδαγωγικῆς ἀπόψεως σπουδαιότητός της φέρει τὸ περὶ οὗ πρόκειται ἔργον τοῦ Kant τὸν χαρακτηριστικὸν τίτλον: «ἡ ἀνθρωπολογία ἀπὸ πραγματιστικῆς ἀπόψεως». Ἔχει ὡς σκοπὸν τὴν ἔρευναν ἐκείνου τὸ ὅποιον ὁ ἄνθρωπος «ὡς ἐλευθέρως ἐνεργοῦν ὢν ἐξ ἑαυτοῦ πράττει ἢ δύναται ἢ ὀφείλει νὰ πράξῃ». (Τοῦναντίον μία καθαρῶς θεωρητικὴ ἀνθρωπολογία θὰ ἦτο «γνώσις τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ φυσιολογικῆς ἀπόψεως καὶ θὰ ἠρεῖνα «εἰ κάμνει ἢ φύσις μὲ τὸν ἄνθρωπον»). Ἡ πραγματιστικὴ ὅμως ἀνθρωπολογία δὲν ἔχει μόνον, ὡς ἀνωτέρω ὑπεδηλώθη, σπουδαιότητα διὰ τὴν πρακτικὴν ζωὴν, ἀλλὰ καὶ δι' αὐτὸ τὸ φιλοσοφικῶς σκέπτεσθαι παρὰ τὴν θέσιν αὐτῆς ἔξω τοῦ συστήματος τῆς καθαρῶς ὀρθολογικῆς ἐπιστήμης (μάλιστα ἀκριβῶς λόγῳ τῆς ἐξωτερικῆς ταύτης θέσεως) ἀποτελεῖ αὐτὴ τὸ σπουδαιότερον βοηθητικὸν μέσον διὰ τὴν πρόοδον τῆς κατὰ τοὺς σχολικοὺς κανόνας φιλοσοφίας πρὸς τὸ φιλοσοφικῶς σκέπτεσθαι κατὰ τὴν παγκόσμιον ἔννοιαν. «Ἐν ὧ σις τοῦ κόσμου» ἀνάγκη νὰ ἐπακολουθήσῃ τὴν «ἐν τῷ σχολείῳ κτηθεῖσαν μάθησιν» διότι ὅλαι αἱ ὑφ' ἡμῶν κτηθεῖσαι γνώσεις καὶ ἐπιτηδειότητες πρόκειται νὰ χρησιμοποιηθῶσιν διὰ τὸν κόσμον. Ἐὰν ἀνωτέρω δευνύουσι χωρὶς καμμίαν ἀμφιβολίαν τι ἐννοεῖ ὁ Kant μὲ τὴν λέξιν «κόσμος» ταῦτοχρόνως δὲ εὐρέθη ἡ σπουδαιότερα ἔννοια πρὸς χαρακτηρισμὸν τοῦ ἰδεώδους του τῆς μαθήσεως. Ἐν τῇ Κριτικῇ καὶ τῇ Μεταφυσικῇ δὲν ἔρευνᾷ ὁ Kant (ὡς π. χ. τελευταίως ὁ Max Scheler ἐν τινι οὕτω ἐπιγραφόμενῳ συγγράμματι) «τὴν θέσιν τοῦ ἀνθρώπου ἐν τῷ κόσμῳ», ἀλλὰ ἀναζητεῖ τὰς ἀρχὰς διὰ τὴν περὶ τοῦ κόσμου ἀποψιν τοῦ ἀνθρώπου. Τροποποιούντες λοιπὸν ὄλλ-

¹⁾ Grundlegung zur Metaphysik der Sitten. Ἐκδ. Ἀκαδ. Τόμ. IV, σελ. 387-390. Ἡ διάκρισις μεταξὺ ἐμπειρικοῦ καὶ ὀρθολογικοῦ τμήματος τῆς φιλοσοφίας ἀκολουθεῖ τὴν χρῆσιν τῆς γλώσσης παρὰ Wolff ὁ ὅποιος π. χ. ἔγραψε δύο ὀγκώδη ψυχολογικὰ συγγράμματα μετὰ τίτλους «Psychologia empirica» (1732) καὶ «Psychologia rationalis» (1734). Τῆς διακρίσεως ταύτης κίρρει ὁ Wolff πολὺ μεγάλην χρῆσιν δὲν διεξέγη ὅμως αὐτὴν μὲ τὴν ἴδιαν βλαπτικὴν ἰσχυρότητα καὶ ἀκρίβειαν ὅπως ὁ Kant, ἀποθ' ἑνὸς μὲν θεωρεῖ ὅτι ὅλαι αἱ ὀρθολογικαὶ ἐπιστήμαι εὐρίσκονται ἤδη ὑπὸ φυσικὴν μορφήν, προδιαγεγραμμένα ἐν τῇ καθημερινῇ πείρᾳ τοῦ βίου (αἱ διακρίσεις ὑφίστανται ἐν τῷ αὐτῷ περιπτώσει μόνον εἰς τὴν μέθοδον) καὶ ἀφ' ἑτέρου τοῦ ἔλειπεν ἀκόρη ἡ κριτικὴ ἔννοια τοῦ «ἐκ τῶν προτέρων καὶ πρὸ πάσης πείρας» (νοητοῦ).

¹⁾ Metaphysik der Sitten. Ἐκδ. Ἀκαδ. τόμ. VI, σελ. 217.

γον τι τὸν τίτλον τὸν ὁποῖον ἔδωκεν εἰς τὸ κυριώτερον αὐτοῦ ἔργον Joh. Jak. Engel, πολὺ ἀναγιγνωσκόμενος καὶ ὑπὲρ τῆς διαδόσεως τῆς παιδείας ἐργαζόμενος φιλόσοφος τῆς ἐποχῆς τοῦ Kant, θὰ ἠδυναμέθα νὰ εἰπώμεν ὅτι: τὸ κυρίως σύστημα τῆς καντιανῆς φιλοσοφίας (περιλαμβάνον τὴν Κριτικὴν καὶ τὴν Μεταφυσικὴν), δὲν ἀποτελεῖ θεωρίαν περὶ τοῦ κόσμου, ἀλλὰ φιλοσοφίαν «διὰ τὸν κόσμον». Ἡ λέξις «κόσμος» ἐν τῇ ἐννοίᾳ ταύτῃ δὲν ἰσοδυναμεῖ ἐπὶ παραδείγματι μὲ τὴν «φύσιν» τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, ἀλλὰ οὔτε καὶ μὲ τὸν κόσμον τῆς ὀρθολογικῆς κοσμολογίας. Ὅπως διὰ τὸν προσδιορισμὸν τῆς ἐννοίας τῆς φύσεως μένει ὁ Kant προσανατολισμένος πρὸς τὸν Νεύτωνα καὶ διὰ τὸν τῆς θεωρητικῆς ἐννοίας τοῦ κόσμου πρὸς τὸν Wolff, οὕτω διὰ τὸν καθορισμὸν τοῦ «τῆς καγκοσμίου ἐννοίας τῆς φιλοσοφίας» ἀκολουθεῖ ἀκόμη τὰς τίσεις τῶν ἐκλαϊκευτῶν τῆς φιλοσοφίας συγγραφέων τῆς ἐποχῆς τῆς διαδόσεως τῶν φάτων: ὑπὸ τῶν τίσεων τούτων εἶνε καὶ παριμένει καθωρισμένη κατὰ τρόπον σημαντικὸν ἢ περιαιτέρω διαμόρφωσις τοῦ ἰδεώδους αὐτοῦ περὶ παιδείας.

Τῆς μεταβάσεως ἀπὸ τοῦ «σχολείου» εἰς τὴν «ζωὴν» (ἐκ τοῦ κατὰ τοὺς σχολικοὺς κανόνας συντεταγμένου συστήματος τῆς καθαρᾶς φιλοσοφίας εἰς τὴν πρακτικὴν ζωὴν) ἀνάγκη νὰ προηγηθῇ μία διδασκαλία περὶ τοῦ πῶς θὰ ἐφαρμόσομεν τὰς ἤδη ἀποκτηθεῖσας γνώσεις καὶ πῶς θὰ χρησιμοποιήσομεν αὐτὰς κατὰ τρόπον σύμφωνον πρὸς τὸν νοῦν ἡμῶν καθῶς καὶ πρὸς τὰς συνθήκας ὑπ' ἃς εὕρισκόμεθα ἢ πῶς θὰ δώσομεν πρακτικὸν χαρακτῆρα εἰς τὰς γνώσεις ἡμῶν. Διὰ τῆς «διδασκαλίας» (ἢτοι ὀλιγώτερον διὰ ἐπιστημονικῆς ἐρεῖνης ἢ δι' ἀπλῆς διδασχῆς) ἐπιθυμεῖ ὁ Kant νὰ πλησιάσῃ πρὸς τὴν πραγματοποίησιν ἐκείνων τῶν σκοπῶν τοὺς ὁποίους θέτει ἡ «καγκόσμιος ἐννοία τῆς φιλοσοφίας». Ὅσον καὶ ἂν πρόκειται «ὁ φιλόσοφος νὰ δράσῃ παιδαγωγικῶς διὰ τὸν κόσμον», ὡς βοήθητικά μέσα πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ἔχει κυρίως εἰς τὴν διάθεσίν του μόνον μέσα παιδείας, μόνον «γνώσεις» (οἶονεὶ πρὸ-γνώσεις τοῦ πρακτικοῦ βίου) τὰς ὁποίας μόνον ὡς διδάσκαλος εἶνε εἰς θέσιν νὰ μεταδώσῃ εἰς τοὺς μαθητὰς του. Κατὰ τὸ διάστημα τῆς διδασκαλικῆς του δράσεως ἔκειμεν ὁ Kant λαϊκὰς διαλέξεις ὄχι μόνον περὶ πραγματικῆς ἀνθρωπολογίας,

ἀλλὰ πλὴν τούτου καὶ περὶ «φυσικῆς γεωγραφίας». Ἡ φυσικὴ γεωγραφία δὲν πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς φυσικὴ ἐν τῇ ἐννοίᾳ αὐστηρῶς εἰδικῆς ἐπιστήμης τῆς φύσεως: τὴν ἀντικαθιστᾷ τόσον ὀλίγον ὕσον καὶ ἢ πραγματιστικὴ ἀνθρωπολογία εἶνε δυνατόν νὰ νοηθῇ ὡς κανονικὴ ἀντικατάστασις διὰ τὴν πραγματικὴν γνῶσιν τῶν ἀνθρώπων. Ὁ μόνος σκοπὸς τούτου εἶνε νὰ ἀποκατασταθῇ, τόσον εἰς τὸ θεωρητικὸν ὅσον καὶ εἰς τὸ πρακτικὸν μέρος τῆς φιλοσοφίας, μετάβασις ἀπὸ τοὺς κατὰ τοὺς κανόνας τοῦ σχολείου τρόπον τοῦ σκέπτεσθαι εἰς τὴν πείραν τοῦ βίου. Καὶ τῶν δύο μερῶν σκοπὸς εἶνε νὰ ἀποκτηθῇ «ἐν εἶδος προκαταρκτικῆς ἀσκήσεως» δι' ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον τελειωτικῶς ἕκαστος ἀνθρώπος θὰ πρέπει νὰ ἀποκτήσῃ μόνος του γινώσκων τὴν φυσικὴν καὶ συνασπαστρεφόμενος τοὺς ἀνθρώπους. «Λαμβάνομεν προκαταβολικῶς γνῶσιν τῆς μελλούσης ἡμῶν πείρας ἐν τῷ κόσμῳ, διὰ διδασκαλίας καὶ γενικῆς περιλήψεως... ἢ ὁποία μᾶς δίδει οἶονεὶ μίαν προκαταρκτικὴν ἐννοίαν τῶν πάντων». Ἐπὶ τῇ βίᾳ ἀναγνώσεως λεπτομερῶν περιγραφῶν ταξιδίων, βιογραφιῶν, ὑπομνημάτων κλπ. παρέχει ὁ Kant εἰς τοὺς ἀκουατὰς του ἓνα σχέδιον προσανατολισμοῦ οἶονεὶ ὡς συνοδὸν διὰ τὸν δρόμον τῆς ζωῆς των. Τὸ σχεδιάγραμμα τοῦτο ἔχει διπλὴν σημασίαν: ἀναφέρει πῶς πρέπει νὰ χρησιμοποιηθῶσιν ἀκόμη ἐν τῇ τύρβῃ τῆς ζωῆς αἱ ἤδη ἀποκτηθεῖσαι γνώσεις, καὶ πῶς πρέπει νὰ προσληφθῇ νέα πείρα: διαγράφει τὰς γενικὰς γραμμὰς ἐνὸς ὅλου καὶ ἐν αὐτῷ σημειοῖ τὰ μέρη ὅπου ὁ καθ' ἕνα ἀνθρώπος πρέπει νὰ κατατάξῃ τὴν ἰδιάζουσαν αὐτῷ ἐκ τῆς ζωῆς πείραν. Εἰς τὸ ἔργον τοῦτο ἔχει ἡ πραγματιστικὴ ἀνθρωπολογία μίαν σχετικὴν προτίμησιν ἀπέναντι τῆς φυσικῆς γεωγραφίας (ἀντιστοιχοῦσαν πρὸς τὴν προνομιούχον θέσιν τοῦ πρακτικοῦ Λόγου ἐναντι τοῦ θεωρητικοῦ) μόνον ἐκ τοῦ λόγου ὅτι μόνος ὁ ἀνθρώπος εἶνε «σκοπὸς τοῦ ἑαυτοῦ του», ἢ δὲ γνῶσις τῶν ἀνθρώπων εἶνε δυνατόν νὰ ἀποκληθῇ κατ' ἔξοχὴν «γνῶσις τοῦ κόσμου», καίτοι ὁ ἀνθρώπος, ὡς πλάσμα τῆς φύσεως ἀποτελεῖ «μέλημα μόνον τῶν πλασμάτων τῆς γῆς»¹⁾.

¹⁾ Anthropologie in pragmatischer Hinsicht (1798) Πρόλογος.—Physische Geographie, ἐκδ Bink 1802, § 2.—Θὰ ἦτο ἔργον ἐκτάκτως σκόπιμον νὰ ἐπεξεργασθῇ τις τὰ δύο ταῦτα συγγράμματα ἀπὸ ἀπόψεως φιλοσοφίας

Οὕτω φθάνομεν εἰς τὸ πάντων σπουδαιότατον σημεῖον ὅπου ἡ φιλοσοφία τοῦ Kant δὲν παρέχει στερεὰ συστηματικὰ καὶ τελικὰ συμπεράσματα, οὔτε παραδέχεται ταῦτα ὡς εὐκόλως δυνάμενα νὰ εὐρεθῶσι· καὶ δὲν εἶνε ἄξιον ἀπορίας ὅτι ἀκριβῶς εἰς τὸ ἀνοικτὸν τοῦτο παραμένον σημεῖον ἐμφανίζεται εἰς τὴν πρώτην γραμμὴν ἢ σκέψιν τῆς ἀγωγῆς. Ἐἰς τὴν Κριτικὴν καὶ τὴν Μεταφυσικὴν ἐπρόκειτο περὶ ἀρχῶν a priori· αὗται εἶνε ἅπασι διὰ παντὸς καθωρισμένα μετ' ἔξω τοῦ χρόνου ὑπάρχον γενικὸν καὶ ἀπόλυτον κῦρος· εἶνε ἀνεπίδεκτο

τῆς ἀγωγῆς, νὰ συναρμολογήσῃ ἐξ αὐτῶν τὸ ἰδεῶδες τοῦ Kant περὶ παιδείας καὶ νὰ δείξῃ κατὰ πόσον (ἴσως· πόσον ὀλίγον) τοῦτο ἔχει σχέσιν πρὸς τὴν ἤδη ἐν τῇ πρακτικῇ μέρει τοῦ κυρίως συστήματος ἀποκτηθεῖσαν ἰδέαν περὶ ἀγωγῆς. (Ἴσως καὶ δι' αὐτὴν τὴν κατανόησιν τῆς Κριτικῆς τοῦ καθαροῦ Λόγου θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἀρυσθῇ τις βοηθητικὰ μέσα ἐκ τῆς ἀνθρωπολογίας· ἀφοῦ δὲ ὁ Kant πραγματεύεται εἰς τὰς § 1—59, δηλαδὴ εἰς ὁλόκληρον τὸ πρῶτον μέρος «περὶ τῆς ἰκανότητος πρὸς γνῶσιν», θὰ πρέπει νὰ εἶνε δυνατόν καὶ ἀπὸ τοῦ σημείου τούτου νὰ βεβαιωθῇ πόσον μέρος ἐκ τῶν ἐν τῇ Κριτικῇ τοῦ καθαροῦ Λόγου ἐκτιθεμένων μετ' ψυχολογικὸν καὶ ἀνθρωπολογικὸν περιεχόμενον δὲν ἔχει σχέσιν πρὸς τὸ κύριον θέμα ἀλλὰ χρησιμεύει μόνον ὡς μέσον ἕσπερος παραστάσεως). Διὰ τὴν αἰτίαν τοῦ Kant ἐν σχέσιν πρὸς ζητήματα παιδαγωγικὰ τῶν πανεπιστημίων, εἶνε χρήσιμον νὰ παραβάλῃ τις τὸ σύγγραμμά του «Der Streit der Fakultäten (1798). Ἡ σημασία καὶ ἐνέργεια τῆς φιλοσοφίας τοῦ Kant εἰς τὰ παιδαγωγικὰ ζητήματα τοῦ πανεπιστημίου γίνεται σαφέστερον καταληπτὴ ἢ εἰς τὸ ἔργον τοῦτο τῆς γεροντικῆς του ἡλικίας ἐκ τινος σημειώματος τοῦ Kant ἐκ τῶν μετὰ θάνατον εὐρεθέντων (Ἔκδ. Ἀκαδ. Τομ. XV. 1, σελ. 394/395· ὁ σοφὸς ὁ ὁποῖος παραγνοῶν τὸν ἑαυτὸν του καὶ ἔχει περισσοτέραν τοῦ δέοντος πεποιθήσιν εἰς τὰς δυνάμεις του εἶνε ἰσχυρῆς τῆς ἐπιστήμης», εἶνε «Κύκλωψ». Ἐνταῦθα ὅμως ἐπὶ χαρακτηριστικὸν τοῦ Κύκλωπος δὲν εἶνε ἡ δύναμις ἀλλὰ τὸ μονόφθαλμον». Ἔχει ἀνάγκη ἐνός ἀκόμη ὀφθαλμοῦ ὁ ὁποῖος νὰ τοῦ ἐπιτρέπῃ νὰ βλέπῃ τὰ ἀντικείμενα καὶ ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῶν ἄλλων ἀνθρώπων. ἐπὶ τούτου ἀτηρίζεται ὁ ἀνθρωπιστικὸς χαρακτὴρ τῆς ἐπιστήμης... Ἐκαστος ἐξ ἡμῶν πρέπει νὰ ἴχῃ ἓνα εἰδικὸν ὀφθαλμὸν, ὁ ἱατρός· τῆς κριτικῆς τῆς ἡμετέρας γνώσεως τῆς φύσεως, ὁ νομικὸς τῆς γνώσεως ἡμῶν τοῦ δικαίου καὶ τῆς ἠθικῆς, ὁ θεολόγος τῆς Μεταφυσικῆς μας, ὁ γεωμέτρης τῆς κριτικῆς τῆς ἐν γένει λογικῆς γνώσεως. Ὁ δεύτερος ὀφθαλμὸς ἄρα θὰ εἶνε ὁ τῆς ἀντογνωσίας τοῦ ἀνθρωπίνου Λόγου ἀπὸ τῆς ὁποιᾶς δὲν θὰ ἔχομεν μέτρον διὰ τὴν ἡμετέραν γνώσιν». εἶνε ὁ ὀφθαλμὸς τῆς «ἀληθοῦς Φιλοσοφίας» (Περὶ. Ἀνθρωπολογία § 59· ἔκδ. ἀκαδημ. Τομ. VII, σελ. 227· Λογική, Εἰσαγωγή VI· ἔκδ. ἀκαδημ. Τομ. IX, σελ. 45· Friedrich Paulsen: Immanuel Kant und seine Lehre, 2te ἔκδ. 1920, σελ. 58-65 Kant als akademischer Lehrer.

ἐξελίξεως καὶ διὰ τοῦτο δύνανται τὸ πολὺ νὰ χρησιμεύσωσιν ὡς καθοδηγητικαὶ ἀπόψεις διὰ τὴν ἀγωγήν, ὅχι ὅμως καὶ νὰ ἐξαρκέσωσι πρὸς ἐξήγησιν αὐτῆς ταύτης τῆς πραγματοποιήσεως τῆς ἀγωγῆς. (Ἰδίως ἀπὸ τὴν «ἐννοιολογικὴν» φιλοσοφίαν ἀπαιτεῖ ὁ Kant ἐπανειλημμένως πλήρη ἐν ἑαυτῇ συστηματικότητα καὶ «τελειότητα»· καὶ εἰς ἄλλα ἐπίσης μέρη τῆς Μεταφυσικῆς πρέπει διὰ τῆς χρησιμοποίησεως ὡς βάσεως τοῦ πίνακος τῶν κατηγοριῶν καὶ ἄλλων παρομοίων βοηθητικῶν μέσων νὰ ἐξασφαλισθῇ πάντοτε καθ' ὅλα πλήρης περιγραφή, τοῦλάχιστον ἐφ' ὅσον πρόκειται περὶ τῆς ἐπεξεργασίας τῶν θεμελιωδῶν βάσεων. Εἶνε ἀληθὲς ὅτι ἐν τῇ εἰσαγωγῇ τῆς Ἀνθρωπολογίας τοῦ ἀξιοῦ ὁ Kant καὶ διὰ τὸ ἔργον του τοῦτο ὅτι «οἱ τίτλοι του εἶνε ἀπολύτως πλήρεις»· ἐνταῦθα ὅμως ἀπηύθυνε πρὸς τὸ «κοινὸν» αὐτόχρημα πρόσκλησιν εἰς συνεργασίαν, «ἐξ ἧς διευκολύνεται καὶ ἐπιταχύνεται ἡ ἀνάπτυξις τῶν κοινωφελῶν ἐπιστημῶν». Ἐνταῦθα ὁ Kant προτίθεται νὰ ἐπιδράσῃ ἐπὶ εὐρυτέρων κύκλων καὶ ἐν τῇ ἐννοίᾳ ταύτῃ ἀνακοινοῖ μετ' ἀποικίαν ἱκανοποιῆσιν τὰ ἐξῆς: «Κατὰ τὸ διάστημα τῆς καθηγεσίας μου καὶ ἐπὶ τριάκοντα περίπου ἔτη ἔκαμα δύο διαλέξεις ἐχούσας ὡς θέμα καὶ σκοπὸν γνῶσιν τοῦ κόσμου, ἦτοι (κατὰ τὸ χειμερινὸν ἐξάμηνον) ἀ ν θ ρ ω π ο λ ο γ ί α ν καὶ (κατὰ τὸ θερινὸν) φ υ σ ι κ ῆ ν γ ε ω γ ρ α φ ί α ν εἰς τὰς ἑσπείρας, λόγῳ τοῦ λαϊκοῦ τῶν χαρακτῆρος ἐθεώρησαν χρήσιμον νὰ παραστῶσι καὶ ἄλλας τάξεις ἀνθρώπων».

Ἐἰς τὸν τρόπον τοῦ ἐκλαϊκεύειν καὶ πρὸ παντὸς εἰς τὴν εὐρεῖαν διείδωσιν πολὺ μεγάλης ποσότητος ἀξίων μαθήσεως γνώσεων (ἄρα τοιούτων αἱ ὁποῖαι πρωτίστως μορφοῦσι τὴν διάνοιαν) ἐμφανίζεται ὁ Kant ὡς τέλειος εἰσέτι ὁπαδὸς τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ ἰδεώδους τῶν ἐπιδιωκόντων ἀπλῶς τὴν διαφώτισιν τῆς διανείας. Πιθανὸν τοιαύτη ἦτο καὶ ἡ γενικὴ ἐντύπωσις τὴν ὁποίαν ἔσχεν ὁ Goethe ὅταν τὸ πρῶτον ἀνέγνωσε τὴν «ἀνθρωπολογίαν» τοῦ Kant. Περὶ τούτου γράφει εἰς τὸν Schiller εἰς τὰς 19 Δεκεμβρίου 1798. Ἐν τοῖς καθ' ἑκάστον «θὰ εἶνε πάντοτε εὐχάριστος ἡ πνευματώδης ἐπεξεργασία τῶν θεμάτων» τὸ σύνολον ὅμως θὰ εἶνε δυσάρεστον διότι εἶνε ἀνάγκη νὰ βλέπωμεν, μίξυ μετ' ὁ Kant, τὸν ἀνθρώπον διαρκῶς «ἐν παθολογικῇ καταστάσει». Ἀμέσως ὅμως μετὰ ταῦτα διατυποῖ ὁ Goethe

προσωπικῆς φύσεως σκέψεις διὰ τῆς ἐξῆς παραδόξου προσηύχης: «Ἄλλως τε μισῶ πᾶν ὅ,τι ἀπλῶς μὲ διδάσκει χωρὶς νὰ ἐκπαυξάνῃ τὴν ἐνεργειάν μου ἢ καὶ ἀμέσως νὰ διεγείρῃ αὐτήν»¹⁾. Ἐνῶ ὁ Καντ θέλει διδάσκων τὸν ἀναγνώστην—νὰ ἐπιδράσῃ κατὰ τρόπον ζωογόνον ἐπὶ τῆς δράσεώς του. Ἢδη διὰ τοῦ γεγονότος ὅτι παραλείπεται ἡ ἀναγραφὴ ὀριστικοῦ τινος τέρατος, καὶ ἀρίσταντα ἀνοιχτὰ σημεῖα ἐν τῇ «κοινωφελεῖ ἐπιστήμῃ» προσετοιμάζεται πράγματι ἡ ἀκαιροχία, νέου τινὸς περὶ τῆς ἀγωγῆς ιδεώδους. Ἦ ἐμπειρικά τμήματα τῆς φιλοσοφίας πρέπει ἀπ' εὐθείας καὶ ἀπὸ πίσης ἀπόξικως νὰ καιασιῶσι γόνιμα διὰ τὸν βίον· αἱ κοινωφελεῖς ἐπιστῆμαι πρέπει νὰ ἴστανται ἀνοιχταὶ εἰς τὴν διὰ τῶν γεγονότων πείραν τῆς ζωῆς καὶ δὴ ἐν τῇ διττῇ ἐννοίᾳ. Ἄνάγκη νὰ ἐπιτελέσωσι μετάβασιν εἰς τὴν ζωὴν καὶ νὰ προκαλέσωσι οἶλονεὶ τὴν εἴσοδον ταύτης εἰς τὴν φιλοσοφίαν, αἱ ἴδιαι δὲ νὰ παραμένωσι πάντοτε ἐπιδεικτικὰ πλουτισμοῦ καὶ εὐρύσεως διὰ τῆς εἰσχωρήσεως νέας ἐκ τῆς ζωῆς πείρας. Λιὰ τοῦτο καὶ αἱ λαϊκῆς διαλέξεις τοῦ Καντ δὲν προσφέρουσιν εἰς τὸν ἀκροατὴν, οὔτε ἐν γενικαῖς γραμμαῖς, μίαν πλήρη «ἐγκυκλοπαιδείαν τῶν ἐπιστημῶν καὶ τεχνῶν», δὲν παραδίδουν εἰς αὐτὸν ἕτοιμον παιδείαν τὴν ὁποίαν νὰ δύναται ἀπλῶς νὰ ἰδιοποιηθῆ, ἀλλὰ παραδίδουσιν εἰς αὐτὸν τὰς γνώσεις ἃς δύναται νὰ διδαχθῆ διὰ τῆς διανοίας του μόνον ὡς μέσα πρὸς περαιτέρω μόρφωσιν διὰ τῶν ἰδίων ἑαυτοῦ δυναμίσεων. Λιὰ τῆς ἀπλῆς παραλαβῆς τῶν ὑπὸ τοῦ Καντ προσφερομένων δὲν μορφοῦται κυρίως ἀκόμη ὁ ἀκροατής, μόνον δὲ εἰς τὸν πρῶτον του βίον δύναται καὶ πρόκειται, νὰ μορφώσῃ αὐτὸς ἑαυτὸν (βιαίως ἐφαρμόζων τὸ ὑπὸ τοῦ Καντ ἐπὶ τῇ βίᾳ ἀρχὴν τῆς καθαρῆς φιλοσοφίας προ-

διαγραφὴν σχέδιον). Οὕτω συνδυάζει μετ' ἀλλήλων δύο σπουδαίας θεμελιώδεις ἰδέας τῆς παιδαγωγικῆς τοῦ διαφωτισμοῦ· τὴν ἰδέαν τῆς μορφώσεως τῆ ἰδία ἐνεργεία καὶ τὴν τῆς παιδείας δι' ὅσον τὸ δυνατόν περισσότερων γνώσεων. Αὐτὸς οὗτος ὁ συνδυασμὸς πραγματοποιεῖ ἤδη κάτι οὐσιαστικῶς νέον.

Ὅπως δὲ ποτε ἐμφανίζονται τὰ προβλήματα τῆς παιδαγωγικῆς, ἀκριβῶς διὰ τῆς «ἀνθρωπολογίας» τοῦ Καντ, ὑπὸ πολὺ παράδοξον φῶς. Ἐκεῖ πρόκειται πρὸ παντὸς περὶ μεταδόσεως γνώσεως ἢ ἀκριβέστερον περὶ γνώσεων· προπαρασκευαστικῶν διὰ τὸν βίον. Κυρίως δὲν πρόκειται πλέον περὶ ἀπ' εὐθείας ἐπιδράσεως ἐπὶ τῆς ψυχῆς τοῦ ἀκροατοῦ διότι αὕτη προϋποτίθεται ἤδη ὡς ἐξηραλισμένη. Μὲ μίαν λέξιν πρόκειται ἤδη μόνον περὶ παιδείας, μάλιστα μᾶς ἐπιτρέπεται νὰ εἴπωμεν περὶ γενικῆς παιδείας (ἐν τῇ ἐννοίᾳ τὴν ὁποίαν πολλὰς μέμερονται)· δὲν πρόκειται πλέον περὶ ἀγωγῆς τοῦ ἀκροατοῦ. Καὶ βιαίως ἀποτελεῖ ἀκριβῶς ἡ περὶ ἀγωγῆς θεωρία τοῦ Καντ μέγα τμήμα τοῦ εἰς τὴν γενικὴν μόρφωσιν ἀναγομένου διδασκαλικοῦ του ἔργου. Τὸ συμπέρασμα τοῦτο δὲν περιέχει καθόλου ἀντίρρασιν τινα. Μάλιστα ἡ διάκρισις τὴν ὁποίαν κάμνει ὁ Καντ μεταξὺ σχολικῆς καὶ παγκοσμίου φιλοσοφίας μᾶς φέρει αὐτομάτως εἰς τὸ συμπέρασμα ἐκεῖνο· οὐχ' ἦτον μᾶς δεικνύει τοῦτο πόσον ἡ ἰδέα περὶ ἀγωγῆς παρὰ Καντ ἀπωθῆθη εἰς τὴν περιφέρειαν τοῦ συστήματος του. Ἐὰν ἦτο ἐπιτετραμμένον νὰ ἐκφέρῃ τις κρίσιν περὶ τῆς δράσεως τοῦ Καντ μόνον ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῆς πανεπιστημιακῆς παιδαγωγικῆς, θὰ ἠδύνατο ἴσως νὰ λεχθῆ ὅτι ὁ Καντ ἐδίδαξε καθαρὴν φιλοσοφίαν, διὰ νὰ δώσῃ ἀγωγὴν, ἔκαμε λαϊκὰς διαλέξεις διὰ νὰ δώσῃ μόρφωσιν, ἰδίᾳ δὲ ἐπίσης διὰ νὰ καταστήσῃ τοὺς ἀκροατὰς του ἱκανοὺς νὰ μορφώσωσιν ἄλλους. Βεβαίως ἡ μόρφωσις αὕτη εἶνε ἀπλοῦς προπαρασκευαστικὸς βαθμὸς διὰ τὴν ὑφ' ἐκάστου ἀνθρώπου μόρφωσιν τοῦ ἑαυτοῦ του· ἀλλ' ἀκριβῶς τοῦτο σημαίνει παρὰ Καντ, ὅτι τὸ ἰδεῶδες τῆς μορφώσεως δὲν εἶνε δυνατόν νὰ ἀποτελῇ ἀποφασιστικὴν ἀρχὴν διὰ τὴν σύνθεσιν τοῦ φιλοσοφικοῦ συστήματος¹⁾.

¹⁾ Περισσότερον ὕλικὸν ἀφορῶν τὰς σχέσεις τῶν δύο μεγάλων κομητιῶν πρὸς τὸν Καντ εὐρίσκει τις συγκεντρωμένως ἰδίως παρὰ Karl Vorländer: Kant Schiller Goethe, Gesammelte Aufsätze: 2. Bd. 1923. Εἶνε χαρακτηριστικὸν περ. τὸ ὅτι ὁ Schiller ταίει, ἀκριβῶς, μετὰ τὴν λήψιν τοῦ «Wilhelm Meister» τὴν τεραστίαν ἀπόστασιν μεταξὺ τῆς ζωῆς καὶ τοῦ ὀρθοῦ λόγου· μόνον ὁ κομητὴς εἶνε ὁ πραγματικὸς ἀνθρώπος, ὁ δὲ καλύτερος φιλόσοφος εἶνε γραμματικῶς ἐν συγκρίσει πρὸς αὐτὸν. Ἐνταῦθα ἴστανται ἀντιμέτωποι πρὸς ἀλλήλας ὄχι μόνον φιλοσοφία καὶ ποιησις ἀλλὰ καὶ οὐσίαι καὶ δύο διαίτερα ἰδεῶδη ἀγωγῆς» τῶν ὁποίων τὸ νεώτερόν μόνον ἐν τῇ μεταγενεστέρᾳ γερμανικῇ ἰστορικῇ ἤρχισε νὰ καθορίζεται καὶ διὰ φιλοσοφικῶν ἐννοιῶν (Πρὸβλ. Τὴν ἐπιστολὴν τοῦ Schiller πρὸς τὸν Goethe τῆς 7/1/1795)

¹⁾ Βεβαίως ἡ διάκρισις μεταξὺ ἀγωγῆς καὶ μόρφωσις δὲν διεξάγεται παντα-

Μία γενική επισκόπησης ἐπὶ τοῦ συνόλου τῆς θεωρίας τοῦ Kant, τὴν ὁποίαν ἐπιχειρήσαμεν ἐνταῦθα, μᾶς ἐμφανίζει ἐν σχέσει πρὸς τὴν περὶ ἀγωγῆς φιλοσοφίαν συμπεράσματα τὰ ὁποῖα, κυρίως εἰπεῖν, στρέφονται πρὸς ἄλυτα ἀκόμη προβλήματα. Ἡ περὶ ἀγωγῆς ἰδέαι ἀποτελεῖ παρὰ Kant ἀπαραίτητον προϋπόθεσιν πάσης ἠθικοποιήσεως· ἀνήκει εἰς τὰς βασικὰς ἀρχὰς τῆς ἠθικότητος· ἐντὸς ὅμως τοῦ συστήματος τῆς φιλοσοφίας δὲν εἶνε δυνατόν αὐταὶ νὰ συναχθῶσιν ἄλλοθεν, ἀλλὰ προϋποτίθενται ὡς «γεγονός», ὡς γεγονός τὸ ὁποῖον δὲν εἶνε δυνατόν οὔτε ἐκ πείρας νὰ κτηθῆ· οὔτε νὰ ἀποδειχθῆ, τὸ ὁποῖον ὅμως εἶνε ἀπολύτως ἠγγυημένον, ἐναπομένει δὲ εἰς τὴν φιλοσοφίαν ἀπλῶς νὰ ἐξασφαλίσῃ αὐτὸ ἀπὸ παντὸς παρασκευαστικῶ «πορίσματος».

χοῦ ὑπὸ τοῦ Kant μὲ ὄσπιν ἀσπληρότητα ἰσχυρῶς βραδύτερον π. γ. ὁ Tolstoi (πρὸς βλ. τὰς πραγματείας τοῦτου περὶ ἀγωγῆς καὶ μορφώσεως· ὡς καὶ περὶ τῆς «Προόδου καὶ τῆς ἐννοίας τῆς μορφώσεως», παιδαγωγικὰ συγγράμματα γερμανιστὶ ὑπὸ R. Löwenfeld, Τόμ. I, 1911 σελ. 143-162). Ἐν τῇ ἀντιθέσει ὅμως ἀφ' ἑνὸς μὲν τῆς ἠθικοποιήσεως, ἀφ' ἑτέρου δὲ τῆς παιδαγωγίας, τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς παιδείας, δὲν εἶνε δυνατόν νὰ δεχθῶμεν ὅτι περιλαμβάνεται καὶ ἡ οὐσιώδης ἐκείνη διαφορά παρὰ τῷ Kant, καίτοι ἡ ἁρμονικὴ συνένωσις τῆς παιδείας καὶ τῆς ἠθικῆς χαρακτηρίζεται πάλιν ὡς ἡ ὑπὸ τῆς «παιδείας» ἐπιδιακομμένη τελικὴ κατάστασις, εἰς τρόπον ὅστις ἡ ἀληθὴς μόρφωσις νὰ προϋποθέσῃ ἤδη μίαν σχετικὴν ἀκαταστάσιν τῆς ἠθικῆς ἀγωγῆς καὶ δὲν εἶνε ἀνεξάρτητος αὐτῆς. Ἡ προειρημένη ἀντίθεσις μεταξὺ ἠθικοποιήσεως καὶ γενικῆς καλλιτεργείας τοῦ πνεύματος κτλ. συναντᾶται κατὰ μέρος παρὰ Kant (ἐν τῇ μεταφυσικῇ τῶν ἠθῶν, ἐν τοῖς ἱστορικο-φιλοσοφικαῖς συγγράμμασι, ἐν τῇ ἀνθρωπολογίᾳ καὶ ἐν τοῖς χειρογράφοις περὶ παιδαγωγικῆς). Ἰδίᾳ εἰς τὴν πολιτικὴν του ἐναντίον τοῦ Rousseau πρὸς τὸν ὁποῖον ἄλλως τε ἔχει ὀρισμένην σχέσιν συγγενείας καὶ ὁ Tolstoi.

Ὁ ἰσχυρισμός, ὅτι εἰς μίαν καὶ τὴν αὐτὴν περὶ ἀγωγῆς ἰδέαν εἶνε δυνατόν νὰ ἀνήκωσι πλείονα καὶ διάφορα ἰδεώδη μορφώσεως, εἰσάγει τὴν ὑποστήριξιν τοῦ εἰς τὸν ὄρισμόν τῆς ἰδέας καὶ τοῦ ἰδεώδους αὐτοῦ τοῦτου τοῦ Kant, καίτοι αὗτος δὲν ἀίμεναι χρῆσιν τοῦ ὀρισμοῦ τοῦτου ἐν σχέσει πρὸς ζητήματα παιδαγωγικῆς. Ἡ ἰδέα (θεωρητικῶς ἐξεταζομένη) εἶνε κανονιστικὴ ἀρχὴ ἢ λειτουργία ἔχει ἀπολύτως γενικὸν χαρακτῆρα· ἐνῶ τὸ ἰδεῶδες ἀναφέρεται ἐκαστοτε εἰς καὶ ἢ καὶ τὸν κατάστασιν πραγμάτων ἢ ἡτοιμασμένη ὡς καθοριζομένη ἐντελῶς· Ὑπὸ τῆς ἰδέας (πρὸς βλ. π. γ. K. τ. κ. A. II, σελ. 602). Τὴν ἀπὸ ἀπόψεως φιλοσοφίας τῆς ἀγωγῆς καὶ ἄλλων ἐπιτήσεων τῶν ἄρῶν τοῦτου τοῦ Kant χρῆσασθαι εἰς τὸν διδάκαλόν μου Ernst Hoffmann (πρὸς βλ. ἐπὶ παραδειγμα τὴν διατριβὴν τοῦ ἐν τῷ τμήματι τοῦ Ἰανουαρίου τοῦ παρόντος περιοδικοῦ).

Ὅμοίως ὅπως ἡ ἰδέα τῆς ἀγωγῆς ἔχει τὴν βάσιν αὐτῆς ἔξω τοῦ κυρίως φιλοσοφικοῦ συστήματος, οὕτω καὶ τὸ ἰδεῶδες τῆς μορφώσεως μόνον ἐκτὸς τοῦ συστηματικοῦ πλαισίου εἶνε δυνατόν νὰ καθορισθῆ ἀκριβέστερον. Ἡ περὶ ἀγωγῆς ἰδέα προηγεῖται οἷον εἰς πάσης φιλοσοφίας, ἐνῶ τὸ ἰδεῶδες τῆς μορφώσεως εἶνε οἷον εἰς ἐπακόλουθον τοῦ συστήματος, ὅταν μεταβαίνομεν ἀπὸ τὸν σχολικὸν τρόπον τοῦ σκέπτεσθαι εἰς τὴν φιλοσοφικὴν σκέψιν, ἐν τῇ σημασίᾳ τῆς «παγκοσμίου ἐννοίας». Εἰς τὴν πρώτην περίπτωσιν πρόκειται περὶ τῶν ἐν αὐτῷ τῷ βίῳ κειμένων προϋποθέσεων τῆς πρακτικῆς φιλοσοφίας, εἰς τὴν δευτέραν περὶ τῆς μετέπειτα ἐφαρμογῆς τῶν φιλοσοφικῶς ἐξησφαλισμένων πορισμάτων ἐπὶ τῆς ζωῆς. Τὸ σύστημα εὑρίσκειται οἷον εἰς τὸ μέσον μεταξὺ τῆς «σκοτεινῆς» μεταφυσικῆς τῆς ἠθικότητος, τὴν ὁποίαν ἕκαστος μὴ παραμορφωθείς ἄνθρωπος φέρει ἐν ἑαυτῷ ὡς τὸ πραγματικὸν θεμέλιον τοῦ δυνατοῦ τῆς ἀγωγῆς του (ἰδίᾳ τῆς ὑπὸ τοῦ ἰδίου ἑαυτοῦ τοῦ ἀγωγῆς του), καὶ τῆς πραγματιστικῆς ἀνθρωπολογίας ἢ ὁποῖα πρόκειται νὰ προετοιμάσῃ τὸν ἄνθρωπον διὰ τὸν κόσμον καὶ διὰ τὴν αὐτο-μόρφωσιν· ὃ ἐστὶ· τόσον ἡ ἰδέα τῆς ἀγωγῆς ὅσον καὶ τὸ ἰδεῶδες τῆς μορφώσεως, ἔχουσιν ἀμφοτέρω παρὰ Kant τὰς βάσεις αὐτῶν ἔξω τοῦ συστήματος, ἀλλ' ἀκριβῶς διὰ τοῦ συστήματος τούτου εὑρίσκονται εἰς σχέσιν πρὸς ἄλληλα, ἢ (διὰ νὰ διατυπώσωμεν τοῦτο κάπως προσεκτικώτερον), τίθενται διὰ τούτου εἰς σχέσιν πρὸς ἄλληλα, κατὰ τρόπον δυναμένον νὰ γνωσθῆ διὰ τῆς φιλοσοφίας. Ἀκριβῶς ἐπὶ τούτου στηρίζεται ἡ παιδαγωγικὴ σπουδαιότης ὁλοκλήρου τῆς φιλοσοφίας τοῦ Kant.

Ἐάν λοιπὸν παραιτήσωμεν τὴν ἀκαμπτὸν ἀσπληρότητα τοῦ συστήματος τοῦ Kant, τότε ἀφ' ἑνὸς μὲν θὰ δυνάμεθα νὰ συναγάγωμεν τὰς ἀρχὰς τῆς ἠθικότητος καὶ ἐντὸς αὐτῆς τῆς φιλοσοφίας, ἀφ' ἑτέρου δὲ θὰ δυνηθῆ αὐτὸ τοῦτο τὸ σύστημα νὰ ἀξιῶνῃ πρακτικὴν σπουδαιότητα διὰ τὸν «κόσμον» καὶ νὰ καθορίσῃ συνεπῶς καὶ τὸ ἰδεῶδες τῆς ἀγωγῆς ἐπὶ τῇ βάσει λόγων καθαρῶς συστηματοποιήσεως. Αἱ ἀρχαὶ τῆς ἠθικότητος θὰ εἶνε βεβαίως δυνατόν νὰ παραμείνωσιν αἱ αὐταὶ ὡς παρὰ Kant, ἀλλὰ θὰ δύνανται ἐφεξῆς νὰ χρησιμοποιηθῶσιν ἐντὸς τοῦ συστήματος διὰ τῆς διαμόρφώσεως συγκεκριμένης τινος ἠθικῆς (ἰδιαίτερος συγκεκριμένης κοινωνικῆς ἠθικῆς). Ἡ περὶ

ἀγωγῆς ἰδέα τοῦ Καντ θὰ δύναται νὰ διατηρηθῇ καὶ ταῦτοχρόνως νὰ ὀδηγήσῃ πρὸς εὐρείαν κοινωνικὴν παιδαγωγικὴν. Ἐξ ἄλλου θὰ εἶνε δυνατόν νὰ ἐκτιμηθῇ πλήρως ἡ νέα ἐκείνη ἰδέα περὶ ἀγωγῆς ἡ ὅποια ἐνεφανίζετο παρὰ Καντ οἷον εἰς τὴν περιφέρειαν τοῦ κέντρου τῆς φιλοσοφικῆς αὐτοῦ δράσεως. Μάλιστα θὰ εἶνε δυνατόν νὰ ἐξηγησώμεν τὴν φιλοσοφίαν τῆς ἀγωγῆς ἐν τῇ μεταγενεστέρῃ γερμανικῇ ἰδεοκρατίᾳ ἐκ τοῦ ὅτι ἐν τῷ μεταξὺ ἔλαβεν χώραν ἐπέκτασις τις τοῦ φιλοσοφικοῦ συστήματος μέχρι τοῦ νὰ περιλάβῃ τὸ σῶμα. Τὴν λύσιν τῶν ζητημάτων τὰ ὅποια, παρὰ τῷ Καντ, ἦσαν ἔργον τῶν εἰς τὰ ἕρμα τοῦ συστήματος εὐρισκομένων ἐμπειρικῶν ἐπιστημῶν, ἰδίᾳ τῆς ἀνθρωπολογίας, ἀναλαμβάνει ἤδη αὐτὸ τοῦτο τὸ σύστημα ἡ «καθαρὰ» φιλοσοφία ἀξιῶν πλέον, ἄνευ ἑτέρου, ὑπὲρ ἑαυτῆς νομοθετικὴν σπουδαιότητα διὰ τὸν «κόσμον». Οὕτω δὲ ὄχι μόνον εἶνε δυνατόν νὰ καθορισθῇ ἡ ἰδέα τῆς ἀγωγῆς κατὰ νέον τρόπον, ἀλλὰ καὶ ἡ σχέσης μεταξὺ ἰδέας καὶ ἀγωγῆς καὶ ἰδεώδους τῆς μορφώσεως δύναται συνεπεῖα τούτου νὰ καταστῇ πολὺ στενωτέρα ἢ παρ' αὐτῷ τῷ Καντ. Διὰ τὰ βεβαιωθῆναι τὸ τοιοῦτον ἀρκεῖ νὰ παραβιάσωμεν τὴν «ἀνθρωπολογίαν» καὶ τὴν φυσικὴν γεωγραφίαν πρὸς τὰ μαθηματα τὰ ὅποια οἱ μεγάλοι του διαδόχοι ἐδίδαξαν ἐπίσης ἐνώπιον εὐρυτέρου κύκλου ἀκροατῶν. Ἦδη αἱ διαλέξεις τοῦ Fichte περὶ τῆς οὐσίας καὶ τοῦ προσρισμοῦ τῶν πεπαιδευμένων (1794, 1805 καὶ 1811) οἱ λόγοι του πρὸς τὸ γερμανικὸν ἔθνος (1808), ὡς καὶ αἱ τοῦ Schelling «ἐπὶ τῆς μεθόδου τῶν ἀκαδημαϊκῶν σπουδῶν» (1803) εἶνε εἰς θέσιν νὰ δείξωσι, πῶς διὰ τοῦ νέου τρόπου τῆς συνθέσεως τῶν συστημάτων μετὰ τὸν Καντ, ἀφ' ἑνὸς μὲν ἢ ὑπὸ τοῦ Καντ τὸ πρῶτον ἀποχωρισθεῖσα ἰδέα περὶ τῆς ἀγωγῆς διαπνέει καὶ ἐξελίσσει ἐπίσης καὶ τὰς περὶ μορφώσεως σκέψεις, καὶ πῶς ἀφ' ἑτέρου ἡ μόρφωσις μετ' ἄλλων τῶν οὐσιωδετέρων αὐτῶν ἀγαθῶν, δὲν ἐξετάζεται πλέον ἐκτὸς τοῦ κυρίως συστήματος, ἀλλὰ ἀποτελεῖ ὀργανικὸν μέρος τοῦ ὅλου ἐκείνου τὸ ὅποιον παρὰ Καντ ἐμφανίζεται ἀκόμη ὡς σχολικὴ φιλοσοφία. Οὕτω αὐτὸ τοῦτο τὸ σύστημα, καὶ ὄχι μόνον ἢ μετέπειτα ἐρευνᾶ ἐπὶ τῆς ἐμπειρικῆς ἐφαρμογῆς τῶν πορισμάτων του, χρησιμεύει πρὸς ἐπίλυσιν τῶν παιδαγωγικῶν ζητημάτων, τὰ ὅποια, κατὰ Καντ τίθενται ὑπὸ τῆς «παγκοσμίου ἐνοίας τῆς φιλοσοφίας».

Ἀφορμὴν πρὸς μεταρρυθμίσειν τῆς συνθέσεως τοῦ συστήματος τοῦ Καντ ἔδωκαν βεβαίως πολλοὶ καὶ ποικίλοι λόγοι. Ἐνταῦθα θὰ ἀναφέρωμεν τινὰς μόνον ἐξ αὐτῶν, διὰ νὰ καταστῇ βραδύτερον καταφανὲς ὅτι αἱ μεταβολαὶ ἐν τῇ θεωρίᾳ περὶ τοῦ ἐγὼ δὲν ἀποτελοῦσι μειονομένην καὶ μοναδικὴν περίπτωσιν, ἀλλ' ὅτι δύνανται διὰ θεωρηθῶσιν ὡς σύμπτωμα τῆς ὅλης ἐξελέξεως. Εἶνε φανερόν ὅτι ἀρχικῶς ἡ «Κριτικὴ τοῦ καθαρῦ Λόγου» ἐπρόκειτο, παρὰ Καντ, νὰ χρησιμεύσῃ ὡς μοναδικὸν ὑποστήριγμα τῆς ὅλης μεταφυσικῆς. Κατόπιν ὅμως ἀπεδείχθη ὅτι πλὴν ταύτης ἦτο ἀναγκαῖα καὶ μία «Κριτικὴ τοῦ πρακτικοῦ Λόγου», καὶ τέλος ἐπεβλήθη (ἀκριβῶς διὰ νὰ ἐξασφαλισθῇ ὁ ἐνιαῖος χαρακτήρ καὶ ἡ συνοχὴ τοῦ ὅλου συστήματος) ἡ παρεμβολὴ καὶ τῆς «Κριτικῆς τῆς δυνάμεως τῆς Κρίσεως» μεταξὺ τῶν δύο ἄλλων Κριτικῶν. Ἐπειδὴ ὅμως ἐνταῦθα ἡ δύναμις τῆς κρίσεως πρόκειται νὰ ἰσχύσῃ μόνον ὡς «κρίνουσα» καὶ ὄχι ὡς «καθορίζουσα», διὰ τοῦτο δὲν εἶνε εἰς θέσιν τὸ τρίτον μέρος τῆς Κριτικῆς νὰ μᾶς δώσῃ βάσιν ἱκανὴν νὰ ὑποβαστάσῃ ἐν ἀντίστοιχον τμήμα τῆς μεταφυσικῆς. Ὁ κριτικὸς ἄρα κάτω ὄροφος ἀποτελεῖ ἀναμφιβόλως μίαν συνεχομένην ἐνότητα, ἐνῶ εἰς τὸ ἄνω ὄροφον τοῦ συστήματος ἴστανται πράγματι ἡ θεωρητικὴ Μεταφυσικὴ τῆς φύσεως καὶ ἡ πρακτικὴ Μεταφυσικὴ τῶν Ἠθῶν ἄνευ συνοχῆς τινος πλησίον ἀλλήλων ἐν εἴδει δύο πύργων. Ἦδη ἐξ αὐτοῦ τοῦ γεγονότος φαίνονται νὰ λαμβάνωσιν αἱ κριτικαὶ προκαταρκτικαὶ ἐρευνᾶς μίαν συστηματικὴν ὑπεροχὴν ἀπέναντι τῶν «κατὰ τὴν δογματικὴν μέθοδον» ἐκτελεσθέντων μερῶν τῆς κυρίας τῆς ἐπιστήμης δηλ. τῆς μεταφυσικῆς. Ἐὰν ὅμως δὲν θέλομεν νὰ ἀποδώσωμεν εἰς αὐτὴν μόνον ἀξίαν προκαταρκτικῶν ἐρευνῶν ἀλλὰ νὰ περιλάβωμεν αὐτὴν τοῦλάχιστον μερικῶς εἰς τὸ ὅλον ἐπιστημονικὸν οἰκοδόμημα, θὰ παραστῇ ἀνάγκη νὰ διαλύσωμεν τελείως τὸ κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Καντ οἷον εἶναι ἐν χρήσει εἰδικὸν μάθημα τῆς μεταφυσικῆς. Συνεπῶς ἤδη ὡς ἐκ τῆς δυσχερείας τοῦ καθορισμοῦ τῆς σχέσεως μεταξὺ «κριτικῆς καὶ «μεταφυσικῆς» καθίσταται φανερὰ ἡ ἀνάγκη νέας καὶ εὐρυτέρας συστηματοποιήσεως. Οὕτως ὁ Fichte ἐπικαλεῖται τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Καντ ἀφ' ἑνὸς μὲν χαρακτηρίζει τὴν «Κριτικὴν τοῦ καθαρῦ Λόγου» ἁπλῶς ὡς «προπαιδευτικὸν» μάθημα διὰ τὸ σύστημα τῆς φιλοσοφικῆς

ἐπιστήμης, ἀφ' ἑτέρου δὲ ὅτι παρ' ὅλα ταῦτα περιέλαβε τὴν Κριτικὴν εἰς τὴν μεταφυσικὴν ἢ ὅτι ἀνέμιξε μεταφυσικῆς φύσεως ἐρεῦνας μὲ τὰς κριτικὰς προπαρασκευαστικὰς τοιαύτας ¹⁾. Μὲ τὴν βεβαίωσιν ταύτην τίθεται οἶονεὶ ἐν ἀμφιβόλῳ ἢ ὀριζοντίᾳ τομῇ τὴν ὁποίαν ἔκαμε ὁ Καντ μεταξὺ ἐνὸς ἀνω καὶ ἐνὸς κάτω ὁρόρου τῆς φιλοσοφίας, ὅταν ἀπεχώρισεν ἀλλήλων (ἐννοεῖται μὲ τὰς ἀνωτέρω μνημονευθείσας διορθώσεις) τὴν Μεταφυσικὴν καὶ τὴν Κριτικὴν.

Τὸ αὐτὸ λαχύει καὶ διὰ τὴν κατὰ μῆκος τομὴν τὴν ἀφοροῦσαν τὸν χωρισμὸν τοῦ θεωρητικοῦ ἀπὸ τοῦ πρακτικοῦ μέρους τοῦ συστήματος. Ὁ Καντ ἀποκαλεῖ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον τὴν Κριτικὴν τοῦ πρακτικοῦ Λόγου ὡς ἐργασίαν καριάλληλον πρὸς τὴν Κριτικὴν τοῦ καθαροῦ Λόγου. Ἄλλ' αὐτὸ ἤδη τὸ νὰ ἴστανται ἀπλῶς παραλλήλως πρὸς ἀλλήλας ὀφείλει νὰ γεννήσῃ ἐνδοιασμοὺς ὅτιαν θέτομεν ὡς βίαιον, ὅπως ὁ Καντ, τὴν ἀξίωσιν (τὴν ὁποίαν ἀνέπτυξεν κατόπιν ἡ Fichte καὶ ὁ Hegel) ὅτι ἡ φιλοσοφία εἶνε ἀνίεγκη οἶονεὶ νὰ κλείσῃ τὸν «ἐπιστημονικὸν κύκλον» καὶ νὰ γίνῃ οἷτω «μόνον ἐπιστήμη ἢ ὁποία νὰ ἔξῃ ἐν τῇ κυρίῳ διανοήσει συστηματικὴν συνοχὴν καὶ προαδίδη συστηματικὴν ἐνότητα εἰς ὅλας τὰς ἄλλας ἐπιστήμας» ²⁾. Εἶνε ὅμως βέβαιον ὅτι τὸ θεωρητικὸν καὶ πρακτικὸν μέρος τοῦ συστήματος δὲν ἀντιστοιχοῦσιν καὶ ἀκριβῶς πρὸς ἀλλήλα παρὰ Καντ. Ἡ Κριτικὴ τοῦ

¹⁾ Fichte, Grundlage der gesamten Wissenschaftslehre (1791), ἀπαντα ἔκδ. J.H. Fichte, Tom. I, σελ. 186, σημ. Ueber den Begriff der Wissenschaftslehre (1794), ὡς ἀν. σελ. 32/33. Ἡσβλ. πρὸς ταῦτα τοῦ Καντ «Erklärung in Beziehung auf Fichte, Wissenschaftslehre» τῆς 7.VIII/1791 Ἀλληλογο. τοῦ Fichte ἔκδ. Hans Schulz tom. II, 1925, σελ. 149/150 καὶ ἔκδ. Ἀκαδ. tom. XII σελ. 396/397.

²⁾ Kant: Λογικὴ (ἔκδ. Jäsche), Εἰσαγωγή, III. πρῶτ. Preisschrift über die Fortschritte der Metaphysik, ἔκδ. Vorlesungen, σελ. 131. Ὁ Fichte ἀξιοῖ ἀπὸ τὴν θεωρίαν του περὶ τῶν ἐπιστημῶν, νὰ ἀποτελῇ κύκλον πρὸς ἀπόδειξιν τοῦ ὅτι ἡ ἰδέα εἶνε κλήρης καὶ τελεία, «νὰ ἐγκαταλείπῃ τὸν ἐρευνητὴν ἀκριβῶς εἰς τὸ σημεῖον ὁποῦθεν ἐξεκίνησε μετ' αὐτοῦ», τὸ πᾶν «νὰ συνέχευται στενῶς ἐν κύκλῳ ὁ ὁποῖος ὅμως οὐδαμῶθεν ἐξαρτᾶται (Ueber den Begriff der Wissenschaftslehre: Ἀπαντα, ἔκδ. J. H. Fichte, tom. I, σελ. 59, καὶ 64) Κατὰ τὸν Hegel ἕκαστον τμήμα τῆς φιλοσοφίας «ἀποτελεῖ κύκλον περικλείοντα αὐτὸς ἑαυτὸν». Τὸ δὲ ὅλον παρίσταται ὡς «σύνολον κύκλων» (Enzyklopädie § 16, πρῶτ. § 17, x, § 574).

πρακτικοῦ λόγου ἀρχίζει μὲ ἐντελῶς νέα προβλήματα ἔχει δὲ ἀνάγκην προπαρασκευαστικοῦ προσανατολισμοῦ ἐπὶ τῇ βάσει, τῆς ὑπάρξεως τοῦ προφιλοσοφικοῦ «καινοῦ ἀνθρωπίνου Λόγου». Τοῦ προπαρασκευαστικοῦ τούτου προσανατολισμοῦ δὲν ἔχει ἀνάγκην ἡ Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου· μόνον εἰς τὸ τέλος (εἰς τὸ κορύφωμα τῆς ἰδέας τῆς ἐλευθερίας) καὶ ὄχι ἤδη κατὰ τὴν θεμελίωσιν εἶνε δυνατόν νὰ ἐπιτευχθῇ ἡ συμφωνία μεταξὺ τῶν δύο Κριτικῶν. Εἶνε ἀληθὲς ὅτι περαιτέρω λέγεται περὶ τῆς Κριτικῆς τοῦ καθαροῦ Λόγου ὅτι εἶνε δυνατόν νὰ περιληφθῇ εἰς τὴν Μεταφυσικὴν τῆς φύσεως εἰς τὴν θέσιν τῆς παλαιᾶς ὄντολογίας· εἶνε ὅμως πολὺ δύσκολον, νὰ φαντασθῶμεν εἰς ποῖον μέρος τῆς Μεταφυσικῆς τῶν ἡθῶν θὰ ἠδύνατο νὰ εὔρη καταφύγιον ἡ Κριτικὴ τοῦ πρακτικοῦ Λόγου. Ἀποτέλεσμα τούτου εἶνε σωρεία ἀταξιῶν ἐν τῇ συνθέσει τῶν δύο μερῶν τοῦ συστήματος, εἰς τρόπον ὥστε νὰ εἶνε δυνατόν νὰ συναγάγῃ τις τὸ συμπέρασμα ὅτι δὲν πρόκειται καθόλου περὶ ἀντιστοιχῶν πρὸς ἀλλήλα μερῶν, ἀλλὰ περὶ τοιούτων, τὰ ὁποῖα συμπληροῦσιν ἀλλήλα, καὶ τὰ ὁποῖα δὲν θὰ ἔπρεπεν ἀπλῶς νὰ τοποθετηθῶσι κεχωρισμένως τὸ ἐν πλησίον τοῦ ἄλλου, ἀλλὰ κυρίως (ἐνεκα τῶν ἐδῶ καὶ ἐκεῖ ἐκάστοτε εἰς διαίφορα μέρη ὑφισταμένων κενῶν) νὰ εὔρωσι τὴν θέσιν των τὸ ἐν ἐντὸς τοῦ ἄλλου.

Πρὸς ζωηροτέραν παράστασιν τῶν πρὸ ὀλίγου λεχθέντων ἀρκεῖ νὰ ἀναφέρωμεν ὀλίγας τινὰς λεπτομερείας. Ἡ Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ Λόγου δὲν εἶνε δυνατόν νὰ γίνῃ ποτὲ λαϊκὴ, ἡ Κριτικὴ τοῦ πρακτικοῦ Λόγου πρέπει ἐν τέλει νὰ τείνῃ ἀκριβῶς εἰς ἐκλαίκευσιν. Αἱ αἰσθήσεις (καθὸ τὸ μόνον ὑλικὸν ὅπερ ἔχομεν ἐξ ἀμέσου θέας) εἶνε διὰ τὸ θεωρητικὸν μέρος ἐξυπηρετικαί, μάλιστα εἶνε ἀπαραίτητοι διὰ τὴν ἀντικειμενικὴν γνῶσιν· διὰ τὸ πρακτικὸν μέρος (καθὸ ὅσοιαι φυσικαί) εἶνε ἐπικίνδυνοι, μάλιστα εἶνε παρακωλυτικαί διὰ τὴν ἀληθῆ ἠθικότητα. Διὰ τοῦτο εἶνε ἀνάγκη ἡ μὲν Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ Λόγου νὰ περιορίσῃ τὴν χρῆσιν τοῦ «καθαροῦ» Λόγου, (ἀπηλλαγμένου ἀπὸ ὑλικὸν θέας παρεχόμενον ὑπὸ τῶν αἰσθήσεως) ἡ δὲ Κριτικὴ τοῦ πρακτικοῦ Λόγου, τοῦναντίον, τὴν τοῦ «ἐμπειρικοῦ» (τοῦ ὑπὸ ἐλατηρίων τῶν αἰσθήσεων συγκαθοριζομένου). Αἱ ἀρχαὶ τῆς γνώσεως δὲν πρέπει νὰ χρησιμοποιῶνται ὡς καθαροὶ τύποι, ἐνῶ τοῦναντίον

ἡ ἀρχὴ τῆς ἠθικότητος ἀνάγκη νὰ ἐφαρμοσθῆ ἐν ὅλῃ αὐτῆς τῇ τυπικότητι. Ἀντιθέτως βλέπομεν τὸ ἀνυπόθετον ὡς κενὸν περιεχομένου ἐν τῇ θεωρητικῇ φιλοσοφίᾳ, ἐνῶ ἐν τῇ ἠθικῇ φιλοσοφίᾳ εἶνε πλήρες περιεχομένου πρακτικῆς σπουδαιότητος. (Τοῦτ' αὐτὸ ἰσχύει καὶ διὰ τὸ πρᾶγμα καθ' ἑαυτό, ὁποῖον εἴμεθα καὶ ἡμεῖς οἱ ἴδιοι, ἄρα διὰ τὴν μεταφυσικὴν βάσιν τῆς ὑπάρξεως τοῦ ἐγώ). Τέλος βλέπομεν ὅτι ἡ σύνθεσις τῶν δύο Κριτικῶν γίνεται κατ' ἀντιθέτους σειράς: τοῦτέστι ἡ Κριτικὴ τοῦ πρακτικοῦ Λόγου ἀρχίζει μὲ ἀρχίᾳ, ἡ Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ Λόγου τελειώνει μὲ τοιαύτας κ.τ.λ. ἐνῶ ἐξ ἄλλου ὁλόκληρος ὁ κύκλος τῶν προβλημάτων τὰ ὁποῖα πραγματεύεται ἡ Κριτικὴ τῆς δυνάμεως τῆς κρίσεως φαίνεται ὡς εἶναι ἢ θελε νὰ καταστήσῃ ἀδύνατον τὴν ἀπλὴν ταύτην συνύπαρξιν τῆς θεωρητικῆς καὶ τῆς πρακτικῆς φιλοσοφίας. Τὸ πρῶτον μέτρον συνεπῶς διὰ τὴν αὐστηρὰν διεξαγωγὴν τῆς ἀπαιτήσεως πρὸς συστηματικὴν ἐνότητα, διὰ τὴν διαμόρφωσιν συστήματος ἀποτελοῦντος εἰς ἑαυτὸν ἐπιστρέφοντα κύκλον θὰ ἐγκηται εἰς στενωτέραν συγχώνευσιν τῆς θεωρητικῆς καὶ τῆς πρακτικῆς φιλοσοφίας. Τὸ μέτρον τοῦτο τὸ λαμβάνει ὁ Fichte, δίδει τοῦτέστι εἰς τὴν (ὑπὸ τοῦ Kant μόνον ἐν τῇ Κριτικῇ τοῦ Καθαροῦ Λόγου ἀποχωρισθεῖσαν) νοητικὴν ἀρχὴν τοῦ ἐγὼ τὸν τύπον μιᾶς θεμελιώδους ἀρχῆς, ταύτην δὲ θέτει ἐξ ἑαυτοῦ ὑπεράνω τόσοσιν τῆς θεωρητικῆς ὅσον καὶ τῆς πρακτικῆς θεωρίας περὶ ἐπιστήμης (ἐνῶ παρὰ Kant, ὡς ἐλέχθη μόνον ἡ φιλοσοφία τῆς ἠθικῆς εἶνε δυνατόν νὰ ἀρχίζῃ μὲ θεμελιώδη ἀρχήν). Καὶ οὕτω δὲν ἔχει πλέον ἀνάγκη ὁ Fichte νὰ ἀνατρέξῃ πρῶτον εἰς τὴν προφιλοσοφικὴν χρῆσιν τοῦ «κοινοῦ» Λόγου, διὰ νὰ εἶνε εἰς θέσιν νὰ συναρμολογήσῃ πρακτικὴν φιλοσοφίαν: Οὕτω τονίζει ὁ Fichte, προφανῶς στρεφόμενος ἐναντίον τοῦ Kant (π. χ. ἐναντίον τῶν λεγομένων εὐθις ἐν ἀρχῇ τοῦ προλόγου τῆς Κριτικῆς τοῦ πρακτικοῦ Λόγου) τὰ ἐξῆς. «Ἡ πρόσκλησις ἡ ὁποία ἀπευθύνετο ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν εἰς τοὺς φιλοσόφους νὰ ἀποδείξωσι ὅτι ὁ Λόγος εἶνε πρακτικός, ἦτο... πολὺ δίκαια. Τοιαύτη ἀπόδειξις εἶνε ἀνάγκη νὰ δοθῆ καὶ δι' αὐτὸν τὸν καθαρὸν Λόγον κατὰ τρόπον ἱκανοποιητικόν οὔτε εἶνε ἐπιτετραμμένον νὰ ἀποπεμφθῆ οὗτος δι' ἀδικαιολογήτου ἀποφάσεως. Κατ' οὐδένα ἄλλον τρόπον εἶνε δυνατόν, εἰ μὴ διὰ τῆς ἀποδείξεως ὅτι ὁ Λόγος

οὔτε θεωρητικὸς εἶνε δυνατόν νὰ εἶνε εἶναι δὲν εἶνε καὶ πρακτικός, δὲν εἶνε δυνατόν νὰ ὑπάρχῃ νοῦς ἐν τῷ ἀνθρώπῳ εἶναι δὲν κέκτηται οὗτος καὶ πρακτικὴν ἱκανότητα¹⁾».

Τί εἶνε δυνατόν νὰ ὠφεληθῶμεν ἐκ τῆς στενωτέρας ταύτης συνδέσεως τῆς θεωρητικῆς καὶ τῆς πρακτικῆς φιλοσοφίας, ὡς πρὸς τὴν πλέον συγκεκριμένην διαμόρφωσιν τῆς ἠθικῆς εἰς κοινωνικὴν ἠθικὴν, τῆς παιδαγωγικῆς εἰς κοινωνικὴν παιδαγωγικὴν, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἡ ἰδέα περὶ ἀγωγῆς καὶ τὸ ἰδεῶδες τῆς μορφώσεως δὲν θὰ διάκεινται ἀπλῶς κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ὡς ξένα πρὸς ἀλληλα, τοῦτο ὑπεδέξαμεν ἤδη ἀνωτέρω, νῦν δὲ θὰ ἐκθέσωμεν κάπως λεπτομερέστερον. Τοῦτο πράττοντες δὲν θὰ ἔχομεν ἀνάγκη νὰ δώσωμεν τόσον εὐρείαν περιληψίαν τῆς συνδέσεως τῶν μετὰ τὸν Kant ἀρκεῖ μᾶλλον νὰ θέσωμεν εἰς τὸ κέντρον τὴν θεωρίαν περὶ τοῦ ἐγὼ καὶ νὰ καταδειχθῆ πῶς καθιστᾷ καταφανές τὸν μετασχηματισμὸν τῶν ἰδεοκρατικῶν συστημάτων. Θεωροῦντες ὅμως ἀκόμη μίαν φορὰν καὶ ἐν τῷ συνόλῳ τῶν τὰ ἐνταῦθα περὶ Kant ἐκτεθέντα παρατηροῦμεν ὅτι ἐξ αὐτῶν φαίνεται προβάλλον πόρισμα ὄχι ὀλιγώτερον παράδοξον διὰ τὴν θεωρίαν περὶ τοῦ ἐγὼ, ἀπὸ ὅτι ἦτο διὰ τὴν περὶ ἀγωγῆς ἰδέαν καὶ διὰ τὸ ἰδεῶδες τῆς μορφώσεως. Ἡ θεωρία περὶ τοῦ ἐγὼ πρόκειται, ὡς ἐλέχθη προηγουμένως, νὰ ἀποτελέσῃ κεντρικὸν δεσμὸν ἐν τῷ ὁποίῳ θὰ καταλήγῃσι ὅλα τὰ νήματα τοῦ συστηματικῶς συνδεδεμένου συνόλου τῆς φιλοσοφίας. Τοιαύτη ὅμως ἀναφορὰ πρὸς ὅλα τὰ μέρη τοῦ συστήματος ἐμφανίζεται παρὰ Kant κυρίως μόνον

¹⁾ Fichte, Grundlage der gesamten Wissenschaftslehre, Ἄπαντα Τομ. II, σελ. 264, παρὼλ. σελ. 126/127. Ἡ πρακτικὴ ἱκανότης καθιστᾷ δυνατόν καὶ τὴν θεωρητικὴν. Τὸ ὅτι ὅμως εἶνε δυνατόν νὰ νοηθῆ ἡ πρακτικὴ θεμελιώδης ἀρχὴ (τ. ἔ. ἡ πρακτικὴ διατύπωσις τῆς δι' ἀμφοτέρω τὰ μέρη τοῦ συστήματος ἀποφασιστικῆς ἀνωτάτης θεμελιώδους ἀρχῆς, τοῦτο ἀντιστρόφως. ἀσπληνεται εἰς τὸ ὅτι εἶνε δυνατόν νὰ νοηθῆ ἡ θεωρητικὴ θεμελιώδης ἀρχή. Τὰς διαφορὰς ἐν τῇ συνθέσει τοῦ συστήματος τοῦ (ὑπ' ἐμοῦ οὕτω καλουμένου) στατικοῦ Pluralismus παρὰ Kant, τοῦ δυναμικοῦ Pluralismus παρὰ Fichte, τοῦ δυναμικοῦ μονισμοῦ παρὰ Schelling καὶ Hegel, προσεπάθησα νὰ χαρακτηρίσω ἀπὸ ἄλλης ἀπόψεως εἰς τὴν μελέτην μου «Der Begriff des Nüchternen als Grundbegriff einer Sozialphilosophie und Sozialpädagogik» (ἐν τῷ περιοδικῷ Λόγῳ, Τομ. XVI. 1927 σελ. 287 ἕως 310).

ἐν σχέσει πρὸς δύο ἐννοίας αἱ ὁποῖαι πάντως εἶνε δυνατὸν νὰ ἰσχύσωσιν ὡς ἐννοιαὶ περὶ τοῦ ἐγώ, τῆς ἐννοίας ταυτέστι τοῦ ἐνιαίου λόγου καὶ τῆς τοῦ πραγματικοῦ ἀνθρώπου. Καὶ αἱ δύο ὁμοῦ κεῖνται ἔξω τοῦ ἐπιστημονικοῦ συστήματος τῆς καθαρᾶς φιλοσοφίας. Ἐἷς καὶ αὐτὸς λόγος ἀποτελεῖ βεβαίως κατὰ Kant τὸ ὄργανον πάσης φιλοσοφικῆς ἐνεργείας, ἀλλὰ δὲν ἀποτελεῖ τὴν βίβιν αὐτοῦ τοῦ φιλοσοφικοῦ συστήματος. Ὁ Λόγος ὡς ἐνιαία «ικανότης» πρὸς θεωρητικὴν καὶ πρακτικὴν «χρησιμοποίησιν» αὐτῆς, δὲν εἶνε δυνατὸν νὰ γίνῃ ἀφετηρία ἐνὸς συστήματος, διότι ἡ ἐνότης τῆς δὲν κατανοεῖται ἐννοιολογικῶς· προπροϋεῖται οἷονεὶ τοῦ συστήματος καὶ δὲν ἐμφανίζεται πλέον ἐν αὐτῷ. Παρόμοιον τι ἰσχύει καὶ διὰ τὴν ἐννοίαν τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ ἀνθρώπος ἕνεκα τῆς ἠθικῆς αὐτοῦ ἀξιοπρεπείας, εἶνε ὁ μόνος «τελικὸς σκοπὸς» ἐν τῷ κόσμῳ καὶ ἄρα τὸ τελευταῖον σημεῖον ἀναφορᾶς ὅλων τῶν φιλοσοφικῶν προβλημάτων, ἐφ' ὅσον δὲν ἀποτελοῦσι ταῦτα ἀπλῶς σχολικὰ ζητήματα ἀλλὰ λόγῳ τῆς ἰδιαζούσης αὐτοῦ φύσεως, (ἦν ὁ Kant ἀποκαλεῖ «ἐμπειρικὴν») μόνον ἔξω τοῦ συστήματος τῆς καθαρᾶς φιλοσοφίας εἶνε δυνατὸν νὰ πραγματευθῇ τις περὶ αὐτοῦ. Ἡ ἐννοία τοῦ ἀνθρώπου δὲν εἶνε καθόλου ἀποφασιστικὴ καὶ διὰ τὴν σύνθεσιν τοῦ συστήματος, ἀλλὰ μόνον ἐκ τῶν ὑστέρων διὰ τὴν ἐφαρμογὴν ἐπὶ τοῦ πρακτικοῦ βίου τῶν διὰ τοῦ συστήματος—ἀποκτηθέντων παριστάτων. Καὶ ἐνταῦθα ἄρα ἀποτελεῖ τὸ σύστημα οἷονεὶ τὸν συνδετικὸν κρίκον μεταξὺ ἐνὸς λόγου τὸν ὁποῖον ἡ καθαρὰ φιλοσοφία δὲν κατανοεῖ ἀκόμη καὶ τοῦ ἀνθρώπου τὸν ὁποῖον δὲν κατανοεῖ πλέον. Τὸ σύστημα ὑποδεικνύει τὸ πολὺ ἓνα τρόπον τοῦ πῶς εἶνε δυνατὸν νὰ σχετισθῶσιν πρὸς ἀλλήλους ὁ ἀνθρώπος καὶ ὁ Λόγος, τὴν ἴδιαν τὸν ὁμοῦ ἕπαρξιν καὶ τὰν ἰδιαζόντα αὐτῶν χαρακτηῖρα δὲν καθιστᾷ τοῦτο φιλοσοφικῶς νοητόν. Ἐὰν βεβαίως εἶνε ὀρθὸν νὰ λέγωμεν ὅτι ἡ θεωρία περὶ τοῦ ἐγώ ὀφείλει νὰ ἀποτελῇ κεντρικὸν καὶ αὐσιωδέστατον στοιχεῖον τῆς φιλοσοφίας τῆς ἀγωγῆς, θὰ πρέπει νὰ εἶνε δυνατὸν νὰ εὑρωμεν παρὰ Kant καὶ ἄλλης ἐννοίας τοῦ ἐγώ αἱ ὁποῖαι νὰ ἀποτελῶσιν οἷονεὶ τὸ μέσον πρὸς μετάβασιν ἀπὸ τοῦ Λόγου εἰς τὸν ἀνθρώπον, καὶ νὰ ὑποδεικνύωσιν ταύτοχρόνως καὶ τὸ σημεῖον ἀφετηρίας διὰ νεώτερα συστήματα τῆς μετὰ τὸν Kant ἰδεοκρατίας καὶ διὰ τὰς μετ' αὐτοῦ συνδεδεμένους μεταβολὰς ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τῆς ἀγωγῆς. Διὰ τὴν ἀναζήτησιν τῶν ἰδίων τούτων περὶ τοῦ ἐγώ ἐννοιῶν ἀρκεῖ ὁ προσανατολισμὸς εἰς τὴν Κριτικὴν τοῦ καθαρῶς Λόγου τοῦ Kant.

ΤΑ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΕΙΣ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑΝ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

ΥΠΟ

ΘΕΜ. Δ. ΤΣΑΤΣΟΥ

Ἡ προκειμένη εἰσαγωγή εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ δικαίου δὲν ἔχει γραφῆ μετὰ τὴν πρόθεσιν νὰ δημοσιευθῇ ὡς πραγματεία πρωτότυπος. Τοῦναντίον ἐγγράφη μετὰ τὴν προσπάθειαν ν' ἀποτελέσῃ τὸ σύντομον συμπέρασμα εἰς ὃ ἀπολήγει ἐν τῷ συστήματι τῆς ἰδεοκρατίας ἡ θεωρία τῆς χρονικῆς ἐνεργείας τοῦ δικαίου. Τί σημαίνει ἄλλως τε πρωτοτυπία; Πρωτοτυπία κατέλιξε νὰ σημαίνῃ τὴν ὑπὸ οἰανδήποτε βεβιασμένην καὶ ἄσχετον μετὰ τὸ περιεχόμενον μορφήν, καινοφανῆ συσσώρευσιν στοιχείων ἀνεκαθεν δεδομένων, ἐπὶ τῷ σκοπῷ νὰ ἐμφανισθῇ προσωπικωτέρᾳ ἢ ἐργασία τῆς συγκεντρώσεώς των καὶ ἀξία μεγαλυτέρου ἐπαίνου ἢ καὶ μεγαλυτέρας ἀμοιβῆς. Εἶναι τῇ ἀληθείᾳ «πρωτότυπον» αὐτὸ τὸ ἦθος, τοῦλάχιστον δι' ὅσους ἐδιδάχθησαν ἀπὸ τὴν ἱστορίαν τῆς ἰδέας, τῆς ἰδέας ἡ ὁποία διαρκῶς ὀλοκληροῦται ἀλλὰ δὲν ἔχει ποτὲ γεννηθῆ, ὅτι τίποτε δὲν εἶνε νέον, ἀλλ' ὅτι συντιθεμένων τῶν θέσεων καὶ τῶν ἀντιθέσεων ὄναιρεῖται εἰς νέας μορφὰς τὸ ἀνεκαθεν ὑπάρχον. Ἡ ἀλήθεια δὲν εἶνε προσωπική. Μόνον ἡ κατεύθυνσις καὶ ὁ τρόπος τῆς ἐρεύνης ἔχει χαρακτηῖρα προσωπικόν. Ἄρα ἡ δημιουργικὴ δύναμις τῆς διανοίας ἐνὸς ἀνθρώπου ἔγκειται μόνον εἰς τὴν ἰκανότητα ν' ἀναίρη τὴν θέσιν καὶ τὴν ἀντίθεσιν εἰς ἀπολύτως οὐσιαστικὴν σύνθεσιν, ὅτι δὲ νοεῖται σήμερον ὡς πρωτοτυπία εἶνε παραφθορὰ τῆς ἐννοίας ταύτης. Τούτου ἡ συνείδησις ἀντιτίθεται εἰς τὴν περυσιμένην καὶ ἀκατανόητον ἀξίωσιν τῆς πρωτοτυπίας, ὡς αὕτη διατυποῦται σήμερον. Ὅταν ἴσως ὁμοῦ μετὰ τὸν ἰδιοτελεῖ ἐγωῖσμόν τὸν διακρίνοντα τὴν ἐποχὴν μας, τὸν ἐγωῖσμόν τὸν ἄσχετον μετὰ τὸν ἀνώτερον ἀνθρώπινον ἐγωῖσμόν, τὸν ἀπρόσωπον καὶ ἀνιδιοτελεῖ, τὸν ἀποτελοῦντα πολῦτιμον ἀρετήν,

χαθῆ καὶ αὐτὸ τὸ σύμπτωμά του, θὰ φανῆ μία ἐκ τῶν τετρακοσίων ἐκδηλώσεων τοῦ XIX καὶ τοῦ XX αἰῶνος, ἡ μανία τῆς πρωτοτυπίας. Καὶ ὅταν ἀπαλλαγῆ καὶ πάλιν ἡ λέξις «πρωτοτυπία» ὅλου τοῦ βάρους τῆς παρεφθαρμένης ἐννοίας, θὰ εἶνε καὶ πάλιν δυνατόν νὰ χρησιμοποιηθῆ ἄνευ παρεξηγήσεως, ὡς χαρακτηριστικὸν τῆς σπουδαιότερας ιδιότητος τῆς ιδέας αὐτῆς κατ' ἐαυτήν, ὡς πρὸς πᾶσαν ἔκφρασίν της, ἥτοι τῆς ἀληθοῦς πρωτοτυπίας, ἡ ὅποια δὲν εἶναι ποτὲ ιδιότης τοῦ ἐρευνητοῦ ἀλλὰ τῆς ἀνευρισκομένης ιδέας.

Τὴν πρωτότυπον ἀληθῶς ιδέαν τοῦ δικαίου τείνει καὶ ζητῆ νὰ συλλάβῃ ὁ ἀνθρώπινος νοῦς διὰ τῆς ἱστορίας τοῦ δικαίου.

* *

Καὶ πρῶτον εἶνε ἡ ἐπιστήμη τῆς ἱστορίας τοῦ δικαίου ἐπιστήμη νομικὴ καὶ γενικώτερον εἶναι ἡ ἱστορία μιᾶς εἰδικῆς ἐπιστήμης τμήμα τῆς ἐπιστήμης ταύτης ἢ τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης; Τὰ ἐπιστημονικὰ προβλήματα τῆς ἱστορίας ἐν γένει εἶναι καὶ τῆς ἱστορίας τοῦ δικαίου προβλήματα, οὐχὶ ἐν τῇ γενικότητι αὐτῶν, ἀλλ' ὡς εἰδικῶς ὑπάρχουσιν ἐν σχέσει πρὸς τὸ δεδομένον ἀντικείμενον, ἥτοι τὸ δίκαιον. Ἡ εἰδίκευσις τοῦ προβλήματος ἀπαιτεῖ μίαν εἰδίκευσιν τῆς λύσεως αὐτοῦ. Ἄλλ' ἐκ τῆς εἰδικεύσεως οὐδεμίαν οὐσιαστικὴν μετατροπὴν ἐπέχει, τῆς εἰδικευομένης ἐπιστήμης παραμενούσης εἰς τὸ αὐτὸ γένος. Καὶ ἡ ἐπιστήμη τῆς ἱστορίας τοῦ δικαίου δὲν εἶνε νομικὴ, ἀλλ' εἰδικὴ ἱστορικὴ ἐπιστήμη.

Ἡ ἱστορία τοῦ δικαίου εἶνε ἱστορία μερικὴ καὶ ἴσως ἀκόμη οὐδὲν ὄριον τοπικὸν ἢ χρονικὸν ἔχει περὶ τὸ ἀντικείμενον αὐτῆς, διότι δὲν ἐξετάζει οὐδὲν εἰμὴ τὸ δίκαιον. Ἡ ἱστορία τοῦ δικαίου, λαμβανομένη ἀπολύτως, εἶναι μέρος τῆς γενικῆς ἱστορίας καὶ εἴτε πράγματι συμβαίνει τοῦτο, εἴτε ὄχι, δεόν ν' ἀποτελῆ δυνάμει μέρος τῆς γενικῆς ἱστορίας, δηλαδή δεόν νὰ εἶναι δυνατὴ καὶ ταύτης ἢ παρίστασις μεταξὺ ὅλων τῶν ἄλλων μερικῶν ἱστοριῶν τῶν συναποτελουσῶν τὴν παγκόσμιον ἱστορίαν. Τότε μόνον πρόκειται ἀληθῆς ἱστορία.

* *

Ἡ πρὸς τὴν γενικὴν ἱστορίαν σχέσις τῆς εἰδικῆς ἱστορίας τοῦ δικαίου εἶναι ἀνάλογος τῆς εἰδικεύσεως. Ἡ εἰδίκευσις τῆς ἱστορίας

τοῦ δικαίου δύο κατευθύνσεις ἐνδέχεται νὰ ἔχη. Τὴν κατεύθυνσιν τοῦ κατὰ τόπον καὶ χρόνον περιορισμοῦ καὶ τὴν κατεύθυνσιν τοῦ κατ' ἐννοίαν περιορισμοῦ. Ὁ κατὰ τόπον ἢ χρόνον περιορισμὸς δὲν ἐμποδίζει τὴν ἱστορίαν τοῦ δικαίου νὰ ἔχη ὀλόκληρον τὸ δίκαιον ὡς ἀντικείμενον, θεωρίας καὶ θεσμοὺς μιᾶς ἢ πολλῶν ἐποχῶν μιᾶς ἢ πολλῶν χωρῶν. Καὶ ὁ συνδυασμὸς τοῦ τοπικοῦ καὶ χρονικοῦ περιορισμοῦ ἐπιτρέπει τὸ ἀντικείμενον τῆς ἱστορίας τοῦ δικαίου νὰ εἶναι ὀλόκληρον τὸ δίκαιον. Ἀλλὰ τοῦναντίον ἡ κατ' ἐννοίαν εἰδίκευσις τοῦ ἀντικειμένου τῆς ἱστορίας τοῦ δικαίου ἔχει τὸ νόημα τοῦ περιορισμοῦ ἐπὶ συνόλου θεσμῶν ἀποτελούντων ἐνότητα ἢ θεωριῶν ἀποτελουσῶν ἐνότητα ἢ ἐπὶ ἐνὸς θεσμοῦ ἢ μιᾶς θεωρίας. Εἶναι δυνατόν ἐν τέλει ὁ συνδυασμὸς τοῦ περιορισμοῦ κατὰ χρόνον ἢ κατὰ τόπον ἢ καὶ ἀμφοτέρων μετὰ τοῦ κατ' ἐννοίαν περιορισμοῦ.

Ἡ ἱστορία τοῦ δικαίου ἢ κατὰ τόπον εἰδικευθεῖσα, ἀλλ' οὐχὶ κατὰ χρόνον καὶ οὐχὶ κατ' ἐννοίαν, ἔχει τὴν σπουδαιότητα τοῦ λαοῦ, ἐνδεχομένως τοῦ ἔθνους, ἐπ' οὗ περιώρισε τὴν ἱστορίαν τοῦ δικαίου ὁ τοπικὸς αὐτῆς περιορισμὸς. Ὅσον ἐναργέστερον εἰσέρχεται ὁ λαὸς οὗτος εἰς τὴν παγκόσμιον συνεργίαν τοσοῦτον εἶναι κοσμοϊστορικῶς σπουδαιότερον καὶ τοσοῦτον ἐνδιαφερατέρον εἶνε καὶ τοῦ δικαίου ὅπερ διεμόρφωσεν ἢ γνῶσις. Ὅσον ὅμως ὁ λαὸς ἢ τὸ ἔθνος τοῦτο ἀπέχει τῆς παγκοσμίου συνεργίας, τοσοῦτον ἢ σπουδαιότης αὐτοῦ ἢ κοσμοϊστορικὴ μειοῦται καὶ τοσοῦτον μειοῦται τὸ κοσμοϊστορικὸν ἐνδιαφέρον διὰ τὴν γνῶσιν τοῦ δικαίου ὅπερ διεμόρφωσεν. Ἐνδεχόμενον εἶναι λαὸς ἢ ἔθνος ἀποσχὸν τῆς συνεργίας μετὰ τοῦ ἄλλου κόσμου νὰ ἔχη κατ' ἰδίαν ἐξυψώσῃ ἑαυτό. Ἀλλὰ ἀποκλείεται παντελῶς λαὸς ἢ ἔθνος ἀποσχὸν τῆς παγκοσμίου συνεργίας νὰ ἔχη κοσμοϊστορικὴν σπουδαιότητα. Καὶ οἱ λαοὶ καὶ τὰ ἔθνη τὰ κατ' ἰδίαν ἐξυψωθέντα τόσῃν ἔχουσι κοσμοϊστορικὴν σπουδαιότητα, ὅσην ἢ γνῶσις τῆς ἱστορίας αὐτῶν ἢ παγκόσμιος.

Ἡ κατὰ τόπον εἰδικευθεῖσα ἱστορία τοῦ δικαίου ἔχει τὴν σπουδαιότητα τοῦ ἐνὸς λαοῦ ἢ τῶν πολλῶν ἐθνῶν τῶν κατοικισάντων τὴν χώραν ἐφ' ἧς περιώρισε τὴν ἱστορίαν τοῦ δικαίου ἢ κατὰ τόπον εἰδίκευσις αὐτῆς. Ἀρὰ γε ὅμως ἀφ' οὗ θεωρεῖται ὡς ἀντικείμενον τὸ δίκαιον καὶ ἢ τοῦ δικαίου γνῶσις πολλῶν ἐθνῶν καὶ πολλῶν λαῶν,

πρόκειται τότε πράγματι μία ιστορία ἔχουσα ἀντικειμενικὴν ἐνότητα ἢ πρόκεινται πολλαὶ ιστορίαι, τόσαι ὅσοι οἱ λαοὶ καὶ τὰ ἔθνη τὰ κατοικίσαντα τὴν ὀρίζουσαν χώραν; Μία ιστορία πρόκειται καθ' ὅσον μόνον αἱ πράξεις τῶν ἔθνῶν καὶ τῶν λαῶν τῶν κατοικισάντων τὴν ὀρίζουσαν χώραν συνέχονται, τῶν πράξεων τοῦ ἑνὸς ἔθνους ἀποτελουσῶν τὴν αἰτίαν τῶν ἐνεργειῶν ἄλλων ἔθνῶν ἐπὶ ταῦτῳ ἀλληλοδιαδόχως ἐλθόντων. Ἀλλὰ καὶ τοιαύτης αἰτιώδους συνεχείας ἐλλειπούσης εἶναι δυνατόν νὰ ὑπάρχη οὐσιαστικὴ συνέχεια, συνέχεια νοηματικὴ δηλαδή τῶν ἔθνῶν καὶ τῶν λαῶν τῶν ὑπὸ τοὺς αὐτοὺς φυσικοὺς ὄρους διαβιωσάντων. Παράδειγμα τοιαύτης φυσικῆς ἐπιδράσεως δίδει πρὸ παντὸς ἡ ἑλληνικὴ γῆ. Περὶ τὰς ἀλλεπαλλήλους εἰσβολὰς ἡ ἑλληνικὴ χώρα κατοικεῖται πάντοτε ὑπὸ ἑλλήνων καὶ τοῦτο διότι μετὰ τῆς ἀφομοιωτικῆς δυνάμεως τῶν ἑλλήνων, συνήργει πάντοτε καὶ ἡ φυσικὴ ἐπίδρασις. Μόνον ὁ Γαλιναγορ δὲν ἠδυνήθη νὰ κατανοήσῃ τοῦτο. Τοῦτο ἀνάγεται εἰς τὸ γεγονός αὐτὸ τῆς ἐν μιᾷ καὶ τῇ αὐτῇ χώρῃ διαβιώσεως. Ἡ φυσικὴ ἐπίδρασις εἶνε γενικὴ καὶ ἀδιαιρέτος. Ὁ βίος καὶ ἰδίως ὁ τοῦ βίου προσπορισμὸς καὶ ἡ διαίτησις τοῦ μυθικοῦ καὶ τοῦ θεοῦ κόσμου ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴν σχέσιν τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὴν φύσιν. Τὸ δίκαιον, ὡς ἐνέργεια κοινωνικὴ, αἰτία καὶ ἀποτέλεσμα δηλαδή μιᾶς πολυπλόκου κοινωνικῆς συνεργείας, ἐν μέτρῳ ἐξαρτᾶται τόσον ἐκ τῶν βιωτικῶν ὄρων, ὡς τελειωτικῶς ρυθμίζεται, ὅσον καὶ ἐκ τῆς θρησκευτικῆς συνειδήσεως τῆς κατευθυνούσης αὐτὸ κατ' ἀρχάς. Καὶ νὰ μὲν ἡ φυσικὴ ἐπίδρασις εἶναι διαιρέτος ἐκείνῳ, ἀνάλογος τοῦ θεωροῦντος συνειδήτος. Ἀλλὰ τὰ συνειδήτια ὁμοειδῶν ἢ ὁμοταγῶν ὁμοιάζουσιν· ἐν γένει δὲ τὰ ἀνθρώπινα συνειδήτια ὁμοιάζουσι. Διὰ τοῦτο ἡ ἐπίδρασις τῆς φύσεως τόπου τινὸς ὁμοιάζει παρὰ τὰς ἀλλαγὰς τῶν κατοικουσῶν τὸν τόπον ἀνθρώπων γενεῶν. Ἀλλὰ προοιούσης τῆς ὑπερνηκίσεως τῆς φύσεως ἡ ἐπίδρασις τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος μειοῦται ὀλοέν.

*
*
*

Ἡ ιστορία τοῦ δικαίου ἐν γένει, ἀφ' ἑνὸς διαιρεῖται εἰς ιστορίαν ἀφορῶσαν τὰ νομικὰ δόγματα, ἀφ' ἑτέρου εἰς ιστορίαν ἀφορῶσαν τοὺς πολιτικικοὺς θεσμούς. Ἡ διάκρισις αὕτη δὲν εἶνε ἀπό-

λυτος, διότι ἡ ἐννοια τοῦ θεσμοῦ δὲν εἶνε ἀποκλειστικῶς ἀντίθετος τῆς ἐννοίας τοῦ δόγματος. Τὸ δόγμα εἶνε μίαν δεοντολογικὴν σειράν συλλογισμῶν ἀλληλεχομένων. Ὁ θεσμὸς εἶνε ἡ ἐνέργεια τῆς πολιτικῆς βουλήσεως, ἡ περιεχόμενον ἔχουσα ἀλληλεχόμενον δεοντολογικὸν συλλογισμὸν ἢτοι πρόσταγμα, μηδενὸς θεσμοῦ ὄντος νοητοῦ, ἄνευ δογματικῆς βάσεως. Βούλησις ἄνευ περιεχομένου εἶναι ἀδύνατον νὰ ὑπάρξῃ. Κατ' ἀκολουθίαν ἡ ιστορία τῶν δογμάτων περιλαμβάνει καὶ τῶν θεσμῶν ἐν μέρει τὴν ιστορίαν, ἐν ᾧ τοῦναντίον ἡ ιστορία τῶν θεσμῶν περιλαμβάνει καὶ μερικὴν ιστορίαν τῶν δογμάτων, δηλαδή μόνον ἐκείνων τῶν δογμάτων ὅσα προσέλαβον ἰσχύον πολιτικακίην.

Εἰς τὴν ιστορίαν τῶν δογμάτων ἰδιάζει ἡ λογικὴ καὶ εἰς τὴν ιστορίαν τῶν θεσμῶν ἡ πραγματικὴ ψυχολογικὴ ἀλληλουχία. Ἡ διάκρισις τῆς λογικῆς ἀπὸ τῆς ψυχολογικῆς ἀλληλουχίας εἶναι οὐχὶ ἀπόλυτος, ἀλλὰ σχετικὴ διάκρισις. Ἐκείνῳ πρόκειται ἀλληλουχία, ἀλλὰ κατ' οὐσίαν διάφορος. Ἡ λογικὴ ἀναγκαιότης εἶνε ἀπόλυτος καὶ συνεπῶς ἀμετάβλητος, ἡ αἰτιώδης ψυχολογικὴ σχέσις ἀντιθέτως σχετικὴ καὶ συνεπῶς μεταβλητὴ.

Ἰδιάζει δὲ εἰς τὴν ιστορίαν τῶν θεσμῶν ἡ ψυχολογικὴ ἀλληλουχία, διότι δημιουργοὶ τῶν θεσμῶν εἶναι τὰ ἔθνη καὶ αἱ τὴν ἐξουσίαν ἔχουσαι ομάδες ἢ τὰ ἔχοντα τὴν ἐξουσίαν ἄτομα. Ἀλλὰ τὸ ἔθνος, ὡς σύστασις συνολικὴ, φρενὺς ἀφ' ἑνὸς παραδόσεων ἱστορικῶν, δημιουργὸς ἀφ' ἑτέρου δυνάμεων ἀλληλοσυγκρουομένων, κινουμένων ἀπὸ ἀντίθετα συμφέροντα εἶναι πολλάκις ἐπιρροπὴς εἰς ἐνεργείας ἀλόγους ἢ καὶ παραλόγους. Ὁμοίως ἡ ἐξουσιάζουσα ὁμάς δὲν ἐνεργεῖ εἰμὴ ὡς σύστασις συνολικὴ καὶ ὑπόκειται εἰς τὴν ἀνάγκην νὰ ἐνεργῇ πολλαίς ἀνομαίως· τὰ δὲ ἄτομα, ἐφ' ὅσον καὶ καθ' ὅσον δὲν πρόκεινται «ἀνδρες βασιλικοί», ὑφίστανται τὴν ἐπίδρασιν τοῦ περιβάλλοντος· ἐν πολλοῖς δ' ἐνεργοῦσιν ἰδιοτελῶς.

Διὰ νὰ τεθῇ νόμος ἀρκεὶ δύναμις. Ἀντιθέτως ὁ δογματικὸς δέον νὰ σχηματίσῃ ἀναγκαίως ἀλληλεχομένην σειράν συλλογισμῶν, ἧς τὸ κῦρος τὸ λογικὸν πάλιν θέλει κριθῆναι ἐν ἀλληλουχίᾳ συλλογισμῶν. Πρὸς τοῦτοις ὁ δογματικὸς, τιθέμενος σκοπὸν τινα, ἐργάζεται πρὸς ἐξεύρεσιν τῶν μέσων τῶν ἀγόντων εἰς τὸ τέλος τοῦτο. Ἐν πολλοῖς ἐργάζονται

καὶ οἱ νομοθέται ὁμοίως. Ἄλλ' ὑφίστανται διαρκῶς τὴν πλείων παραδικῶν ἀπαιτήσεων, μετερχόμενοι ἕνεκα τούτου μέσα πολλίαις ἀντίθετα πρὸς τὸν τεθέντα σκοπόν. Ἐν τέλει ὅμως οἱ θεσμοὶ ἀκολουθοῦν τὸ δόγμα.

Ἀντιθέτως ὁ δογματικὸς ἐξ ἀρχῆς δύναται νὰ ἐργασθῆ ἑλεύθερος τοιούτων περιορισμῶν. Καὶ διὰ τοῦτο ἡ ἱστορία τῶν δογμάτων τελνε νὰ λάβῃ μορφήν λογικῆς προόδου. Ἀληθεστέρᾳ ὅμως καθίσταται ἡ ἱστορία τοῦ δικαίου, ὅταν ἐπιτυχάνει νὰ συνενώσῃ τὴν ἱστορίαν τῶν δογμάτων καὶ τῶν θεσμῶν τὰ ὅποια τελοῦν εἰς τὴν πραγματικότητι ἐν ἀλληλεπιδράσει.

* *

Ὅτι ὅμως ἡ ἀλληλουχία τῶν θεσμῶν ἔγκειται εἰς τὸν αἰτιώδη δεσμὸν τὸν συνενοῦντα ἕκαστον ἐξ αὐτῶν ὡς ἀκατέλεστον τοῦ προηγούμενου τοῦ καὶ ὡς αἰτίαν τοῦ ἐπομένου τοῦ θεσμοῦ, δὲν ἔχει ὡς συνέπειαν τὴν ὑπαρξιν ἱστορικοῦ νόμου διέποντος τὴν ἱστορίαν τοῦ δικαίου, ὅπως διέπει τὰ σώματα ὁ νόμος τῆς ἑλκεως, ἐπὶ τῇ βίῃ τοῦ ὁποίου δυνατὸν εἶναι νὰ γίνῃ πρόβλεψις ἀλάνθιατος. Αἰτίη ἐὰν ὁ φυσικὸς νόμος, ὡς ἔννοια, δυνατωπῶθῃ σχηματικῶς ὡς ἑξῆς: $A + B + \Gamma + \Delta = E$, θὰ ὑπάρχῃ προκειμένου περὶ τοῦ δικαίου πάντα τὸ Δ ὡς στοιχεῖον ἐνσυνειδήτως βουλευτικόν, ἐλεύθερον δηλαδὴ, καὶ τὸ στοιχεῖον αὐτὸ δὲν εἶνε δυνατὸν νὰ ὑπολογισθῆ. Βεβαίως ἐκ τῶν ὑπέρων, ὅποταν τὸ ἐλεύθερον βουλευτικὸν στοιχεῖον ἔχει καθορῶσι πλέον ἑαυτὸ, ἐνδέχεται ὁ τυχαῖος ἱστορικὸς νὰ πείσῃ μόνος ἑαυτὸν ὅτι κατ' ἀνάγκην, μέχρι λεπτομερείας ὀριζομένην, ἦτο ἀδύνατον νὰ γίνῃ ἄλλως. Δύναται, μάλιστα νὰ πράξῃ τοῦτο ἀδυστάτως, ἀφ' οὗ τὰ γενόμενα δὲν μεταβάλλονται καὶ δὲν ὑπάρχει φῶβος ἢ προφητικὴ του δύναμις νὰ διαφρασθῆ. Πάντως ὅμως τοιούτου εἴδους ἱστορικοὶ στεροῦνται σοβαρότητος καὶ δὲν εἶναι ὀρθὸν ν' ἀσχολῆται κανεὶς ἐπὶ πολὺ μὲ τὰ ἔργα των.

* *

Πάντως πρὸς τὴν ἱστορίαν τῶν δογμάτων οὐδεμίαν ἔχει σχέση ἡ δογματικὴ τοῦ δικαίου. Ἡ δογματικὴ τοῦ δικαίου διαφέρει κατὰ τὴν κυρίαν αὐτῆς ἀρχὴν ἀπὸ τὴν ἱστορίαν τοῦ δικαίου καὶ εἰδικῶς

ἀπὸ τὴν ἱστορίαν τῶν περὶ δικαίου δογμάτων, ἐπειδὴ τῆς ἱστορίας ἡ διαρκὴς ὑπόθεσις εἶνε τὸ γίνεσθαι, ἐνῶ τοῦ δόγματος ὑπόθεσις εἶναι στατικὴ τοῦ ἀντικειμένου κατάστασις. Τὸ δίκαιον εἶναι, ἀλλὰ διὰ νὰ εἶναι διαρκῶς γίνεσθαι. Καὶ ἡ θεωρία τοῦ εἶναι καὶ ἡ θεωρία τοῦ γίνεσθαι, ἱστορία καὶ δογματικὴ τοῦ δικαίου, διαφέρουσι ἀφ' οὗ τὸ εἶναι καὶ τὸ γίνεσθαι εἶναι διάφορα μεταξύ των. Ἡ ἀνάλυσις τῆς συνεχοῦς παραστάσεως τοῦ «γίνεσθαι» εἰς ἀπειράριθμα ἐπάλληλα «εἶναι» δὲν ἀναιρεῖ τὴν ἀντίθεσιν, ἀλλὰ περιορίζει τὴν γνῶσιν καὶ συγκαλύπτει τὸ πρόβλημα τῆς δημιουργίας τοῦ δικαίου. Ἡ ἀνάλυσις τοῦ «γίνεσθαι» εἰς ἀπειράριθμα ἐπάλληλα «εἶναι» δὲν εἶναι τῇ ἀληθείᾳ τοῦ γίνεσθαι ἢ ἀνάλυσις ἀλλὰ παράθεσις ὁμοειδῶν παραστάσεων. Καὶ μεταξύ οἰασδήποτε τῶν παραστάσεων τῶν ἀποτελοῦσῶν τὴν ὑποθετικὴν ταύτην ἀνάλυσιν μέχρι τῆς ἐπομένης μένει κενὸν διάστημα πληρούμενον δι' ἐνὸς ἐλαχίστου ἔστω γίνεσθαι, ὅπερ ἀπομένει καὶ πάλιν ἀνεξήγητον, πολλαπλασιαζομένου μόνον τοῦ βασικοῦ προβλήματος. Διὰ τοῦτο δὲν ἀποτελεῖ πράγματι ἔρευναν ἱστορικὴν ἢ κατὰ χρονολογικὴν σειρὰν δογματικὴ παράταξις τοῦ ἰσχύσαντος ἑκάστοτε δικαίου. Ὁ δογματικὸς στατικὴν ὅπως ἔχει τὴν ἀντίληψιν δὲν ἐνδιαφέρεται διὰ τὴν δύναμιν τοῦ δικαίου ὀρίζει τὸ τί ἐστὶ δίκαιον, ἀδιαφέρει δὲ διὰ τὸν λόγον τῆς μεταβολῆς αὐτῆς καθ' ἑαυτήν, διότι τὸ «τί ἐστὶ» τοῦ δογματικοῦ δὲν ἔχει, ἐν ᾧ τὸ «τί γίνεσθαι» τοῦ ἱστορικοῦ κατέχει χρονικὴν ἔκτασιν. Τοῦτο βεβαίως δὲν σημαίνει ὅτι τὸ «εἶναι» τοῦ δογματικοῦ κεῖται πέραν τοῦ χρόνου, ἀλλ' ὅτι ἀποτελεῖ θεωρητικὴν τῆς παρόδου τοῦ χρόνου τομὴν, ὅπως καὶ τὰ σημεῖα ἐν γένει, τὰ σημεῖα τῆς θλάσεως π. χ. οἰασδήποτε τεθλασμένης οὐδεμίαν ἔχουσι χωρικὴν ἔκτασιν, κεῖνται ὅμως ἐν τῷ χώρῳ καὶ δὴ ἐπ' εὐθείας, ἧς ἀποτελοῦσι τομὴν.

* *

Ὡς πρὸς τὸ πρόβλημα τοῦ πῶς δημιουργεῖται τὸ δίκαιον προέχουν, ἀπὸ ἀπόψεως ἐπικαιρότητος, δύο προβλήματα, τὸ πρόβλημα τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ καὶ τὸ πρόβλημα τῆς σχέσεως ἀτόμου καὶ κοινωνίας, διαρκῶς ἀποτελοῦντα τὸν ἐπιάλτην τοῦ ἱστορικοῦ τοῦ δικαίου. Κακῶς ὅμως, ἐπειδὴ δὲν εἶναι πράγματι προβλήματα.

Τὸ ἄτομον καὶ ἡ κοινωνία ἄλλοτε μὲν συνεργοῦσιν ἄλλοτε δὲ ἀντενεργοῦσι. Οἱ θεωρητικοὶ τῆς ἱστορίας διαιρούμενοι ὡς πρὸς τοῦτο, οἱ μὲν ὀρίζουσι τὰ συνολικὰ γεγονότα ὡς ἀποτελέσματα τῆς ἀτομικῆς ἐνεργείας, οἱ δὲ τὴν προσωπικότητα τῶν ἀτόμων ὡς ἀποτελέσματα τῆς κοινωνικῆς ἐνεργείας. Οὕτω καὶ ὡς πρὸς τὸ δίκαιον. Ἄλλὰ τὸ πρόβλημα κατὰ λόγον αὐταναιρεῖται. Ἐν τέλει οὐδὲ ἡ ἀποτελεσματικότης τῆς ἀτομικῆς ἐνεργείας μηδὲ ἡ ὀριστικὴ τῆς κοινωνίας ὑπαρξίς ἀμφισβητοῦνται. Ἀπόδειξιν ἀποτελεῖ ἡ νομοθεσία τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ διὴ ὁ Πανδέκτης. Ἐὰν ἡ ἰσχυρὰ ἐργον χρόνου μακροῦ καὶ τῆς διανοίας πολλῶν ἀνθρώπων εἶναι ἀναμφισβήτητον ἀποτέλεσμα τῆς ἀδιακόπου κοινωνικῆς ἐνεργείας. Ἄλλὰ τὸ μέτρον καθ' ὃ παρελήφθησαν τὰ περιττὰ καὶ ἀπληρωμένα, συνεκληρώθησαν τὰ ἐλλείποντα καὶ ἀντικατεστήθησαν τὰ ἀσυμβίβαστα στοιχεία τῆς νομοθεσίας ἀπετέλεσε συνίαμα καὶ τὴν διατύπωσιν τῆς αὐτοκρατορικῆς προσωπικότητος τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Καὶ τὸ πρόβλημα μετατρέπεται κατ' ἀνάγκην εἰς ζήτημα προτεραιότητος. Ἄλλὰ ζήτημα προτεραιότητος προκειμένου περὶ αἰτιώδους σχέσεως, οἷα εἶναι ἡ τῆς ἀτομικῆς καὶ τῆς κοινωνικῆς ἐνεργείας σχέσις, εἶναι ζήτημα μάταιον, διότι πᾶσα αἰτιώδης σχέσις καθίσταται διὰ τῆς ἀναλύσεως ἀτέρμων καὶ ἐν περιορισμένῳ ἔτι χρόνῳ, τῶν διαφόρων ἀτομικῶν καὶ κοινωνικῶν ἐκφάνσεων ἀλληλεπιδρώσας ἀλληλεπιδρωμένων. Ἡ σειρά τῆς ἀλληλεπιδρώσεως, ἀρχομένη ἀπὸ ἀρχαιοτάτου χρόνου ἐξικνεῖται μέχρι τοῦ παρόντος καὶ τείνει πρὸς τὸ μέλλον· καὶ μόνον ἡ ἀδύνατος ἀνυπαρξία τῶν ἀτόμων ἢ τῆς κοινωνίας δύναται νὰ ἔχη ὡς ἀποτέλεσμα τὴν διακοπὴν τῆς ἀλληλεπιδρώσεως ταύτης.

Ὁ «ἱστορικὸς ὕλισμός» δὲν ἐξηγεῖ οὐδὲ καθορίζει τὸ νόημα τοῦ δικαίου ἀλλὰ διακαθορίζει κατὰ τὸ ὕλικόν αὐτοῦ μέτρον τὸν ἐκαστοτε παράγοντα τὸ δίκαιον. Καὶ τὸ νόημα τοῦ δικαίου δὲν εἶναι δυνατόν νὰ διακαθορῆσθῃ ὁ ἱστορικὸς ὕλισμός διότι τὸ μὲν νόημα δὲν ἔχει αἰτίαν, ἀλλὰ λόγον, ὁ δὲ ἱστορικὸς ὕλισμός ἐξικνεῖται διὰ τῆς αἰτίας, ἣτις ἀποκλείεται τῆς θεωρίας τοῦ νόηματος περιορισμένη ἐν τῇ θεωρίᾳ τῆς ἐν χρόνῳ καὶ τόπῳ κειμένης ὕλης. Ἢ ἐν Ἑλλάδι

νομικὴ ἀνυπαρξία νόμου ποινικοῦ, ἐπιβαρυντικὴν ἰσχὺν ἀναδρομικῶς αἰτοῦντος, παρὰ τὸν συνταγματικὸν ἀποκλεισμόν τῆς τοιαύτης ποινικῆς ἀναδρομικότητος, κατὰ τὰ ἀρθρ. 6 τοῦ 1844, 7 § 2 τοῦ 1862 καὶ 8 τοῦ ἰσχύοντος Συντάγματος, εἶναι κατὰ τὸν ἱστορικὸν ὕλισμόν ἀνεξήγητος καὶ τοῦτο διότι τὸ νόημα εἰδικοῦ νόμου ἀναδρομικῶς τὴν ποινὴν τοῦ θανάτου παντὶ καταχραστῇ δημοσίου χρήματος ἐπιβάλλοντος, προϋποτίθησι συνταγματικὴν ἀρχήν, καθ' ἣν ἡ ἀναδρομικὴ ἐπιβολὴ ποινῆς ἐπιτρέπεται. Ἄλλὰ τὸ ἀρθρ. 8 τοῦ συντάγματος ἀρνεῖται τοῦτο κατηγορηματικῶς καὶ ἀνεξαιρέτως. Ἄρα κατὰ λογικὴν ἀναγκαιότητα, οὐχὶ δ' ἕνεκεν αἰτιώδους συνεχείας ὁ εἰδικὸς νόμος εἶναι ἄκυρος καὶ τοῦτο διότι οὐδεμία ἐνδέχεται νὰ ἔχη αἰτιώδη σχέσιν ἡ ἀκυρότης τοῦ νόμου τούτου ὡς καὶ οἰουδήποτε νόμου, τῆς ἀκυρότητος μὴ οὔσης αἰσθητῆς ἀλλὰ νοητῆς. Κατὰ τὸ παράδειγμα τοῦτο μάλιστα ἡ νομικὴ ἀκυρότης ὑπάρχει παρὰ τὴν αἰτιώδη σχέσιν, ἣς ἀποτελεῖ τέρμα ἢ ἐπιπήφισις τοῦ νόμου τοῦ ποινὴν ἀναδρομικῶς ἐπιβάλλοντος. Ἢτοι τοῦ νοητοῦ ἡ ἀναγκαιότης χωρεῖ παραλλήλως ἀλλ' ἀντιθέτως πρὸς τὴν ἀναγκαιότητα τοῦ αἰσθητοῦ, ἡ δὲ διάκρισις ἀμφοτέρων εἶναι ὡς ἐκ τούτου καταφανής. Ἄλλὰ καὶ τῆς αὐτῆς κατευθύνσεως ἢ ἀκολουθησις οὐδέποτε θέλει ἄρει τὴν οὐσιώδη διαφορὰν ἀμφοτέρων. Ὡς πρὸς δὲ τὴν ἐξήγησιν τῆς γενέσεως καὶ προαίτου διαμορφώσεως τοῦ δικαίου ὁ ἱστορικὸς ὕλισμός, ὡς ἀπόλυτος ὕλισμός, εἶναι ἀκατάλληλος, διότι τὸ δίκαιον οὐδέποτε διενεργεῖται διὰ καθαρῶν ὕλικῶν δυνάμεων, ἀλλὰ προαπαιτεῖ τὴν ὑπαρξίν συνειδήσεως καὶ ὅταν εἰσέτι ὀρίζει τὴν ἐπὶ πραγμάτων ἐξουσίαν, διότι ἀκριβῶς ὀρίζει τὴν ἐξουσίαν.

Ἐὰν ὅμως ὁ λεγόμενος ἱστορικὸς ὕλισμός καὶ ἡ σχέσις τοῦ ἐνὸς ἀνθρώπου πρὸς τὴν κοινωνίαν δὲν ἀποτελοῦν ἀληθῆ προβλήματα διὰ τὸν ἱστορικὸν τοῦ δικαίου, ἄλλως ἔχει ὡς πρὸς τὸ πρόβλημα τῆς ὑπάρξεως ἱστορικοῦ νόμου ὀρίζοντος ἐν ἀρχῇ τὰ μέσα, δηλαδὴ τὸν τρόπον καθ' ὃν ἐνεργεῖται τὸ γίνεσθαι καὶ τελικῶς τὸν σκοπὸν, τὸ νόημα δηλαδὴ τῆς ἱστορίας, ὅπταν ἐξετάζεται καὶ τὸ πρόβλημα κατὰ πόσον τὸ νόημα τῆς ἱστορίας τὸ πραγματικὸν συμπίπτει μὲ τὸ πρέπον νόημα

τῆς ἱστορίας. Τὰ προβλήματα ταῦτα δὲν εἶναι εἰδικὰ τῆς ἱστορίας τοῦ δικαίου προβλήματα, ἀλλὰ προβλήματα τῆς ἱστορίας τοῦ ἀνθρωπίνου πολιτισμοῦ, ἴσως προβλήματα τῆς ἱστορίας τοῦ κόσμου. Τοῦτο προτίστω εἶνε ἀνάγκη νὰ γνωρίζῃ ὁ ἱστορικὸς τοῦ δικαίου καὶ νὰ περιορίζηται, χωρὶς νὰ θέλῃ ἀπὸ τὴν εἰδικὴν ἐκάστοτε περίπτωσιν νὰ ἐξάγῃ γενικά συμπεράσματα. Καὶ ὡς πρὸς τὰ μέγα περισσότερον ἴσως παντὸς ἄλλου γνωρίζει ὁ νομικὸς, ὅτι οἱ τρόποι καθ' οὓς εἶναι δυνατόν νὰ ἐπιδιωχθῇ μιᾷ οἰασθῆποτε ἀρχῆς ἢ πραγματοποίησις, εἰς οὐδένα ὑπόκεινται ἀριθμητικὸν περιορισμὸν καὶ ὅτι αἱ πολυπλοκώτεραι συνθέσεις πραγματοποιοῦνται καθ' ἐκάστην. Βεβαίως κατὰ λογικὴν ἀνάγκην ἢ πολυτροπία τῆς ἀνθρωπίνης ἐνεργείας συλλαμβάνεται ὡς κινουμένη ἅπως καὶ πράγματι κινεῖται, μεταξὺ τῶν ἀκρῶν ἀντιθέτων μορφῶν, ἀναλόγως τῆς ἀπόψεως ἀπὸ τῆς ὁποίας ἐξετάζεται. Ἡ κίνησις αὕτη φυθμίζεται ἀναλόγως τῆς ἐξαντλήσεως τῆς δυναμικῆς ἀποδόσεως τῆς φυλῆς ἢ τῆς γενεᾶς διὰ τῆς Α ἢ τῆς Β μορφῆς, ἢ ὅποια ἐξάντλησις ὁδηγεῖ κατ' ἀνάγκην εἰς τὴν ἀντίθεσιν καὶ τέλος εἰς ἀντίθεσιν ἀποτελοῦσαν μορφήν ἔχουσαν ἐπίσης ἀντίθετον ἑτερότητα καὶ οὕτω καθ' ἐξῆς. Ἄλλ' ἐπειδὴ ἀλληλοδιασπαιροῦνται αἱ διαφορώταται τῶν ἀνθρώπων ἐνεργεῖαι, ἐπειδὴ πολλάκις αἱ ἀνθρώπινα δυνάμεις ἐξαντλοῦνται, τὸ σχῆμα τοῦτο τείνει νὰ πραγματοποιηθῇ χωρὶς νὰ ὑλοκληροῦται ποτὲ εἰς αὐτὸ ἢ παγκόσμιος ἱστορία. Ὁ ἱστορικὸς τοῦ δικαίου πρέπει νὰ παρακολουθῇ τὸ δίκαιον ὡς ἐκάστοτε κινεῖται καὶ κινεῖ μεταξὺ τῶν ἀκρῶν ἀντιθέσεων. Ἄλλὰ πρέπει νὰ προφυλαχθῇ ἀπὸ τὸ εὐκόλον ὁλισθημα νὰ ἐκλάβῃ τὸ δίκαιον ἐξελιπασίμενον καὶ ὑποκείμενον εἰς τὰς ἀνωμαλίαις εἰς τὰς ὁποίας ὑπόκειται ὁ φυσικὸς ὀργανισμὸς. Λησιμονεῖ τὴν συνείδησιν καὶ ἡ συνείδησις ἐδημιούργησε τὸ δίκαιον, διότι χωρὶς συνείδησιν αἱ ἀνθρώπινα πράξεις δὲν θὰ ἐλάμβανον μορφήν δικαίου, διότι μόνον ἡ συνείδησις ἔχει ἀνάγκην μορφῆς καὶ δύναται νὰ διακρίνῃ μεταξὺ δικαίου καὶ ἀδίκου.

*
* *

Ἄλλ' ἡ τοιαύτη κίνησις τῆς ἀνθρωπίνης ἐνεργείας εἶνε τυχαία κατὰ τὸ τέλος; Ἐἶναι ἀπρεπὲς νὰ δοθῇ ἐκ τῶν προτέρων ἀπάντησις εἰς τὸ ἐρώτημα τοῦτο, ὑπ' ὃ τελεῖ ἐκάστη πρῶξις οἰουδὴποτε ἀνθρώπου

καὶ ἡ ἀνάγκη τῆς ὑπακοῆς εἰς τὸ δίκαιον δηλαδὴ αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν ἢ πολιτεία. Καὶ ὅμως ἐδόθη πολλάκις ἢ εὐκόλως διὰ τυχαίων παραδειγμάτων ὁπωσδήποτε πιστοποιουμένη ἀπάντησις ὅτι πράγματι τυχαία εἶναι ἡ πορεία τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς ὡς συνόλου λαμβανομένης. Ἐξ ἄλλου ὅσον ἀπρεπὲς εἶναι νὰ λεχθῇ ἐκ τῶν προτέρων ὅτι τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος ἡ πορεία εἶνε τυχαία, τόσον ἀπρεπὲς εἶναι νὰ λεχθῇ ὅτι ἔχει ὀρθὸν νόημα ἢ διὰ μέσου τῶν αἰώνων κίνησις τοῦ πνεύματος, ὄχι λόγῳ πεποιθήσεως εἰς αὐτὸ τοῦτο τὸ πνεῦμα, ἀλλὰ διότι σκοπιμώτερον εἶναι νὰ λεχθῇ τοῦτο παρ' ἄλλο τι. Μόνον ἢ πεποίθησις ἢ ὀλοκληρωτικῶς διακατέχουσα τὴν συνείδησιν εἶναι δυνατόν νὰ θέσῃ ὡς ἀρχὴν, ὅτι τὸ πνεῦμα τῶν ἀνθρώπων, ὑπερτάτη ἐκδήλωσις τοῦ γνωστοῦ κόσμου, πορεύεται ἀδιακόπως καὶ ὅτι συνολικῶς ἢ ἀδιάκοπος αὕτη πορεία ἔχει νόημα ὁλὸν συμπληρούμενον.

Ὁ ἱστορικὸς τοῦ δικαίου πρέπει νὰ ἐκλέξῃ μεταξὺ τῆς ἀρνήσεως τοῦ τυχαίου, τῆς ἀποδοχῆς αὐτοῦ καὶ τῆς ἀπορίας. Ἡ ἀπορία εἶναι εἰλικρινῆς καὶ γενναία δήλωσις ἀδυναμίας νὰ συνεχισθῇ μέχρι τέλους ἢ ἀρξαμένη ἔρευνα. Καὶ ἂν εἶνε προτιμωτέρα ἢ ἀπορία τῆς ἐσφαλμένης ἐρέυνης, ἢ ὀρθῆ ἔρευνα ἢ ἀποκομιζουσα τὸ συμπέρασμα εἶναι προτιμωτέρα τῆς ἀδρανύσεως ἀπορίας, ἢ ὁποία εὐκόλως ἐκλαμβάνει τὴν ἀστάθειαν τῆς ὑποκειμενικῆς γνώσεως, ὡς ἀστάθειαν τῶν ἀντικειμένων αὐτῆς, συνάγουσα οὕτω τὴν θεωρίαν τῆς σχετικότητος. Ἡ δὲ ἀποδοχὴ τῆς σχετικότητος σημαίνει πάντοτε τὴν ἀποδοχὴν τῆς ἠθικῆς πτώσεως μιᾷ κοινωνίας, ἀλλὰ καὶ τὸ τέλος τοῦ κακοῦ, μόλις ἀποβῇ ἀντικείμενον ἀμφιβολίας ἢ ἀμφιβολία.

Ἡ ἀποδοχὴ τυχαίας ἀλληλοδιαδοχῆς ἐποχῶν ἔχουσῶν νοήματα λογικῶς ἀσύνδετα, ἐγκλείει ἐν αὐτῇ τὴν ἀπαρχὴν τοῦ τερματισμοῦ τῆς τοιαύτης τυχαίας περιπετείας. Ἡ συνείδησις, ἢ ὁποία εἶναι λογικὴ συνείδησις, ἀνθίσταται κατὰ τοῦ τυχαίου. Καὶ ὅπως ἀνθίσταται κατὰ τοῦ τυχαίου ἢ ἀτομικὴ συνείδησις οὕτως ἀνθίσταται κατὰ τοῦ τυχαίου καὶ ἡ ἀνωτάτη συνολικὴ συνείδησις, ἢ πολιτειακὴ συνείδησις τῆς ὁποίας ἢ βούλησις ἐκδηλοῦται διὰ τοῦ δικαίου. Ὡς ἐκ τούτου ὁ ἱστορικὸς τοῦ δικαίου κατ' ἀνάγκην θεωρεῖ τὸ δίκαιον ὡς ὑπερτάτην ἐκδήλωσιν τοῦ αἰωνίου ἀνθρωπίνου δράματος. Ἐὰν ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς πρωτογόνου οἰκογενειακῆς ὀργανώσεως τῆς κοινωνίας μέχρι τῆς

σημερινῆς δημοκρατίας δὲν ὑπάρχει διαρκῶς αὐξουσα συνείδησις διαρκῶς ἀποτελεσματικότερον ἀνθισταμένη κατὰ τοῦ τυχαίου καὶ συνεπῶς διαρκῶς μεγαλυτέρα ἐλευθερία αὐτὸ πλέον εἶναι τόσον προ-προφανές ὥστε ἀποβαίνει ζήτημα καλῆς μόνον πίστεως τοῦ συζητη-τοῦ. Πάντως ὁ ἀληθὴς ἱστορικὸς τοῦ δικαίου δὲν εἶναι πρέπον ν' ἀπομονώῃ τὰ ἱστορικὰ γεγονότα καὶ νὰ τὰ κρίνῃ ὡς εἴαν νὰ μὴν ὑπῆρχεν ἡ πολιτειακὴ ζωὴ πρὸ τῆς ἐποχῆς, τὴν ὅποιαν ἱστορεῖ, οὐδὲ νὰ πρόκειται νὰ ὑπάρξῃ μετά. Πρέπει ἐν τέλει κάθε χρονικὸς περιορισμὸς τῆς ἱστορικῆς θεωρίας νὰ αἴρηται διὰ νὰ καθίσταται δυνατὴ καὶ ἡ ἀπόλυτος κρίσις, ἡ σύγκρισις δηλαδὴ πρὸς τὸ σύνολον, ἡ ὅποια σύγκρισις ἔχει ὡς προϋπόθεσιν τὴν σύγκρισιν πρὸς τὰ προηγούμενα καὶ τὰ ἐνδεχομένως ἀκολουθήσαντα.

Ὡς ἐκ τούτου ὁ ἱστορικὸς τοῦ δικαίου ἀφ' οὗ εἰδικεύσει τὴν ἰδέαν τῆς πολιτείας καὶ τῶν θεσμῶν αὐτῆς κατὰ τὰς χρονικὰς αὐτῶν ἐκδηλώσεις πρέπει διὰ μέσου τῶν εἰδικῶν φαινομένων νὰ ἐκινεῖται καὶ πάλιν εἰς τὴν τελικὴν ἰδέαν τῆς πολιτείας δυνάμενος οὕτω νὰ γνωρίζῃ ὅχι τὴν σχετικὴν μόνον ἀλλὰ καὶ τὴν ἀπόλυτον ὑπόστασιν ἐκάστης πολιτείας καὶ παντὸς θεσμοῦ, διότι καὶ μὲν ἐκίστη πολιτεία ὡς τουαῦτη σχετικῶς μόνον ὑπάρχει ἀλλ' ἐν τῇ ἀναφορᾷ εἰς τὴν ἰδέαν τῆς πολιτείας ὑπάρχει ἀπολύτως.

Τοῦτο δὲν ἀποτελεῖ ταύτησιν τοῦ δέοντος πρὸς τὸ εἶναι, αἰτία θεωρούμενα στατικῶς εἶνε διαίφορα, ἀλλ' ἀναίρεσιν ἀμφοτέρων ἐπιτελουμένην διὰ τῆς ἐνεργείας, ὅποταν ἡ πράξις ὄχι μόνον ἐνεργεῖται, ἀλλὰ ἐνεργεῖται δεόντως. Καὶ ὁ ἱστορικὸς τοῦ δικαίου παρίσταται οὕτω θεωρὸς τῆς ἀενάου ἐναλλαγῆς θέσεως καὶ ἀντιθέσεως τοῦ κοινωνικοῦ ὄντος καὶ τοῦ νομικοῦ δέοντος, τὴν ἀναιρουμένην ἐν τῇ πολιτειακῇ γίγνεσθαι. Ἐἰς τοῦτο ἔγκειται ἡ διαλεκτικὴ τῆς ἱστορίας τοῦ δικαίου, τῆς ὅποιος ὁ ρυθμὸς τείνει νὰ συνταναίσθῃ πρὸς τὴν διαλεκτικὴν τῆς παγκοσμίου ἱστορίας.

* *

Ἀπέναντι ὄλων αὐτῶν τῶν προβλημάτων πῶς ἴσται ὁ ἱστορικὸς τοῦ δικαίου; Ἡ ἐνέργεια καὶ καθορίζει καὶ καθορίζεται καὶ ἀποτελεῖ ἐκείστοτε συγκεκριμένην εἰδικεύσιν τοῦ ἴδιου τῆς νοήματος.

Οὕτω καὶ ἡ ἐνέργεια τοῦ ἱστορικοῦ τοῦ δικαίου δὲν ἀφορᾷ τὸ δίκαιον ἐν γένει, ἀλλὰ καθοριζομένη καὶ καθορίζουσα περιορίζεται εἰς συγκεκριμένα γεγονότα. Καὶ ἡ γενικὴ ἀρχὴ τῆς ἠθικῆς, σχετιζομένη μὲ τὴν εἰδικὴν ἐνέργειαν τοῦ ἱστορικοῦ καὶ εἰδικότερον τοῦ ἱστορικοῦ τοῦ δικαίου, εἰδικεύεται, ἀποβαίνουσα ἠθικὴ τοῦ ἱστορικοῦ ἐν τέλει δὲ ἠθικὴ τοῦ ἱστορικοῦ τοῦ δικαίου. Ἐκ τούτου δὲν ἔπεται ποσῶς ὅτι πρόκειται διάφορος ἠθικὴ. Ἡ σχέση τοῦ εἰδικοῦ πρὸς τὸ γενικὸν δὲν εἶνε σχέσις διαφορᾶς, ἀφ' οὗ ἐμπεριέχεται ποσοτικῶς καὶ ποιοτικῶς τὸ εἶδος εἰς τὸ γένος, ἀφ' οὗ ἡ ἠθικότης τοῦ ἱστορικοῦ τοῦ δικαίου ὑπάρχει διότι ἀναφέρεται εἰς τὸ ἠθικὸν ἐν γένει. Διὰ τοῦτο δέον εὐθύς ἐξ ἀρχῆς ν' ἀποκλεισθῇ τὸ ἐνδεχόμενον ἠθικῆς ἀντινομίας μεταξὺ τῆς ἠθικῆς ἐν γένει καὶ τῆς ἠθικῆς τοῦ ἱστορικοῦ τοῦ δικαίου ἀφ' ἑτέρου. Ἡ ἔννοια τῆς ἀντινομίας προϋποθέτει τὴν ἔννοιαν τοῦ νόμου, τὴν ὅποιαν ὅμως ἀναιρεῖ, καὶ ὅπου δὲν ὑπάρχει νόμος ὑπάρχει ἀνομία. Ἡθικὴ ἀνεινομία δὲν ὑπάρχει. Ἄρα πρόκειται μόνον περὶ μετονομασίας τῆς ἠθικῆς παρανομίας εἰς ἠθικὴν ἀντινομίαν. Τοῦτο ἀποδεικνύει τὸν σεβασμὸν, τὸν ὅποιον ἐν τέλει συναισθάνεται καὶ ἡ πλέον ἀνήθικος συνείδησις ὡς πρὸς τὴν ἔννοιαν τῆς ἠθικῆς, προσπαθοῦσα διὰ τοῦ κατασκευάσματος αὐτοῦ νὰ στεγασθῇ καὶ πάλιν ὑπὸ τὴν σκεπὴν τῆς ἠθικῆς. Πάντως ὁ ἱστορικὸς τοῦ δικαίου δὲν πρέπει νὰ λησμονῇ οὐδὲ εἰς τὴν ἐλαχίστην αὐτοῦ ἱστορικὴν ἐνέργειαν, ὅτι τὸ δίκαιον εἶναι τὸ κορυφωμα τοῦ ἀγῶνος τῶν ἀνθρώπων πρὸς ἀπελευθέρωσιν ἀπὸ κάθε τι τυχαίου. Ὁ ἀγὼν αὐτὸς εἶναι πρωτίστως ἀγὼν κατὰ τοῦ τόπου καὶ τοῦ χρόνου, ἡ σημασία τῶν ὁποίων σμικρύνεται διὰ τῆς λειτουργίας τοῦ δικαιοῦματος τοῦ καθορίζοντος τὰς πρὸς τὰ πράγματα καὶ τὰ πρόσωπα σχέσις κατὰ τρόπον τοιοῦτον, ὥστε ὄχι μόνον ἡ γενομένη ἐργασία νὰ ἐξασφαλίζεται, ἀλλὰ καὶ νὰ διευκολύνεται καθ' ἐκαστὴν ἡ νέα δημιουργία. Ὅταν ὁ ἱστορικὸς συναισθανθῇ ὅλον τὸ βῆρος τῆς ἐργασίας ταύτης, εἴτε προσπαθῇ νὰ ἐξισταρίσῃ τὸ ἔργον ὀλοκλήρου πολιτείας, εἴτε ζητῇ νὰ ἐκτιμήσῃ τὰς πράξεις τῆς μικροτέρας καὶ πλέον ἀσημάντου κοινότητος, θὰ ἐκτελέσῃ τὸ ἱστορικὸν αὐτοῦ καθῆκον μετὰ τῆς ἴδιας ἀκριβείας καὶ μετὰ τοῦ ἴδιου σεβασμοῦ, δυνάμενος οὕτω νὰ γεννήσῃ πάντοτε τὸν ἐνθουσιασμόν, ὅτι ὀποιαδήποτε καὶ ἂν εἶναι ἡ θέσις ἐνὸς ἐκείστου, ἔχει ὁ καθεὶς νὰ ἐκπληρώσῃ καθῆκον ἐξ ἴσου ὑψηλόν.

•

Ἡ ἱστορία τοῦ δικαίου παρέχει ὠφελείας ἢ βλάβεται; τὸ ἐρώτημα τοῦτο δὲν ἐπιδέχεται ἀπάντησιν, διότι ἐκ τῆς ἱστορικῆς ἐρεῦνης τοῦ δικαίου ἐνδεχόμενον εἶναι καὶ βλάβη καὶ ὠφέλεια νὰ προκύβῃ. Ἡ ἐπιστήμη ὡς ἐνέργεια τοῦ συνειδήσιος τοῦ μέσῳ τῶν κατηγοριῶν αἰτουμένου τὴν γνώσιν τοῦ ἀντικειμένου, ἐφ' ὅσον γινώσκει τοῦτο πληρᾶ. ὅ,τι ἔδει νὰ πληρώσῃ. Ἄλλη ἀπαίτησις ἀπευθυνομένη πρὸς τὴν ἐπιστήμην ἐπιτελεῖ βίαν καὶ δέον ὡς ἀπαράδεκτος ν' ἀποκρυσθῇ.

Διὰ τοῦτο ἡ ἱστορία τοῦ δικαίου ἐφ' ὅσον ὀρθῶς ἱστορεῖ τὸ δίκαιον εἶναι ὠφέλιμος καὶ ἐφ' ὅσον ἱστοροῦσα τοῦτο σφάλλει, βλάπτει.

Ὅπως τὸ συνειδὸς γινώσκον ἐμὲν καθίσταται μᾶλλον ἐλεύθερον, οὕτω καὶ ἡ κοινωνία γινώσκουσα ἐαυτὴν καθίσταται μᾶλλον ἐλευθέρα. Ἡ αὐτογνωσία ἢ κοινωνικὴ ἐπιτελεῖται κατ' ἐξοχὴν ἐν τῷ δικαίῳ. Διὰ τοῦτο τὸ δίκαιον ἀποτελεῖ καὶ ὀρίζει ὡς ἐκ τούτου τὴν ἐλευθερίαν ἐκείστης κοινωνίας.

Διὰ τῆς ἱστορίας τοῦ δικαίου κᾶτα ἡ συνείδησις τοῦ δικαίου ὡς συνεχοῦς ἐνεργείας ἀποληγοῦσης εἰς τὸ σήμερον ἰσχύον σύστημα τοῦ δικαίου. Καὶ ταιουτοτρόπως ἡ ἱστορία τοῦ δικαίου ἀποβαίνει προϋπόθεσις τῆς γνώσεως τοῦ ἰσχύοντος δικαίου καὶ τῆς ἐπιστηρικῆς του συνοχῆς. Διότι καὶ ἡ ἐσωτέρα συνοχὴ τοῦ δικαίου εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἱστορικῆς αὐτοῦ ὑποστάσεως. Ἡ γνώσις δηλαδὴ τῆς ἱστορίας τοῦ δικαίου ἀποβαίνει προϋπόθεσις τῆς πλήρους αὐτογνωσίας τοῦ πολιτειακοῦ συνειδήσιος, τοῦ συνειδήσιος δηλαδὴ ὑπερ ἔχει ὡς προϋπόθεσιν ὁ λόγος ἀπὸ τὸν ὁποῖον ἡ πολιτεία διέπεται καὶ πρὸς τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ τέλῃ καὶ τὸ ἀεσιμικὸν συνειδὸς.

Βιβλιογραφία: *Hegel*, Logik I, II, τοῦ ἰδίου, Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte, τοῦ ἰδίου, Grundlinien der Philosophie des Rechts *A. Lasson*, System der Rechtsphilosophie, *F. Berolzheimer*, System der Rechts- und Wirtschaftsphilosophie, *J. Kohler*, Lehrbuch der Rechtsphilosophie, *J. Binder*, Philosophie des Rechts, *G. Simmel*, Die Probleme der Geschichtsphilosophie, *H. Rickert*, Die Probleme der Geschichtsphilosophie, *C. Tsatsos* Der Begriff des positiven Rechts, I. Θεωρητικὸς μέρος, Αἱ ἀρχαὶ τῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας, *Themistoklos Tsatsos*, Der Begriff des Eigentumsrechtes.

Αἱ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΑΙ ΒΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΔΙΚΑΙΟΥ

Υ Π Ο

ΚΩΝΣΤ. Δ. ΤΣΑΤΣΟΥ

§ 1. Ἡ θεμελίωσις τοῦ διεθν. δικαίου καὶ ὁ ἐμπειρισμός. — § 2. Στοιχεῖα γενικῆς δικαίου καὶ πολιτείας, θετικοῦ δικαίου καὶ θετικῆς πολιτείας. — § 3. Οἱ διεθνεῖς κανόνες ὡς δίκαιον καὶ ἡ διεθνῆς κοινωνία ὡς πολιτεία. Ἡ δυνατότης θετικοῦ διεθν. δικαίου καὶ θετικῆς διεθν. πολιτείας. — § 4. Τὸ διεθνὲς δίκαιον μόνον ὡς δίκαιον πολιτειακόν. — § 5. Τὰ ὑποκείμενα τοῦ διεθν. δικαίου καὶ ὁ καθορισμὸς τῆς δικαιογόνου δικαιοδοσίας κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς ἑτερονομίας τοῦ δικαίου. — § 6. Τὸ πανεθνὲς δίκαιον ὡς θεμέλιον τοῦ διεθν. δικαίου καὶ παντὸς δικαίου γενικῶς. — § 7. Ἡ θεωρία τοῦ ἀυτοπεριορισμοῦ τῆς πολιτείας. — § 8. Ἡ τάξις ἰσχύος τῶν κανόνων τοῦ διεθν. δικαίου καὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ δικαίου. — § 9. Ἡ θεμελίωσις τῶν συστημάτων θετικοῦ δικαίου ἐπὶ τοῦ συστήματος τοῦ μὴ θετικοῦ διεθν. δικαίου. — § 10. Τὰ πρωτεῖα τοῦ ἐσωτερικοῦ δικαίου ἐναντι τοῦ διεθν. δικαίου. — § 11. Ἡ λογικὴ ἀναγκαιότης τῆς θεμελιώσεως παντὸς δικαίου ἐπὶ τοῦ πρωταρχικοῦ κανόνος τοῦ διεθν. δικαίου. — § 12. Ἐξουσιαστικὸς χαρακτὴρ διεθν. δικαίου. Κυριαρχία. Ἀυτοπεριορισμός. *Plautula rebus sic stantibus*. Ἡ συνεπὴς ἀρνήσις τοῦ διεθν. δικαίου. — § 13. Ὁ συνδυασμὸς πρωτεῶν ἐσωτερ. δικαίου καὶ διεθν. δικαίου. Ὁ ριζικὸς χωρισμὸς διεθν. καὶ ἐσωτερ. δικαίου. — § 14. Ἡ θεμελίωσις τοῦ διεθν. δικαίου ἐπὶ τῆς ἠθικῆς καὶ ἐπὶ τῆς συνολικῆς βουλήσεως. Συμπέρασμα. Βιβλιογραφία.

§ 1. Ἡ ὑπαρξίς ἰδίας ἐννόμου τάξεως ἐχούσης τὴν ἀρμοδιότητα νὰ ρυθμίξῃ τὰς συγκρούσεις διαφόρων κοινωνιῶν δικαίου, τῶν πολιτειῶν συγκεκριμένως, κατέστη, ἀπὸ τῆς καταπτώσεως τῆς σχολῆς τοῦ φυσικοῦ δικαίου, ἀντικείμενον πολλαπλῶν ἀμφισβητήσεων. Ἐκλιπούσης τῆς ἐλλόγου φύσεως ὡς ἀρχῆς πάσης κατὰ δίκαιον πράξεως τῶν ἀτόμων καὶ τῶν κοινωνιῶν, καὶ περιορισθείσης τῆς ἐννοίας τοῦ δικαίου εἰς τὸ θετικὸν δίκαιον καὶ τοῦ θετικοῦ δικαίου εἰς τὸ δίκαιον τὸ δι' ἀρεῦκτων κυρώσεων κρατοῦν, ἐτέθη εὐλόγως ἐν ἀμφιβολίᾳ ἢ ὑπαρξίς δικαίου ἐστερημένου τῆς ἰκανότητος διαρκοῦς ἐπιβολῆς καὶ πραγματικῆς κυρώσεως. Πολὺ ὀλιγώτερον εὐλόγος εἶναι

ἢ παραδοχὴ τῆς καθαρῶς ἐμπειρικῆς ἐννοίας τοῦ κρατοῦντος δικαίου καὶ ἢ μολαταῦτα προσπίθαι διὰ νομικῶν κατασκευῶν εὐρέσεως ἐνός ἐπιστηρίγματος τοῦ διεθνοῦς δικαίου ἐν τῇ κυρώσει τοῦ πολέμου, ἐν τῇ ὑπάρξει ἱστορικῶν παραδειγμάτων ἐφαρμογῆς τινῶν ἐκ κανόνων αὐτοῦ, δυναμένων δι' ἄλλων τόσων παραδειγμάτων νὰ ἀντιπαρακῶσι. Ἱστορικὸν ὄλικόν ὑπάρχει ἐξ ἴσου διὰ νὰ ἀποδείξῃ τις τὴν ὑπαρξιν ὡς καὶ τὴν ἀνυπαρξίαν τοῦ διεθνοῦς δικαίου. Ἐφ' ὅσον ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς ἐφαρμογῆς του, τὸ διεθνὲς δίκαιον εἶναι προβληματικὸν καὶ πᾶσα ἀντίθετος προσπίθαι, εἰς τὸ ἐμπειρικὸν πεδίον κανονμένη, εἶναι κατ' ἀρχὴν ματαία.

§ 2. Προκειμένου νὰ ἐρευνηθῇ τὸ δυνατόν τῆς θεμελιώσεως τοῦ διεθνοῦς δικαίου δέον νὰ ἀνατρέξῃ τις εἰς τὰ διὰ τὸ δίκαιον γενικῶς προαπαιτούμενα στοιχεία.

Τὸ ἄτομον ἐν τῇ πράξει ἔχει ἀκτῖνα ἐνεργείας δυναμένην νὰ περιπλακῇ πρὸς τὴν ἀκτῖνα ἐνεργείας τῶν ἄλλων ἀτόμων. Γεννᾶται ὡς ἐκ τούτου ἡ ἀνάγκη ρυθμίσεως τῆς πράξεως τῶν κατ' ἑαυτὸν ἀτόμων. Διαιτῶς δύναται νὰ ἐπιτευχθῇ ἡ τάξις τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων. Δύναται νὰ διανοηθῇ τις διαστωρομένης ἐνεργείας ἀτόμων ἐν αἷς ἡ ἐλευθέρῃ ἐνέργειᾳ αὐτοπεριορίζεται, τῆς συνειδήσεως ἐκείνου θετούσης ἐαυτῷ μίαν καὶ τὴν αὐτὴν ἱκανοτήριον ἀρχήν, ὅποτε πᾶσα ἐκ τῶν ἔξω ἐπὶ τῶν ἀτόμων ἐνεργοῦσαι τάξις περιτεθῆαι. Ἀλλὰ μία τοιαύτη κοινωνία προϋποθέτει τὴν γνώσιν παρὰ μίαν μίαν ἀπολύτου ἀρχῆς τῆς πράξεως καὶ τὴν διαρκῆ καὶ αὐτόβουλον ὑποταγὴν εἰς τὴν ἀρχὴν ταύτην. Καὶ ἐνός ἡ παρέκκλισις θὰ καθίστα τὴν τάξιν ταύτην ἀνεπαρκῆ, διότι οὐδεὶς θὰ ἠδύνατο νὰ τὴν δεσμεύσῃ πλὴν τοῦ ἑαυτοῦ του. Προϋποθέτει ἄρα ἢ ἠθικὴ κοινωνία συνειδήσεις ἀπολύτως ἀπὸ πάσης ἐπιθυμίας ἐλευθέρως, αἵτινες διαρκῶς ἐνεργοῦσαι κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς πράξεως, τὴν ἀπολύτως δι' ἄλλους ἰσχύουσιν, προϋποθέτει τὴν ἐθελουσίαν συμμόρφωσιν πρὸς τὴν ἀπόλυτον αὐτὴν ἀρχήν, μίαν κοινωνίαν ἐλευθέρως ἰδεατήν, δηλαδή κοινωνίαν αὐτονόμως ἐνεργούντων ἀνθρώπων. Εἶναι προφανές ὅτι τοιαύτη ἀπόλυτος ἐλευθερία εἶναι ἰδέα. Ἐν τῇ ἱστορικῇ ζωῇ ἡ κοινωνία ἀπαρτίζεται ἀπὸ ἀνθρώπων ἔχοντας μόνον τὴν δυνατότητα τῆς γνώσεως καὶ τῆς σχετικῆς πραγματοποιήσεως τῆς ἐλευθερίας. Ἡ ἱστο-

ρικὴ ζωὴ κινεῖται εἰς τὸν διάμεσον κόσμον τῆς σχετικῆς ἐλευθερίας, ἐνεργοῦσα καὶ ἐν τῇ κατευθύνσει τῆς ἀπολύτου ἀρχῆς τῆς πράξεως ἀλλὰ καὶ ἀντιθέτως. Οὕτως ἕμως ἐπὶ ἀτελῶς ἐλευθέρων συνειδήσεων κινουμένη, δὲν δύναται νὰ λειτουργήσῃ μὲ μόνον τὴν ὑποθέτουσαν ἀπόλυτον ἐλευθερίαν ἠθικὴν ἀρχήν· ἔχει ἀνάγκην μιᾶς ἐτέρας τάξεως, ἣτις νὰ ἐπιβάλλῃ τὸν ἀμοιβαῖον σεβασμὸν τῶν κύκλων ἐνεργείας τῶν συμβιούντων ἀτόμων. Ἡ πρᾶξις τῆς ἐν τῇ πραγματικότητι ὑφισταμένης μὴ ἀπολύτως ἐλευθέρως βουλήσεως δὲν δύναται νὰ καθορίζηται αὐτονόμως ἀπὸ τὴν ἰδίαν συνείδησιν, χρειάζεται ἐτέραν ἐκ τῶν ἔξω δύναμιν διὰ νὰ τὴν κυβερνήσῃ. Δὲν τῆς ἀρκεῖ ἡ αὐτονομία, χρειάζεται ἑτερονομίαν· χρειάζεται μίαν τάξιν ὑπεράνω τῶν ἀτόμων ἰσταμένην καὶ διακαθοριστικῶς ἐπ' αὐτῶν ἐνεργοῦσαν.

Ἡ ἰδεατὴ ἀρχὴ τῆς ἱστορικῆς ἐνεργείας, δηλαδή τῆς πράξεως εἶναι ἡ ἐλευθερία. Τοῦτο σημαίνει πρᾶξιν ἐνέργειαν δυναμένην νὰ καταλογισθῇ εἰς ὠρισμένην συνείδησιν ἀτομικὴν. Αἱ ἐν τῇ ἱστορικῇ πραγματικότητι ἐμφανιζόμεναι πράξεις, ὡς σχετικαὶ διαμορφώσεις, διεκόμεναι ὑπὸ τῆς ἰδέας τῆς ἐλευθερίας, ἐφ' ὅσον τὰς συνδέει μία νοητὴ συνύφανσις, ἐν κοινὸν νόημα ἀπαρτίζουσιν ἰδίαν πλοκὴν χωριστὴν, ἰδίαν κοινωνικὴν ζωὴν. Εἰς τὴν πραγματικότητα μόνον σχετικαὶ διαμορφώσεις τῆς ἀπολύτου ἀρχῆς εἶναι δυναταί, μόνον σχετικὴ ἐλευθερία εἶναι δυνατὴ. Σύνολον δὲ ὠρισμένων τοιούτων σχετικῶς ἐλευθέρων πράξεων κοινὸν ἔχουσῶν νόημα καλεῖται γενικῶς κοινωνία. Τὸ πῶς εἶναι δυνατόν νὰ ὑπάρξουν πράξεις αἱ ὁποῖαι οὔτε τὴν ἰδέαν ἐνσωματοῦν οὔτε ἀπολύτως ἀνελεύθεροι εἶναι, ἀποτελεῖ ζήτημα ἐξερχόμενον τέλεον τῶν ὁρίων τοῦ παρόντος. Ἐν μόνον εἶναι ἐν τῇ παρουσίᾳ ἀλληλουχίᾳ ἀναγκαῖον νὰ λεχθῇ. Ὅτι κοινωνία ἰδανικῶς ἐλεύθερα δὲν ὑπάρχουν οὐδεὶς τὸ ἀμφισβητεῖ. Ὑποστηρίζεται μόνον ἡ ἀπόλυτος ὑποβολὴ τοῦ κοινωνικοῦ εἰς τὴν νομοτέλειαν τῆς φύσεως. Μὲ αὐτὴν τὴν ἐκδοχὴν ἡ ἱστορικὴ ζωὴ καθίσταται μέρος τῆς φύσεως, ματαία δὲ εἶναι πᾶσα ρύθμισις αὐτῆς ἄλλη ἀπὸ τὴν ἐκ τῆς φύσεως κατ' ἀνάγκην ἐπερχομένην. Ὡστε ζήτημα ἑτερονόμου κοινωνικῆς τάξεως μόνον ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν μιᾶς σχετικῆς ἐλευθερίας, μιᾶς ἐνδιαμέσου μεταξὺ φύσεως καὶ ἰδέας καταστάσεως ἔχει οἰονδήποτε νόημα, ἀφοῦ καὶ ἡ ἀπόλυτος ἐλευθερία καὶ ἡ ἀπόλυτος αἰτιοκρατία

τὴν ἀποκλείουν. Ἡ θὰ ἀποκλείσῃ τις ἀπολύτως τὴν ἑτερονομίαν, δηλαδή τὸ δίκαιον ἢ θὰ δεχθῇ τὴν προϋπόθεσιν ταύτην.

Ὅθεν ἡ ἀρχὴ τῆς αὐτονομίας, ἡ ἠθικὴ ἀρχή, καθ' ὅσον ὑπάρχει ἐλευθερία, καὶ ἡ ἀρχὴ τῆς ἑτερονομίας, ἡ κοινωνικὴ τάξις, ἐφ' ὅσον ἐλλείπει ἡ ἐλευθερία, εἶναι αἱ δύο μόναι δυναταὶ καὶ συγχρόνως ἄφεντοι μορφαὶ τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Δύναται τις οὕτω νὰ σκεφθῇ στιγμῆς τοῦ κοινωνικοῦ βίου διεπομένους ὑπὸ τῆς ἠθικῆς μορφῆς, ἄλλως ὑπὸ τῆς κοινωνικῆς ἑτερονόμου μορφῆς, ἄλλως καὶ ὑπ' ἀμφότερων συγχρόνως. Τῇ καθαρῶς λογικῇ ταύτῃ διακρίσει ἐπόμενοι δυνάμεθα τὰς πράξεις τὰς ὑπὸ τῆς κοινωνικῆς μορφῆς τῆς ἑτερονομίας διεπομένους νὰ ἀθροίσωμεν εἰς ἓν σύνολον κοινωνικὸν ἢ πολιτικὸν σύνολον ἐν τῇ γενικωτέρῃ ἐννοίᾳ. Ὁ ἠθικὸς καὶ ὁ πολιτικὸς κοινωνικὸς κύκλος δὲν διακρίνονται χρονικῶς ἢ χωρικῶς. Ἡ αὐτὴ πράξις δύναται νὰ εἶναι συγχρόνως καὶ ἠθικὴ καὶ πολιτικὴ. Τὰ αὐτὰ ἄλλα καὶ διάφορα ἐξ ἄλλου ἄτομου δύνανται νὰ ἀνήκουν εἰς τοὺς δύο αὐτοὺς κοινωνικοὺς κύκλους.

Κατὰ ταῦτα, πολιτεία ἐν τῇ εὐρείᾳ ἐννοίᾳ, ἀποτελεῖ ἴδιον, ἀναγκαστὴν καὶ ἀπόλυτον μορφήν τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, ἣτις ἀπολύτως διακρίνεται ἀπὸ τὴν ἠθικὴν κοινωνίαν, ὡς διεπομένη ὑπὸ τῆς ἀρχῆς τῆς ἑτερονομίας, καὶ δύναται νὰ ὁρισθῇ ὡς ἡ ιστορικὴ ζωὴ ἢ ὑπὸ τῆς ἀρχῆς τῆς ἑτερονομίας ἢ ὑπὸ τῆς ἰδέας τοῦ δικαίου διεπομένη.

Τοιαύτη ὅμως πολιτεία ἐν τῇ ἀορίστῳ γενικότητι της εἶναι μόνον κατ' ἰδέαν ὑπαρκτή. Εἰς τὴν ιστορικὴν πραγματικότητα, ἡ ὁποία, ὡς καὶ καθὲ πραγματικότης, ἔχει μίαν ἀπολύτως ὁρισμένην καὶ εἰδικὴν διαμόρφωσιν, ὑπάρχει ἀνάγκη μιᾶς κοινωνικῆς τάξεως προβλεπτοῦσης καὶ πράγματι ρυθμιζοῦσης τὰς εἰδικὰς περιπτώσεις τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Χρησιάζεται μίᾳ συγκεκριμένην τάξιν καὶ μίᾳ θετικῇ τάξιν. Τοιαῦτα θετικαὶ τάξεις, ἐμφανιζόμεναι ἐν τῇ ιστορικῇ ἔξελξει, δὲν δύνανται παρὰ ἐκ τῆς ιστορικῆς ἐρεῦνης νὰ διαπιστωθῶν. Ὅσον καὶ ἂν δύναται νὰ τὰς ἀναγίγῃ τις εἰς γενικωτέρῃ τινα εἶδη παριμένονα πάντοτε ἐν τῷ κύκλῳ τῆς σχετικότητος, τῆς ἐμπειρίας. Ἀναλόγως τῆς ἀπειροφόρου πλοκῆς τῶν γεγονότων ἐμφανίζονται ὁμοιογενεῖς ἢ ἑτερογενεῖς κοινωνικαὶ τάξεις ὡς καὶ κοινωνικοὶ κύκλοι, καθόσον διὰ τὸν πραγμα-

τικὸν αὐτὸν ἑναρμονισμόν ἐκάστη κοινωνικὴ τάξις δημιουργεῖ ἴδιον κοινωνικὸν κύκλον καὶ ἕκαστος κοινωνικὸς κύκλος ἀπαιτεῖ ἴδιαν κοινωνικὴν τάξιν. Τοιαύτας τάξεις δημιουργοῦν αἱ ποικίλαι κοινωνικαὶ ἐπιμοτυπία, αἱ διάφοροι θετικαὶ θρησκείαι, ἐνδεχομένως καὶ αἱ οἰκονομικαὶ ἐνώσεις, κυρίως ὅμως τὰ θετικὰ δίκαια τῶν διαφόρων θετικῶν πολιτειῶν. Καὶ ναὶ μὲν, ὡς προκύπτει ἐκ τῆς προηγηθείσης κατονομασίας, εἶναι δυνατὴ μία καθ' ὁμάδας κατάταξις τῶν διαφόρων κοινωνικῶν τάξεων ἢ ιστορικῶν κοινωνιῶν, ἀλλὰ καὶ ἡ κατάταξις αὕτη, ὅπως καὶ πάσα ἄλλη, δὲν ἔξαντλεῖ τὰς ιστορικὰς δυνατοτήτας, εἶναι σχετικὴ καὶ ἀτελής, καθ' ὃ προῖόν τῆς ιστορικῆς πείρας.

Ὁ εἰς ἄλλην ἀλληλουχίαν ὑφ' ἡμῶν διατυπωθεὶς ὁρισμὸς τῆς θετικῆς πολιτείας καὶ τοῦ θετικοῦ δικαίου περιλαμβάνει ὑπὸ τὴν ἐννοίαν αὐτὴν τὰς κοινωνικὰς ὁμάδας αἰτινες, πλὴν ἄλλων, ἔχουν ἱκανότητα ἀπαραίτητον καὶ τὴν προφύλαξιν τῆς ὁμάδας πρὸς τὰ ἔξω μὲν διὰ τῆς τηρήσεως τῆς εἰρήνης καὶ διὰ τοῦ πολέμου, πρὸς τὰ ἔσω δὲ τὴν τήρησιν τῆς ἐσωτερικῆς ὁμονίας διὰ τῆς ἀπονομῆς τῆς δικαιοσύνης. Θεωροῦμεν τὰ δύο αὐτὰ χαρακτηριστικὰ, ὡς τὰ ιστορικῶς γενικωτέρων ἀνεγνωρισμένα στοιχεῖα τῆς θετικῆς πολιτείας, ὡς τὸ ἐλάχιστον ἐκεῖνο ὅριον ἱκανότητων ἐνεργείας, πέραν τῶν ὁποίων μία κοινωνικὴ ὁμάς, κατὰ τὴν μέχρη τοῦδε ιστορικῆν κρίσιν, δὲν ἀναγνωρίζεται ὡς θετικὴ πολιτεία. Εἶναι προφανὴς ἡ ἐμπειρικότης τῶν ἐννοιῶν αὐτῶν. Τὸ θετικὸν δίκαιον καὶ ἡ θετικὴ πολιτεία—ἐννοιαὶ ἐν διαρκεῖ ἀλληλουχίᾳ τελοῦσαι—δύνανται ἐπομένως νὰ λεχθῇ ὅτι ἔχουν σχετικὴν ἀξίαν, ἰσχύουν ἐφ' ὅσον κοινωνικῶς ἀναγνωρίζονται ὡς ἰσχύουσαι, ἐνῷ ἡ ἐννοια τῆς πολιτείας ἢ γενικὴ καὶ ἡ τῆς ἑτερονομίας, ἣν καὶ δίκαιον γενικῶς δυνάμεθα νὰ ὀνομάσωμεν, εἶναι ἀπολύτως ἀναγκαστὴ μορφαὶ τῆς ιστορικῆς ζωῆς. Δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ κοινωνία χωρὶς ἑτερόνομον ρύθμισιν. Δίκαιον καὶ πολιτεία εἶναι ὅθεν ἰδέαι, ἀξίαι ἀπόλυτοι θετικὸν δίκαιον καὶ θετικὴ πολιτεία ἀξίαι σχετικαί. Ἡ μεταβλητότης τῶν στοιχείων τοῦ θετικοῦ δικαίου δὲν ἔχει κατ' ἀκολουθίαν περιορισμόν. Θὰ ἠδυνάμεθα τὰς μελλούσας κοινωνικὰς διαμορφώσεις τὰς στερουμένας τῶν δύο ρηθέντων ὄρων τοῦ θετικοῦ δικαίου νὰ μὴ ὀνομάζωμεν πλέον θετικὸν δίκαιον, ἀλλὰ ἄλλως, ὅπως δὲν θεωροῦμεν σήμερον πολιτείας τὰς πρωτογόνους

κοινωνικὰς διαμορφώσεις. Ἐν στοιχείῳ θὰ ἔχη πάντως οἰαδιήποτε κοινωνικὴ διαμόρφωσις, ἔχουσι οἰαδιήποτε θετικῶν ἱστορικῶν ἀξίαν· καὶ τοῦτο θὰ εἶναι ἡ τελικὴ ἀναγωγὴ αὐτῆς εἰς τὴν ἀκρίβητος ἰδέαν τοῦ δικαίου, εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς ἑτερονομίας. Πᾶσα κοινωνικὴ διαμόρφωσις, ὅπως δὴ καὶ ἂν ὀνομάζεται, οἰαδιήποτε καὶ ἂν ἔχη ἐμπειρικὰ γνωρίσματα, πρέπει νὰ ἔχη τὸ νόημα τῆς ἐν τῇ συγκεκριμένῃ δεδομένῃ καταστάσει συμμορφώσεως πρὸς τὴν κατευθύνειν τῆς ἰδέας τοῦ δικαίου, πρέπει νὰ ἀναφέρεται θετικῶς πρὸς τὴν ἰδέαν τοῦ δικαίου. Μόνον διότι ἀναφέρεται καὶ δὴ θετικῶς πρὸς τὴν ἰδέαν τοῦ δικαίου ὑπαίρχει ὡς κοινωνικὴ τάξις. Τοὺς ἐμπειριακοὺς ὁρισμοὺς πολιτείας καὶ δικαίου δυνάμεθα διὰ πάντοτε ἐδρωτέρων γενικεύσεων καὶ ἀφαιρέσεων νὰ συμπληρώσωμεν καὶ τροποποιώσωμεν ἐκ' ἀπειρων. Τὸ μόνον ἀμετάβλητον στοιχείον των θὰ εἶναι ἡ ἀναφορὰ πρὸς τὴν ἰδέαν τοῦ δικαίου, θὰ εἶναι τὸ νόημα, καὶ ὅ θὰ παρίστα τὸ ὀριζόμενον τὴν ὑπὸ τὰς δεδομένας πραγματικὰς συνθηκῆς δυνατότητα τῆς κατὰ δίκαιον διαμορφώσεως τῆς πολιτικῆς ζωῆς.

Τὸ θετικὸν δίκαιον ὅμως ὅσον εἶναι ἀκρίβητος μεταβλητὸν τῶν εἶναι καὶ ἀκρίβητος ἀναγκαῖον. Ὡς ἐρρήθη, ἡ κοινωνικὴ ζωὴ κατ' ἀνάγκην ἀναφέρεται πρὸς τὴν ἰδέαν τῆς κατ' ἑτερονομίαν τάξεως. Ἐκ τῆς ἀναφορᾶς ὅμως αὐτῆς θὰ προκύψουν συγκεκριμένα λύσεις, συγκεκριμένοι κανόνες πρὸς ρυθμίσειν πάντοτε τῆς κοινωνικῆς τάξεως διὰ κανόνος καθυπερτέρου καὶ ἔξω τῶν ἀτόμων κειμένου, κανόνες ὀρίζοντες τὴν ἐκείνου ἐν τῇ εἰδικῇ περιπτώσει εἶναι σύμφωνον πρὸς τὸ δίκαιον, καὶ ὅσον ἀποκρίνεται τὸ δίκαιον. Καὶ αὕτη ἡ κρίσις, περὶ τῆς λογικῆς μορφῆς τῆς ὁποίας ἐγένετο λόγος εἰς ἄλλας ἀλληλουχίας, δημιουργεῖ ἀριθμὸν εἰδικῶν κρίσεων, εἰδικῶν κανόνων δικαίου, διεπομένων ἀνεξαιρέτως ἀπὸ τὴν ἀρχὴν εἰς ἣν τελικῶς ἀναφέρονται. Ἀνατὸν δὲ αὗται αἱ κρίσεις νὰ ἔχουσι ἀποκριτικαὶ ἀλλοθι εἰς θετικὰς διατάξεις ἢ καὶ νὰ τὰς ἐξάγῃ ὁ κατὰ δίκαιον κρίτων ἰσχύς. Πάντως ὅμως ἀποτελοῦνται σύνολον εἰδικωτέρων κανόνων ἀπορροχόμενων ἐκ τῆς ἀναφορᾶς τῆς ἱστορικῆς ζωῆς πρὸς τὴν ἰδέαν τοῦ δικαίου, κανόνων ἀναγκαῖων διὰ τὴν πραγματικαὶ αἰσθῆσιν τῆς ἀναφορᾶς αὐτῆς καὶ κατ' ἀκολουθίαν τῆς ἑτερονομίαν κοινωνικῆς τάξεως.

Διὰ νὰ εἶναι ὅμως οἱ κανόνες οὗτοι κανόνες ρυθμιστικοὶ θετικῆς πολιτείας, διὰ νὰ εἶναι θετικὸν δίκαιον, πρέπει νὰ ἀπορρέουν ἀπὸ σύστημα κανόνων τηροῦν τὰς δύο ἀπαραιτήτους κατευθύνσεις πρὸς ἃς ἐνεργεῖ ἡ θετικὴ πολιτεία καὶ δὴ πρέπει νὰ ἐνεργοῦν ἀποτελεσματικῶς, διότι πάντως γεννᾶται τὸ ζήτημα ἂν ἰσχύουν κοινωνικῶς, ὑποκειμενικῶς, ὅπως πρέπει νὰ ἰσχύῃ τὸ θετικὸν δίκαιον.

Ἴδῃ δυνάμεθα, μετὰ τὴν παρέμβασιν ταύτην, νὰ καθορίσωμεν τὰ προαπαιτούμενα τοῦ δικαίου καὶ τοῦ θετικοῦ δικαίου εἰδικωτέρων. Σύνολον κοινωνικῶν προἰξεων, ὡς αὗται ἐπὶ ἄλλοις ἀλλαχού καθωρίσθησαν, διεπομένων ὑπὸ εἰδικωτέρων κανόνων δικαίου, πάντων τούτων διεπομένων ὑπὸ τῆς ἰδέας τοῦ δικαίου ἢ ἄλλως τῆς ἰδέας τῆς ἑτερονομίας, αὗτὰ εἶναι τὰ προαπαιτούμενα τῆς ὑπάρξεως τοῦ δικαίου γενικῶς. Τὸ θετικὸν δίκαιον καὶ ἡ θετικὴ πολιτεία προϋποθέτουν ἐπὶ πλέον (ἐκ' ὅσων ἠθέλε τις διὰ λόγου τοῦλάχιστον σκοπιμότητος ἐμμεῖνῃ εἰς τὸν ἡμέτερον ὁρισμὸν) σύστημα κανόνων ἀποτελεσματικῶς κατευθυνόμενον, πλὴν ἄλλων, ἀπαραιτήτως καὶ εἰς τὴν πρὸς τὰ ἔξω τοῦ κοινωνικοῦ κύκλου προφύλαξιν αὐτοῦ διὰ τῆς τηρήσεως τῆς εἰρήνης ἢ τῆς διενεργείας πολέμου καὶ τὴν πρὸς τὰ ἔσω τήρησιν τῆς δημοσίας τάξεως γενικῶς καὶ ἐνεχόντων τὴν δύναμιν τῆς ἐφαρμογῆς αὐτῶν. Εἶναι δηλαδὴ ἡ θετικὴ πολιτεία καὶ τὸ θετικὸν δίκαιον ἐν εἰδος τῆς πολιτείας καὶ τοῦ δικαίου. Ἄλλα εἶδη αὐτῶν τῶν τελευταίων εἶναι ὅλαι αἱ ἄλλαι ἱστορικαὶ τῆς κοινωνίας διαμορφώσεις. Εἶναι ἡ κοινωνία τῆς θετικῆς θρησκείας (π. χ. ἡ καθολικὴ ἐκκλησία), αἱ διάφοροι ἐθνομτυπικαὶ κοινωνίαι, αἱ κοινωνίαι τῆς θετικῆς ἠθικῆς.

§ 3. Μὲ τὰ δεδομένα αὗτὰ δυνάμεθα ἴδῃ νὰ ἐρευνήσωμεν τὸ διεθνὲς δίκαιον καὶ τὴν κοινωνίαν διεθνῶς δικαίου. Καὶ εἶναι ἀναμφισβήτητον ὅτι μεταξὺ τῶν διαφόρων κοινωνικῶν κύκλων θετικοῦ δικαίου δημιουργοῦνται συγκρούσεις καὶ κατ' ἀκολουθίαν σχέσεις καὶ δεσμοί. Τοῦτο ἀρκεῖ διὰ τὴν ὑπαρξιν ἑτερονομίαν τάξεως ρυθμιζούσης τοὺς κύκλους ἐνεργείας τῶν διαφόρων κοινωνικῶν θετικοῦ δικαίου καὶ πάντων τῶν εἰς τὴν διεθνή κοινωνίαν αὐτὴν μετεχόντων, τάξεως διεπομένης ὑπὸ τῆς ἰδέας τοῦ δικαίου ἀναγκαστικῶς, μέσῳ εἰδικωτέρων κανόνων. Ὡστε ὑπὸ αὐτὴν τὴν ἔννοιαν τὸ διεθνὲς δίκαιον εἶναι δίκαιον καὶ ἡ διεθνὴς κοινωνία εἶναι πολιτεία.

Ἦδη τὸ κατὰ πόσον ἔχομεν διεθνὲς θετικὸν δίκαιον καὶ διεθνή θετικὴν πολιτείαν, τοῦτο εἶναι καὶ πάλιν ζήτημα ἱστορικόν, ἔξαρτώμενον ἐκ τοῦ κατὰ πόσον ἔχει τὰ ὑφ' ἡμῶν ἐμπειρικῶς ὀρισθέντα στοιχεῖα τοῦ θετικοῦ δικαίου. Κατὰ τὴν ἡμετέραν ὑποκειμενικὴν κρίσιν τὰ στοιχεῖα αὐτὰ δὲν πρόκεινται. Καὶ τοῦτο ἰσχύει ὄχι μόνον διὰ τὴν παγκόσμιον διεθνή κοινωνίαν, ἀλλὰ καὶ διὰ στενωτέρους διεθνεῖς κύκλους, ὅπως ὁ τῆς Κοινωνίας τῶν ἔθνῶν. Ἡ διατήρησις τοῦ πολέμου αἴρει τὴν ἔννοιαν μιᾶς διεθνοῦς δημοσίας τάξεως. Ἀλλὰ καὶ ἂν ὑπῆρχαν ἀπαγορευτικοὶ τούτου κανόνες, δὲν ἠθέλον ἔχει θετικὴν ἰσχὺν, ὅπερ τὸ αὐτό. Ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν τοῦ ἡμετέρου ὀρισμοῦ τοῦ θετικοῦ δικαίου, τὸν ἔξαχθέντα ἀπὸ τὴν δυνατὴν ἐμπειρικὴν εὐρυτέραν βάσιν, ἀντίθετος λύσις δὲν εἶναι δυνατή. Ἀνὸν ὑπάρχει ἐπομένως διεθνὴς ὑπερπολιτεία θετικοῦ δικαίου, κατὰ τὸν ἡμέτερον ὀρισμὸν, ὑπάρχει ὅμως κατ' ἀνάγκην διεθνὴς πολιτεία καὶ διεθνὴς τάξις διέπουσα τοὺς διαφόρους κοινωνικοὺς κύκλους καὶ διὰ τὰς εἰδικὰς κοινωνίας θετικοῦ δικαίου, αἵτινες οὕτω ὀρίζονται ὑπὸ τοῦ διεθνοῦς δικαίου καὶ καθίστανται τμήματα μιᾶς διεθνοῦς ὑπερπολιτείας, ὅπως καὶ τὰ διάφορα θετικὰ δίκαια γίνονται τμήματα ἑνὸς ἑνιαίου διεθνοῦς δικαίου. Τὸ δίκαιωμα τοῦ θέτειν δίκαιον εἰς ὀρισμένον τμήμα τῆς διεθνοῦς πολιτείας ἀντλείται ἀπὸ τὴν ὑπερπολιτείαν ταύτην καὶ οὕτω τὸ δίκαιον ἀποκτῶ ἐνότητι απαιτητικῆν διεπομένην ἀπὸ τὴν ἰδέαν τῆς ἑτερονομίας. Ὑπὸ αὐτὴν τὴν ἔννοιαν ὑφίσταται ὡς λογικὴ ἀνάγκη τῆς ἐννοίας τοῦ δικαίου τὸ διεθνὲς δίκαιον, ἀλλὰ οὐχὶ ὡς δίκαιον θετικόν.

§ 4. Τὸ διεθνὲς δίκαιον εἶναι δίκαιον μιᾶς διεθνοῦς πολιτείας, εἶναι δίκαιον πολιτειακόν, οὐχὶ δίκαιον μεταξὺ πολιτειῶν. Δίκαιον μεταξὺ δύο ὄντοτήτων μὴ ὑπαγομένων εἰς τὴν αὐτὴν κοινωνικὴν, ἄλλως πολιτειακὴν τάξιν δὲν εἶναι νοητόν. Μία σχέσις εἶναι κοινωνική, ὅταν ὑπεράνω δύο ὑποκειμένων, ἐν τῇ ἀνελευθερίᾳ τῆς ἐνεργείας τῶν συγκρουομένων, ἀνακύπτει διὰ τὴν πραγματικὴν τῆς ἐλευθερίας ἢ ἀνάγκη τρίτης δυνάμεως ρυθμιζούσης τοὺς κύκλους τῆς ἐνεργείας αὐτῶν. Μετὰ τῆς διεθνοῦς σχέσεως εἶναι κατ' ἀνάγκην λογικὴν δεδομένη καὶ ἡ διεθνὴς ἑτερόνομος τάξις, ἣτοι ἡ διεθνὴς πολιτεία. Εἶναι κατ' ἀνάγκην ἐπομένως αἱ διεθνεῖς σχέσεις, σχέσεις ἐνδοπολι-

τειακαὶ τῆς διεθνοῦς πολιτείας. Καὶ ἂν ποτὲ καθίστατο τὸ διεθνὲς δίκαιον, δίκαιον θετικόν, τότε θὰ ἔπρεπε νὰ θεωρηθῆται τὸ διεθνὲς δίκαιον, δίκαιον ἐνδοπολιτειακόν μιᾶς θετικῆς ὑπερπολιτείας. Ἐν ταύτῃ ὅμως περιπτώσει διὰ τῆς ἐξελίξεως τοῦ διεθνοῦς δικαίου, τὸ δίκαιον τοῦτο θὰ ἔχανεν τὴν σημερινὴν ἔννοιάν του, θὰ ἦτο δίκαιον ὅμοιον πρὸς τὰ δίκαια τῶν κατὰ μέρος πολιτειῶν, μὲ εὐρυτέραν μόνον δικαιοδοσίαν. Ἡ σχέσις του θὰ ἦτο ἀνάλογος πρὸς τὴν τῶν τοπικῶν δικαίων ἑνὸς ὁμοσπονδιακοῦ κράτους πρὸς τὸ δίκαιον τῆς ὁμοσπονδίας.

§ 5. Κατὰ τὸ σημεῖον τοῦτο ταυτίζεται τὸ διεθνὲς δίκαιον πρὸς τὰ λοιπὰ ἐνδοπολιτειακὰ δίκαια. Ἐπίσης ταυτίζεται ὡς πρὸς τὴν ἀξίαν καὶ τὸ περιεχόμενον αὐτοῦ, τοῦ διεθνοῦς δικαίου τηροῦντος ἀπλῶς τὴν εὐρυτέραν δικαιοδοσίαν του. Οὐδεμία ἄλλη ἀπόλυτος διάκρισις ὑπάρχει μεταξὺ διεθνοῦς δικαίου καὶ οἰουδήποτε ἄλλου ἐνδοπολιτειακοῦ δικαίου. Ὑπάρχουν μόνον διαφοραὶ, ἐμπειρικῶς διαπιστούμεναι, σημαντικωτέρα τῶν ὁποίων εἶναι ἡ ἀφορῶσα τὰ ὑποκείμενα τῶν διαφόρων δικαίων.

Συνήθως ὁ ὀρισμὸς τοῦ διεθνοῦς δικαίου ἔχει ὡς βάσιν τὴν διάκρισιν ταύτην, θεωρῶν ὡς ἀντικείμενον αὐτοῦ τὰς μεταξὺ τῶν πολιτειῶν σχέσεις, ἢ τὰς μεταξὺ τῶν πολιτειῶν καὶ ἄλλων τινῶν πολιτειακῶν διαμορφώσεων (τῆς κοινωνίας τῶν ἔθνῶν, τῶν Ἐπιτροπῶν τῶν διεθνῶν ποταμῶν, τοῦ Πάπα κλπ.). Ἐκ τῆς θεμελιώσεως δὲ ταύτης τοῦ ὀρισμοῦ ἐπὶ τοιαύτης ἐμπειρικῆς βάσεως συμβάλει εὐθὺς ὡς δυνάμει θετικῶν διατάξεων τοῦ διεθνοῦς δικαίου, καταστῆ ὑποκείμενον αὐτοῦ νέον πολιτειακὸν συγκρότημα, νὰ τίθεται ἐν ἀμφιβόλω ὁ κρατῶν ὀρισμὸς τοῦ διεθν. δικαίου ἢ νὰ καταβάλλονται προσπάθειαι ὅπως διὰ νομικῶν κατασκευῶν ὑπαχθῆ ἢ νέα μορφή εἰς τὸν παλαιὸν ὀρισμὸν. Οὕτως ὑπεστηρίχθη ὅτι ἡ Κοινωνία τῶν ἔθνῶν καὶ ὅτι οἱ ἐμπόλεμοι ἐπαναστάται καὶ ἀντεπαναστάται ἔχουν χαρακτῆρα πολιτειακόν. Καὶ τοῦτο διὰ νὰ μὴ θεωρηθῆ ὑποκείμενον τοῦ διεθν. δικαίου κατὰ τὸ ὅποιον δὲν εἶναι πολιτεία.

Ἄλλ' ὑποκείμενα διεθνοῦς δικαίου οὐδαμῶθεν, οὔτε ἐκ τῶν τεθειμένων διατάξεων, οὔτε ἐκ τοῦ ὅλου πνεύματος τοῦ συστήματος τοῦ διεθν. δικαίου προκύπτει, ὅτι εἶναι μόνον αἱ πολιτεῖαι. Τὸ ἴδιον

τοῦτο τὸ δίκαιον εἶναι μόνον ἀρμόδιον νὰ ρυθμίξῃ τὴν ἔκτασιν τοῦ κύκλου τὸν ὁποῖον θέλει νὰ διέπῃ καὶ ἐκ τῆς ἐρμηνείας αὐτοῦ τοῦτου τοῦ δικαίου θὰ μάθομεν ποῖα εἶναι τὰ ἐκείστοτε ὑποκείμενα τοῦ διεθν. δικαίου, στοιχεῖον ἄλλωστε ἀπολύτως μεταβλητόν, ἀνιολόγως τῶν ἐκείστοτε ἰσχυουσῶν διατάξεων.

Ὡς ἤδη ἐξηγήθη, ἡ ἑτερόνομος τάξις ἐν τῇ ἀναφορᾷ πρὸς αὐτὴν τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητος, γεννᾷ εἰδικωτέρας κοινωνικὰς ἐπιταγὰς, αἵτινες ἀποτελοῦν τὴν ἐν τῇ εἰδικῇ περιπτώσει ρύθμισιν συμφώνως πρὸς τὴν ἰδέαν τοῦ δικαίου τῶν ἐμφανιζομένων καταστάσεων. Ἡ ἀναφορὰ τούτων πρὸς τὴν ἑτερόνομον ἀρχὴν γεννᾷ τὴν κρίσιν ὅτι εἰς τὴν δεδομένην περίστασιν τοῦτο ἢ ἐκεῖνο δέον νὰ γίνῃ ἢ ἡ πραγματικὴ κατάστασις εἶναι σύμφωνος πρὸς τὴν ἰδέαν τοῦ δικαίου. Ἐἴτε γραπτὰ (εἰς νόμους καὶ διεθν. συμβάσεις) εἴτε ἄγραφοι (ἔθιμα, νομοθετικὰ κενά), εἴτε τεθειμένα (νόμοι, ἔθιμα), εἴτε δημιουργούμενα ὑπὸ τοῦ ἐρμηνευτοῦ τοῦ δικαίου (πλήρωσις νομοθετικῶν κενῶν, ἀναλογίαι), αἱ διατάξεις αὗται ἀποτελοῦσι τελεολογικὴν ἐνότητα ἢ συστηματικὴν βίασιν εἶναι πάντοτε ἡ ἰδέα τοῦ δικαίου καὶ ἢς στοιχεῖα εἶναι πάντοτε αἱ τεθειμέναι διατάξεις. Καὶ ὡς πρὸς μὲν τὴν βίασιν τὸ ζήτημα εἶναι ἐπαρκῶς διηκρινισμένον, ὡς πρὸς δὲ τὴν θέσιν των τεθειμένων διατάξεων, δέον κατὰ περιστάσεων νὰ σημειωθῶσι τὰ ἀκόλουθα.

Εἰς πᾶν δεοντολογικὸν πρόβλημα δύο εἶναι αἱ δυνατὰ λύσεις ἐκείνη τὴν ὁποίαν ἐκφέρει τὸ κρίνον ὑποκείμενον καὶ ἐκείνη τὴν ὁποίαν τὸ κρίνον ὑποκείμενον εὗρισκει ἐτοίμην ἐν τῷ συστήματι τοῦ τεθειμένου δικαίου, διότι ὅλαι αἱ εἰδικαὶ διατάξεις δὲν εἶναι πρὸς κρίσεις ἀπορρέουσαι ἐκ τῆς ἰδέας τοῦ δικαίου καὶ ἀναφερόμεναι εἰς ὁμάδας συνήθως συγκεκριμένων περιπτώσεων, ὡς ὁ νομοθέτης κατέγνωσε καὶ θέλει νὰ ρυθμίξῃ. Ἐὰν ἐπὶ τοῦ ἰδίου θέματος αἱ κρίσεις αὗται διίστανται, τότε θὰ ἰσχύσῃ ἡ κρίσις τοῦ νομοθέτου, δηλαδή ἡ τεθειμένη διάταξις, καὶ οὐχὶ ἡ ἑστὸς καὶ ὀρθὴ ὑποκειμενικὴ κρίσις τοῦ ἐρμηνευτοῦ. Ἡ ἀρχὴ αὕτη εἶναι ἐμφυῆς εἰς τὴν ἑτερόνομον λειτουργίαν τοῦ δικαίου. Τὸ δίκαιον δὲν ρυθμίζει μόνον κατὰ περιεχόμενον τὴν κοινωνικὴν πραγματικότητα, ἀλλὰ καθορίζει καὶ τὴν ἀρμοδιότητα καὶ τάξιν τῶν ἐξαγόντων ἐκ τῆς ἰδέας τοῦ δικαίου τὰς εἰδικω-

τέρας διατάξεις. Καὶ ἡ τοιαύτη ἐνέργεια τοῦ δικαίου ἐγκείται ἐν τῇ φύσει αὐτοῦ, ἀπορρέει ἀμέσως ἐκ τοῦ σκοποῦ τῆς ἐννόμου τάξεως. Ἐφ' ὅσον ἐξ αὐτῆς τῆς φύσεως τῆς ἑτερονόμου τάξεως ὑπάρχει ἀνάγκη θεοπίας διατάξεων εἰδικωτέρων, ὑπερισχυουσῶν τῆς βουλήσεως τῶν ἀτόμων, ἀνακύπτει ἀφ' ἐαυτῆς καὶ ἡ ἀνάγκη τῆς ρυθμίσεως καὶ τῆς τάξεως τῶν μελλόντων νὰ θεσπίσῃσι καὶ διατυπώσῃσι τὰς διατάξεις ταύτας. Ποῖα ἢ τάξις, ἢ σειρά αὕτη, τοῦτο εἶναι γνωστόν. Ὑπομνήσκειται μόνον ὅτι αὕτη εἶναι εἰδικῶς ἡ τάξις ἣτις θραύεται ἐν περιπτώσει ἀνατροπῆς τῆς τεθειμένης ἐξουσίας. Πάντως δίκαιον δὲν εἶναι νοητὸν ἄνευ τῆς ρυθμίσεως τῆς δικαιογόνου ἀρμοδιότητος τῶν κατὰ δίκαιον ἐνεργούντων. Βεβαίως τὴν τοιαύτην τάξιν δὲν δύναται νὰ τὴν θεμελιώσῃ τεθειμένη διάταξις, διότι θὰ ὑπέκειτο ἀκριβῶς καὶ αὕτη εἰς τὴν ἰδίαν διαμφορῶσιν, ἀλλὰ μόνον διάταξις ὑποτιθεμένη εἰς πᾶσαν νομοθεσίαν καὶ ὀρίζουσα τὴν ἀνωτάτην δικαιογόνον ἀρμοδιότητα. Πῶς εἰδικωτέρον πραγματοποιεῖται ἡ διαδοχικὴ γένεσις τοῦ δικαίου, πῶς ὀρίζεται ἡ τάξις τῶν ἀρμοδιότητων, τοῦτο δὲν δύναται νὰ ἐκτεθῇ ἐν τῇ παρούσῃ ἀλληλουχίᾳ. Ἀρκεῖ νὰ ἐννοηθῇ ἡ ἐμφυῆς εἰς τὴν ἑτερονομίαν ἀνάγκη ὑπάρξεως ἐνὸς «δέοντος» διακαθοριστικοῦ τῆς τάξεως τῶν δικαιοδοσιῶν τῶν κατὰ δίκαιον ἐνεργούντων. Ἡ τάξις αὕτη δέχεται τὴν τεθειμένην νομοθετικὴν ἐργασίαν, τὴν τεθειμένην διάταξιν ὡς ἀκλόνητον σταθερὸν σημεῖον ἐνὸς συστήματος δικαίου καὶ τοῦτο ἰσχύει καὶ εἰς τὸ σύστημα τοῦ διεθνοῦς δικαίου.

Δεδομένου ἤδη ὅτι αἱ τεθειμέναι διατάξεις ἢ ἀκριβέστερον καὶ γενικώτερον αἱ κατὰ δικαιοδοσίαν ἀνώτεροι ἐπικρατοῦν πάντων τῶν ἄλλων, μεταξὺ δὲ τῶν ὑπολοίπων ὑπάρχουν ἐπίσης διαβαθμίσεις δικαιοδοσίας, σχηματίζεται ἐν σύστημα δικαίου, οὗτινος αἱ στενώτεροι διατάξεις ἀποτελοῦν εἰδικεύσιν, ἐν τῇ συγκεκριμένῃ περιπτώσει πραγματοποιήσιν, μιᾶς γενικωτέρας διατάξεως. Τὸ δὲ σύστημα τοῦτο εἶναι τελεολογικῶς ὠκοδομημένον, διότι τῆς μιᾶς διατάξεως τὸ νόημα σκοποῖ τὴν πραγματοποίησιν τῆς γενικωτέρας, ἣς ἀποτελεῖ εἰδικωτέραν διατύπωσιν. Ταῦτα ἰσχύουν καὶ διὰ τὸ διεθνὲς δίκαιον. Ἀνεξαρτήτως τοῦ ἂν ἢ διεθνῆς κοινωνία ἔχει χαρακτῆρα θετικῆς πολιτείας, ὡς αὕτη προηγουμένως ὠρίσθη, καὶ ἂν αἱ διατάξεις τοῦ

διεθν. δικαίου είναι διατάξεις θετικοῦ δικαίου, δηλαδή ἔχουν ιστορικήν πραγματικότητα, μὲ βίαιον τὰς τεθειμένας διατάξεις αὐτοῦ ἀναφερομένας εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς ἑτερονομίας, δηλαδή τὴν ἰδέαν τοῦ δικαίου, σχηματίζεται καὶ διὰ τὸ διεθνὲς δίκαιον σύστημα τελεολογικῶς ὀργανωμένον, ὡς τοῦτο ἀλλαγῶν διεξοδικώτερον ἐξεθέσαμεν ὁμιλοῦντες περὶ δικαίου γενικῶς.

Μετὰ τὰ λεχθέντα, τὸ ἀρχικῶς τεθὲν πρόβλημα τῶν ὑποκειμένων τοῦ διεθν. δικαίου προσλαμβάνει τὴν ἀπλὴν του μορφήν. Ἐν τῷ συστήματι τοῦ διεθν. δικαίου, τὸ σύνολον τῶν τεθειμένων διατάξεων, καὶ μόνον τοῦτο, ὁρίζει ἐκάστοτε τὰ εἰς αὐτὸ ὑπαγόμενα πρόσωπα, ὡς καὶ ἐνδοπολιτικῶν δίκαιον ἀνευ ἀμφισβητήσεως κρίνεται τοῦτο· διὰ ἔπρεπε δὲ ὁ ὁρισμὸς τοῦ διεθν. δικαίου, ἐφ' ὅσον διὰ ἐστηρίζεται εἰς τὸ ἰδιάζον τῶν ὑποκειμένων αὐτῶν, νὰ ἀναφέρῃ ὡς τοιαῦτα ὑποκείμενα διεθν. δικαίου τὰ ἐκάστοτε ὑπὸ τῶν τεθειμένων διατάξεων ὀριζόμενα. Ἐὰν λ. χ. τὸ διεθν. δίκαιον ρυθμίζει μόνον σχέσεις πολιτειῶν καὶ οὐχὶ μόνον πολιτειῶν καὶ φυσικῶν προσώπων, λόγῳ τοῦ δικαιώματος προσταγῆς αὐτῶν εἰς τὰ διεθνή δικαιώματα, τοῦτο εἶναι ζήτημα ἑρμηνείας θετικῶν διατάξεων, εἰς ἣν καὶ δὲν ἐνεργήσαμεν, ἀρκούμενοι εἰς τὴν κατ' ἡμᾶς ὀρθὴν θέσιν τοῦ προβλήματος, διὰ τῆς λύσεως τῶν ζητημάτων τῆς συστηματικῆς τοῦ διεθν. δικαίου.

Τοιοτοτρόπως καὶ ἡ κατὰ τὰ ὑποκείμενα διάκρισις τοῦ διεθν. δικαίου εἶναι ἀπλῶς ἐμπειρικῶς δυνατὴ, διότι διὰ ἡδονίμειθα καλλίστα νὰ φαντασθῶμεν στιγμὴν κατ' ἣν τὰ ὑποκείμενα αὐτοῦ διὰ ἦσαν τὰ αὐτὰ πρὸς τὰ τῶν διαφόρων ἐσωτερικῶν δικαίων.

§ 6. Εἰς μίαν μόνον ἐκδοχὴν εἶναι δυνατὸν τὸ διεθν. δίκαιον νὰ χωρισθῇ ἀπὸ τὰ λοιπὰ συστήματα δικαίου καὶ τοῦτο συμβαίνει ὅτε τὸ διεθν. δίκαιον ταυτισθῇ μὲ τὸν εὐρύτατον κύκλον δικαίου καὶ συνεπῶς μὲ τὴν ἀνωτάτην τάξιν αὐτοῦ, ἐν σχέσει πρὸς τὴν ὑποίαν αἱ λοιπὰ ἀποτελοῦν ἐπίπεδον καὶ ἐσωτερικῶν δικαίων· ὅτε τὸ διεθν. δίκαιον καταστῆ πανεθνὲς δίκαιον. Ἐπὶ τὴν μορφήν αὐτὴν ἐκφράζεται τὸ ἀπεριόριστον τῆς ἐννοίας τοῦ δικαίου, ἡ διαρκῆς αὐτοῦ προέκτασις ἐφ' ὅλων τῶν κοινωνιῶν. Ἐν τῷ διεθν. δίκαιον, ὡς ἐμφανίζεται εἰς τὰς τεθειμένας αὐτοῦ διατάξεις, δὲν ἔχει τὸν χαρακτήρα αὐτόν, περιορίζεται ἐντὸς ὀρισμένου κύκλου κοινωνιῶν

δικαίου καὶ αὐτὰς διέπει. Ὡστε ἐνῶ αἱ σχέσεις μεταξὺ τῶν ὑποκειμένων τοῦ διεθν. δικαίου πρέπει, λόγῳ τῆς ἀρχῆς τῆς διαδοχικῆς ἁρμοδιότητος ἐν τῇ διατυπώσει τοῦ δικαίου, νὰ ρυθμίζονται, οὐχὶ κατὰ τὴν ἰδίαν κρίσιν ἐκάστου, ἀλλὰ κατὰ τὸ σύστημα τὸ προκῦπτον ἐκ τῶν θετικῶν διατάξεων, συμπληρούμενον, ἀλλ' οὐχὶ διορθούμενον ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὴν ἰδέαν τοῦ δικαίου, ἀντιθέτως εἰς τὰς σχέσεις μεταξὺ κοινωνιῶν μὴ ὑπαγομένων ἀμφοτέρων εἰς τὴν διεθνή κοινωνίαν τῶν εὐρωπαϊκῶν κυρίως πολιτειῶν, ἔλλείπει τεθειμένων διατάξεων, δέον νὰ ἰσχύσῃ ὡς δίκαιον, ἢ ἐκ τῆς ἀναφορᾶς τοῦ ἐκάστοτε ἐμφανιζομένου ζητήματος πρὸς τὴν ἀρχὴν τῆς ἑτερονομίας προκύπτουσα ὀρθὴ κρίσις. Ἐν τῷ πανεθνὲς δίκαιον δὲν εἶναι παρὰ ἡ διάφορος διατύπωσις τῆς ἀρχῆς τῆς ἑτερονομίας τάξεως, ὅπως αὕτη ἐμφανίζεται εἰς τὰς μεταξὺ κοινωνιῶν δικαίου σχέσεις καὶ ὡς τοιαύτη ἰσχύει ἀπολύτως ἐφ' ὅλων τῶν κοινωνιῶν, ὡς ἡ ὑψηλότερα μορφή τῆς κοινωνικῆς τάξεως. Ἡ εἰς ὀρισμένους κανόνας ὅμως διατύπωσις αὐτῆς, γίνεται ὑπὸ τοῦ ἐκάστοτε κριτοῦ μόνον ὅταν αὕτη δὲν ἔχει ἤδη συντελεσθῆ διὰ τῆς θεσπίσεως κανόνων ὑπὸ τῆς ἀνωτέρας κοινωνικῆς ἐξουσίας.

Ἐπὶ τοῦ ἀπεριόριστου τούτου δικαίου στηρίζεται πᾶν περιορισμένον δίκαιον· δι' αὐτοῦ τίθεται καὶ δικαιολογεῖται ὁ περιορισμὸς του. Ἡ ἐννοία τοῦ αὐτοπεριορισμοῦ εἶναι κατ' ἀρχὴν ἀποκρουστέα ἐν τῇ ἑτερονόμῳ τάξει γενικῶς, διότι ἑτερόνομος τάξις σημαίνει περιορισμὸν προερχόμενον ἀπὸ τρίτην δύναμιν ἐκτὸς τινος κειμένην. Ὁ αὐτοπεριορισμὸς εἶναι μόνον ἠθικὸς καὶ μόνον ἠθικῶς συνεπειᾶς ἐπιίγεται.

§ 7. Ὅταν γίνεται λόγος περὶ αὐτοπεριορισμοῦ τῆς πολιτείας, παραρᾶται ὁ ἐσωτερικὸς διχασμὸς μεταξὺ τοῦ ἐξουσιάζοντος πολιτειακοῦ στοιχείου, τὸ ἄποϊον εἶναι καὶ τὸ ἀληθῶς γνήσιον πολιτειακὸν στοιχεῖον, τὸ ἐνσαρκῶνον τὴν ἑτερόνομον τάξιν καὶ τοῦ ἐξουσιαζομένου πολιτειακοῦ στοιχείου, ὅπερ οὕτως αὐτοτελῶς ἐνεργοῦν ἐξέρχεται τοῦ κύκλου τοῦ πολιτειακοῦ καὶ ἐμφανίζεται ὡς τρίτον, ἔναντι αὐτῆς καὶ τοῦ δικαίου αὐτῆς, πρόσωπον. Ὅ,τι οἱ Ῥωμαῖοι ἔπραξαν διὰ τὸ τὸ fiscus καὶ τὸ aerarium, τοῦτο δέον νὰ γίνεται εἰς πᾶσαν περίπτωση ὅπου ὑπάρχει δῆθεν νομικὸς αὐτοπεριορισμὸς. Ὅταν κανεῖς

εἰς ἓνα πολιτειακὸν ὄργανισμὸν ἀνεύρη τὸ κέντρον τῆς ζωῆς, ὅπου ἄλλωστε καὶ διαρκῶς μετατίθεται, θὰ ἴδῃ ὅτι τοῦτο μόνον ὁρίζει ἢ ὁρίζεται ἔξωθεν, ἀλλὰ οὐδέποτε αὐτοπεριορίζεται. Οὕτως ὅλαι αἱ περιορισμέναι κοινωνίαι ἀναπαύονται τελικῶς ἐπὶ τῆς ἐννοίας μιᾶς ἀπεριορίστου κοινωνίας δικαίου. Καὶ τοῦτο ἰσχύει τόσον διὰ τὴν σχέσιν τοῦ πανεθνοῦς καὶ τοῦ διεθνοῦς δικαίου ὅσον καὶ διὰ τὴν σχέσιν τοῦ διεθνοῦς καὶ τῶν λοιπῶν ἐσωτερικῶν δικαίων.

Ἡ σφαῖρα τῶν δικαιωμάτων καὶ ὑποχρεώσεων μιᾶς πολιτείας, δηλαδή ἡ σφαῖρα τῆς ἐλευθέριας τῆς ἐνεργείας, καὶ ἀνάγκην πρέπει νὰ κανεῖται ἐν ἁρμονίᾳ πρὸς τὰς ἄλλας πολιτείας καὶ ἐφ' ὅσον ἡ ἁρμονία αὕτη ἔχει βίαιον, οὐχὶ τὴν ἠθικὴν, ἀλλὰ τὸ δίκαιον, κατ' ἀνάγκην ἐπίσης πρέπει τρίτη τις δύναμις νὰ ρυθμίσῃ τὴν κίνησιν τῶν πολιτειῶν, τὴν ἔκτασιν τῆς κατὰ δίκαιον ἐνεργείας αὐτῶν. Δύναται εὐλόγως νὰ τονισθῇ ὅτι, ἱστορικῶς ἐξεταζομένου τοῦ ζητήματος, ἡ θέσπισις τῶν διατάξεων ἐνὸς τοιοῦτου ὑπερκαλιτεμικοῦ δικαίου προέρχεται ἀπὸ τὴν βούλησιν τῶν πολιτειῶν (Γέιορσ). Ἄλλ' ἡ τοιαύτη παρατήρησις δὲν μεταβάλλει τὸ γεγονός ὅτι αὕτη ἡ ὀποθενδήποτε ἱστορικῶς προσελθούσα ἐννομία τάξιν ἐξουσιάζει τῶν εἰδικωτέρων ἐννόμων τάξεων, ρυθμίζει τὰ ὅρια αὐτῶν καὶ λογικῶς δέον νὰ κατισχύουν αἱ διατάξεις αὐτῆς, ἐν ἧ περιπτώσει ἀντιτίθεται πρὸς τὰς τοῦ ἐσωτερικοῦ δικαίου, ἐφ' ὅσον ἀπαινεῖται εἰς τὸ διεθνὲς δίκαιον τὸν χαρακτήρα τῆς θετικότητος. Ἐὰν τοῦτο δὲν συμβαίνει, ἐὰν δηλαδή τὸ διεθνὲς δίκαιον ἢ ὀρισμέναι διατάξεις αὐτοῦ δὲν ἔχουν κοινωνικὴν ἰσχύον, τότε δύναται αὐτῆς τῆς ἀρχῆς τῆς θετικότητος, κατ' ἣν τὸ δίκαιον τὸ ἐμφανιστέον εἶναι τὸ ἔχον ἱστορικὴν πραγματικὴν ἰσχύον, δέον νὰ κατισχύσῃ τὸ κοινωνικῶς ἀνεγνωρισμένον δίκαιον καὶ ὁ ἐρημνευτὴς τοῦ δικαίου θὰ περιορισθῇ ὀρισμέναις διατάξεσι τοῦ διεθν. δικαίου, τεθειμέναις μὲν συμβατικῶς ἢ ἄλλως, ἀλλὰ μὴ ἀνεγνωρισμέναις ὡς ἰσχυαῖαι ἐν ὀρισμένῃ κοινωνίᾳ. Τοῦτο ἄγει ἐν πολλοῖς εἰς τὴν ἐν τῇ πράξει ἀνατροπὴν τῆς υποχρεωτικῆς ἰσχύος τοῦ διεθνοῦς δικαίου. Δὲν πρέπει νὰ ἐξετασθῇ ἐνταῦθα κατὰ πόσον ἐν τῇ πράξει τὸ διεθν. δίκαιον ἐφαρμόζεται ὡς ἀδιαίρετον σύστημα δικαίου. Θεωρητικῶς πάντως δὲν διαφέρει ἢ κατὰστασις ἀπὸ τὴν συνήθως ἐν μιᾷ πολιτείᾳ ὑφισταμένην.

Καὶ ἐκεῖ τὸ δίκαιον εἶναι θετικόν, ἐφ' ὅσον ἀναγνωρίζεται, ἐφ' ὅσον ἔχει τὴν δύναμιν νὰ κρατῇ, ἄλλως μεταβάλλεται ἢ ἀνατρέπεται. Τὶ διάφορον ποιοτικῶς, οὐχὶ ποσοτικῶς, συμβαίνει εἰς τὴν διεθνῇ κοινωνίαν; Τὶ ἄλλο σημαίνει θετικότης τοῦ δικαίου, παρὰ τὸ ὅτι αἱ θετικαὶ διατάξεις ἐνὸς ἐσωτερικοῦ δικαίου θὰ κατισχύσουν τῶν μὴ θετικῶν διατάξεων τοῦ διεθνοῦς δικαίου; Καὶ εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο οὐδεμία λογικὴ διάκρισις εἶναι δυνατὴ μεταξὺ διεθνοῦς καὶ ἐσωτερικοῦ δικαίου.

§ 9. Ἄς υποθέσωμεν ἤδη, πρὸς πληρεστέραν πάντοτε κατανόησιν τῆς σχέσεως τῶν δύο τούτων δικαίων, ὅτι οὐδεμία διάταξις τοῦ διεθν. δικαίου δὲν ἔχει ἱστορικὴν ἢ κοινωνικὴν ἰσχύον πῶς τότε ἀναπαύεται πᾶν ἐσωτερικὸν δίκαιον ἐπὶ τοῦ διεθνοῦς;

Ἐὰν ἡ ἀρχὴ τῆς θετικότητος τοῦ δικαίου θέτει τὸ ζήτημα, ἡ ἀρχὴ τῆς ἰδανικότητος τοῦ δικαίου τὸ λύει. Σύστημα μόνον τεθειμένων διατάξεων δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπάρξῃ. Καὶ ἐὰν ἀκόμη τὸ ὑποθέσῃ τις πλήρες, ἡ γενικωτάτη αὐτοῦ θετικὴ διάταξις ἢ θὰ στηριχθῇ ἐπὶ τοῦ συστήματος τοῦ θετικοῦ διεθν. δικαίου, ὅποτε τὸ αὐτὸ ζήτημα ἀπλῶς μετατίθεται εἰς τὸν κύκλον τοῦ διεθνοῦς δικαίου ἢ τελικῶς θὰ στηριχθῇ εἰς τὸ δέον παντὸς ἑτέρου δέοντος, εἰς μιαν ἐπιταγὴν ἣτις ὑποτίθεται κατὰ λόγον ἰσχύουσα πρὸ πάσης θέσεως. Τοῦτο ἔχει καὶ εἰς ἄλλην ἀλληλουχίαν ἤδη ἀναπτυχθῆ. Ἀλλὰ εἰδικώτερον ἐν σχέσει πρὸς τὸ διεθνὲς δίκαιον πρέπει νὰ τονισθῇ ὅτι ὁ υποτιθέμενος αὐτὸς πρωταρχικὸς κανὼν παντὸς συστήματος θετικοῦ δικαίου ἔχει τὴν ἰκανότητα τοῦ ὁρίζειν τὴν ἔκτασιν τῆς ἰσχύος τῶν εἰς αὐτὸν ὑπαγομένων θετικῶν διατάξεων. Ἀλλὰ αὐτὸ τοῦτο τὸ γεγονός τὸν καθιστᾷ συγχρόνως καὶ κανόνα διεθνοῦς δικαίου, κανόνα ρυθμίζοντα τὰς σχέσεις διαφόρων κοινωνιῶν δικαίου. Διότι ὁ περιορισμὸς τῆς ἐνεργείας μιᾶς πολιτείας, δὲν δύναται νὰ γίνῃ ἀνευ λόγου, ἀλλὰ μόνον κατ' ὅσον ὁ περιορισμὸς οὗτος ἐναρμονίζει τὰς σφαῖρας ἐνεργείας διαφόρων πολιτειῶν, εἰς τρόπον ὥστε νὰ προκύπτει ἀκριβῶς διὰ τῶν ἀμοιβαίων αὐτῶν περιορισμῶν μείζων ἐλευθερία εἰς ἀπάσας τὰς πολιτείας, ἀναλόγως τῆς ἐνεργητικῆς δυνάμεως αὐτῶν. Τὴν ἀληθῆ ταύτην ἐλευθερίαν τὴν ὅποιαν διὰ τὰ ἄτομα καὶ διὰ τὰς πολιτείας ἐπιδιώκει ἡ ἠθικὴ διὰ τοῦ αὐτοπεριορισμοῦ τοῦ αὐτονό-

μου συνειδότης καὶ τὸ ἐσωτερικὸν δίκαιον διὰ τοῦ περιορισμοῦ τοῦ ἑτερονόμως διεπομένου κοινωνικοῦ συνόλου, ἐξυπηρετεῖ καὶ τὸ διεθνὲς δίκαιον περιορίζον τὰ καθ' ἕκαστον δίκαια. Ὡς ὑποθετικὴ θεμελιώδης ἀρχὴ τῶν καθ' ἕκαστον δικαίων ἐμφανίζεται αὐτὸς οὗτος ὁ διὰ τοῦ διεθνοῦς δικαίου συντελούμενος περιορισμὸς. Ὑπὸ αὐτὴν τὴν ἐννοίαν δύναται νὰ λεχθῆ ὅτι καὶ τὸ θετικόν, ἀλλὰ ἐξ ἴσου καὶ τὸ μὴ θετικὸν διεθνὲς δίκαιον ἀποτελεῖ τὸ κατὰ λόγον ἀναγκαῖον θεμέλιον παντὸς ἐσωτερικοῦ δικαίου.

Ἐπάρχει μεταξὺ διεθνοῦς καὶ ἐσωτερικοῦ δικαίου ἀναγκαῖος ἀρρηκτος ἐνότης καὶ πᾶς δυαδισμὸς καὶ χωρισμὸς αὐτῶν δεόν νὰ ἀποκρουσθῆ. Ἐν τῇ ἀρρήκτῳ ταύτῃ ἐνότητι τῶν δικαίων ἔχει τὸ διεθνὲς δίκαιον κατ' ἀνάγκην τὰ πρωτεῖα, εἴτε ἔχει, εἴτε δὲν ἔχει τὸν χαρακτῆρα τοῦ θετικοῦ δικαίου.

§ 10. Ὑπεστηρίχθη ἐν τούτοις ὅτι καὶ ἡ ἀντίστροφος ἐκδοχὴ εἶναι ἐξ ἴσου λογικῶς βᾶσιμος καὶ μόνον διὰ πολιτικοὺς λόγους εἶναι προκρίεα ἢ ἡμετέρα (Κοίσιου). Συγκεκριμένως λέγεται ὅτι δύνανται αἱ διατάξεις τοῦ διεθνοῦς δικαίου ὡς καὶ αἱ διατάξεις πᾶντων τῶν ἐπιλοίπων θετικῶν δικαίων νὰ θεωρηθῶσι ὡς κατ' ἐντολήν, κατ' ἔκταξιν τῆς μιᾶς καὶ μόνης πολιτείας θεσπισθεῖσαι. Ὅτιω νοούμενον εἶναι παραδείγματος χάριν τὸ ἐλληνικὸν δίκαιον ἀπεριόριστον κατ' ἰσχύον καὶ τοῦτο ἀνέθεσε εἰς ἄλλα μὲν ὄργανα διεθνῆ (δμιίδα πολιτειῶν κλπ.) τὴν θέσιν κανόνων ρυθμιζόντων τὰς σχέσεις ὁρισμένων κύκλων μεταξὺ των, εἰς ἕτερα δὲ (τὰ ὄργανα τῶν ἄλλων πολιτειῶν) τὴν θέσιν κανόνων διὰ τὴν ἐσωτερικὴν τάξιν ὁρισμένων κοινωνικῶν κύκλων (τῶν ἄλλων πολιτειῶν). Ὅτιω ὅλα τὰ δίκαια ἀποτελοῦνται τμήματα ἐνός καὶ τοῦ αὐτοῦ συστήματος δικαίου, τὸ ὁποῖον ὅμως φαίνεται ἢ μᾶλλον, κατὰ τὴν πρόθεσιν τῶν ὑποστηρικτῶν τῆς δοξασίας ταύτης, εἶναι μία εἰδικὴ πολιτεία, ἐκείνη ἣτις ἐκείναι λαμβάνεται ὡς βᾶσις ἐρεῦνης καὶ λογίζεται ὡς μόνη κυρίαρχος. Ἐπ' αὐτῆς τῆς λογικῶς ὀρθῆς κατασκευῆς στηρίζεται τὸ πρωτεῖον τοῦ ἐσωτερικοῦ δικαίου, τὸ ὁποῖον εἶναι ἱκανὸν νὰ ἐνσωματώσῃ πάντα κανόνα δικαίου. Ἔθεται ἤδη τὸ ἐρώτημα ὁ κανὼν τοῦ ἐσωτερικοῦ δικαίου ὁ ὁποῖος λέγει, τοῦτο πρέπει νὰ εἶναι διεθνὲς δίκαιον καὶ ἐκεῖνο πρέπει νὰ ἰσχύῃ ὡς δίκαιον εἰς τοὺς διαφόρους ἄλλους κοινωνικοὺς

κύκλους, τί φύσεως κανὼν εἶναι; Εἶναι πράγματι κανὼν ἐσωτερικοῦ δικαίου; καὶ τίνος; Εἰς τοιοῦτος κανὼν ἐκμηδενίζει τὴν ποσότητα τῶν πολιτειῶν. Αἱ διάφοροι πολιτεῖαι καθίστανται κοινωνικοὶ κύκλοι μὲ παραλλαγὰς δικαίου μὲν, ἀλλ' ἀνήκοντες εἰς μίαν καὶ τὴν αὐτὴν πολιτείαν ἣτις ὀρίζει τὸ δίκαιον αὐτῶν. Ἐπομένως διὰ τῆς λογικῆς αὐτῆς κατασκευῆς δὲν διαπιστοῦνται τὰ πρωτεῖα τοῦ ἐσωτερικοῦ δικαίου ἐκάστης πολιτείας, ἀλλὰ πρωτεῖα μιᾶς πολιτείας, οὐδεμίαν ἑτέραν πολιτείαν, ἐαυτῆς ἔξω δεχομένης κατὰ λογικὴν ἀνάγκην, διότι εὐθύς ὡς θὰ ἐνεφανίζετο τοιαύτη, θὰ ἦτο τὸ δίκαιον αὐτῆς κατ' ἔκταξιν τῆς μιᾶς αὐτῆς πολιτείας θεσπισμένον. Τὸ μόνον λογικὸν συμπέρασμα τῆς ἐκδοχῆς αὐτῆς δὲν εἶναι οἰσνδήποτε πρωτεῖον, ἀλλὰ ἡ μοναδικότης τῆς πολιτείας. Ἡ πολιτεία δὲν δύναται παρὰ νὰ εἶναι μία καὶ νὰ διέπῃ ὅλας τὰς κοινωνίας τῶν ἀνθρώπων. Ὁ κανὼν δικαίου ὁ ὀρίζων ὅλων αὐτῶν τὸ δίκαιον ἀνήκει εἰς πολιτείαν ἣτις περιλαμβάνει ὅλας τὰς ἄλλας καὶ ἐὰν ἐπιμένωμεν νὰ τὸν λέγωμεν κανόνα ἐσωτερικοῦ δικαίου, δὲν πρέπει νὰ λησμονῶμεν ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ μόνου ὑπάρχοντος δικαίου, ὅπερ δὲν εἶναι κατ' οὐσίαν πλέον οὔτε ἐσωτερικόν οὔτε διεθνὲς ἀλλὰ τὸ δίκαιον τῆς μιᾶς καὶ μόνης δυνατῆς πολιτείας. Εἰς τὸ σημεῖον ἀκριβῶς τοῦτο ὅμως καταλήγει καὶ ἡ ὀρθὴ καθ' ἡμᾶς ἐκδοχὴ τῶν πρωτείων τοῦ διεθν. δικαίου. Ἀπονέμει ταῦτα εἰς τὴν πολιτείαν ἣτις περιλαμβάνει ἀπάσας τὰς ἄλλας ρυθμιζουσα τὰς σχέσεις αὐτῶν καὶ τὰ ὅρια τῶν εἰδικωτέρων αὐτῶν νομοθετικῶν ἐνεργειῶν. Αὕτη ὅμως εἶναι ἡ πολιτεία τοῦ διεθνοῦς δικαίου ἢ μόνη ὑπάρχουσα, τῶν λοιπῶν δυναμένων νὰ θεωρηθῶσι ὡς κατ' ἔκταξιν εἰδικωτέρων νομοθετικῶν, καὶ ἐκτελεστικῶν λειτουργιῶν. Ἡ θεμελιώδης διάταξις αὐτῆς εἶναι ἡ θεμελιώδης διάταξις τοῦ δικαίου. Ἐὰν ἤδη ἐμμένει τις εἰς τὸ νὰ θεωρῆ ταύτην ὡς διάταξιν ἐσωτερικοῦ δικαίου καὶ ἀρνεῖται νὰ τὴν καταλογίσῃ εἰς τὸ σύστημα τοῦ διεθνοῦς δικαίου, τότε ἡ συζήτησις εἶναι μὲν ὀρολογικὴ, ἀλλὰ προέρχεται ἐκ τῆς διαστροφῆς τῆς ἐννοίας τῶν ὄρων ἐξ ὧν προσέκυψε ἡ συζήτησις περὶ πρωτείων τοῦ ἐσωτερικοῦ ἢ τοῦ διεθνοῦς δικαίου. Ὡστε παραμένει κατὰ λογικὴν ἀνάγκην τὸ διεθνὲς δίκαιον, ὡς δίκαιον τοῦ συνόλου τῶν κοινωνιῶν καὶ τῶν σχέσεων αὐτῶν, ἢ

ένωτική αρχή παντός δικαίου καὶ ἡ λογικὴ δικαιολόγησις παντός συστήματος δικαίου.

§ 11. Ἡ ἀρχὴ δὲ αὕτη οὐδένα ἔχει μεταφυσικὸν ἢ καὶ ἠθικὸν χαρακτήρα. Εἶναι λογικὴ ἀνάγκη τῆς ἐνότητος τῆς θεμελιωμένης διὰ τῆς ἀρχῆς τῆς ἑτερονομίας. Πᾶν σύστημα θετικοῦ δικαίου δὲν ὁλοκληροῦται ἄνευ ἀρχικοῦ θεμελιώδους νόμου. Ὅπως μία διάταξις θεμελιοῖ τὴν ἄλλην, εἶναι ἀνάγκη καὶ ἀρχικὴ τις διάταξις νὰ θεμελιοῖ τελικῶς τὸ ὅλον σύστημα. Ὁ ἀρχικὸς αὐτὸς κανὼν δύναται νὰ εἶναι θερικὸς κανὼν ἢ μὴ, ἀναλόγως τῆς ἀναγνωρίσεως τῆς θετικότητος τοῦ διεθνοῦς δικαίου. Τελικῶς ὅμως τὰ θετικὰ συστήματα πάντως θεμελιοῦνται ἐπὶ κανόνος μὴ τεθειμένου παρ' οὐδενός, διότι τότε θὰ ἐχρημάζετο καὶ οὗτος δικαιολογίαν, ἀλλ' ἀποτελοῦντος ἀναγκαστὴν ἐπιταγὴν τοῦ συνειδήτου. Ἡ δημιουργικὴ ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ὁ λόγος τῆς ἱστορικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς. Λιὰ τὴν ἰδέαν τῆς ἐλευθερίας ταύτης κινεῖται ἡ πρᾶξις τοῦ ἀνθρώπου. Ἄλλ' ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς τοιαύτης πράξεως εἶναι ἀναγκαῖα ἢ ρύθμισις ὥστε νὰ καθίσταται ἡ πρᾶξις δυνατὴ δι' ὅλους. Ἡ τοιαύτη τάξις εἶναι κατ' ἀνάγκην καὶ ἑτερόνομος, διότι μόνον κατ' ἰδέαν ἐλεύθερα ἄτομα δύνανται μόνον αὐτονόμως νὰ κυβερνῶνται. Ἡ τὸ τοιοῦτον ἐπιμένως σκοποῦσα τάξις τῆς κοινωνικῆς ἐλευθερίας εἶναι ἀχώριστος ἀπὸ αὐτῶν τῶν λόγων τῆς ζωῆς. Καὶ δὲν ὑπάρχει μὲν θετικὴ διάταξις ἐπιβίλλουσα ταύτην, ἀλλὰ δὲν ἔχει νόημα διάταξις οἰαδῆποτε, ἐὰν τελικῶς δὲν ὑπερέχει εἰς τὴν τάξιν αὐτήν. Ἰσχύει ἐπομένως κατὰ τρόπον ἀπόλυτον καὶ δὲν δύναται παρὰ νὰ ἀναγνωρίζεται ὡς ἰσχύουσα. ἔχει ἐπομένως καὶ ἱστορικὴν· κοινωνικὴν ἀλλὰ καὶ ἀμετάβλητον ἰσχύν. Τοῦτο μόνον μεταβάλλεται ὁ τρόπος καθ' ὃν εἰδικεύεται ὁ ἀπόλυτος αὐτὸς κανὼν εἰς τὰς πλέον συγκεκριμένας διατάξεις. Ἄλλὰ καὶ εἰς τὸν τρόπον τοῦτον ὑπάρχει ἀφευκτος ὁδός, ἢ τοῦ διεθνοῦς δικαίου. Δὲν δύναται λογικῶς νὰ νοηθῇ θερικὸν δίκαιον καὶ θετικὴ πολιτεία χωρὶς νὰ ἀναγνωρισθῇ ὡς κρατοῦσα μία τάξις περιορίζουσα ταύτην εἰς ὀρισμένην ἀκτῖνα ἐνεργείας, χωρὶς δηλαδὴ νὰ ἀναγνωρισθῇ ὡς πραγματικῶς κρατοῦσα μία τάξις διεθνῆς. Ἐπὶ τῆς λογικῆς ταύτης ἀναγκαιότητος θεμελιοῦται πᾶν θερικὸν δίκαιον. Ὅπως θεμελιοῦται λογικῶς πᾶν εἰδικὸν πολιτικὸν δίκαιον ἐπὶ τοῦ διεθνοῦς δικαίου. Ἐὰν ἦτι τὸ λογικὸν τοῦτο θεμέλιον δὲν τυγχά-

νει σήμερον τῶν ἀναγκαίων διὰ τὸ θερικὸν δίκαιον στοιχείων, εἶναι ἄλλο ζήτημα διὰ τὸ ὅποιον ἤδη ἐλέχθησαν τὰ ἀναγκαῖα. Διὰ τὴν θεμελιώσιν τῶν πολιτικῶν δικαίων, ἢ θετικότης τοῦ διεθνοῦς ἐν τῷ συνόλω του δὲν εἶναι ἀναγκαῖα. Μία διάταξις ἔχει πάντως ὅσην θερικὴν ἰσχύν καὶ τὰ ἄλλα θετικὰ δίκαια καὶ τοῦτο ἀρκεῖ. Ἄλλὰ ἐξ ἄλλου καὶ τὸ διεθνὲς δίκαιον μετὰ τῆς αὐτῆς λογικῆς ἀναγκαιότητος ἐπὶ τῆς αὐτῆς ἀρχῆς τῆς ἑτερονομίας τάξεως θεμελιοῦται. Τοιοῦτοτρόπως καταλήγομεν εἰς τὴν κλειστὴν λογικὴν ἐνότητα τοῦ δικαίου, τοῦ ὁποῦ πάντοτε διάφορα μέρη, ἀναλόγως τῶν περιπετειῶν τῆς ἱστορίας, ἔχουν καὶ θερικὴν ἰσχύν.

§ 12. Ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε λεχθέντων καθίστανται ἐμφανεῖς αἱ διάφοροι αἱ προκύπτουσαι ἐκ τῆς ἀνωτέρω θεμελιώσεως τοῦ διεθνοῦς δικαίου πρὸς τὰ συνήθως διδασκόμενα.

Τὸ διεθν. δίκαιον θεωρεῖται δίκαιον μεταξὺ ἴσων, ὁμοταξίων, μὴ ἐχόντων μεταξὺ τῶν σχέσιν ἐξουσιάσεως, (Koordinationsrecht) ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν δίκαιον, τὸ διεπόμενον ὑπὸ τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας (Subordinationsrecht). Ἡ ἀνωτέρω θεωρία περιέχει προφανῆ ἀντίφασιν. Δίκαιον προϋποθέτει πάντοτε κανόνα ὑπεράνω τῶν πραττόντων κείμενον· δι' αὐτοῦ δεσμεύονται οἱ πράττοντες καὶ ἕξι διὰ τῆς ἰδίας αὐτῶν βουλήσεως, ὅπως δεσμεύονται ἠθικῶς. Τοιοῦτος ὁρισμὸς τοῦ διεθν. δικαίου δημιουργεῖ πλήρη σύγχυσιν ἐννοιῶν καὶ καθιστᾷ ἀδύνατον τὴν διάκρισιν δικαίου καὶ ἠθικῆς. Τὸ γεγονὸς ὅτι ἐν τῷ διεθν. δικαίῳ οἱ κανόνες δικαίου περιέχονται εἰς συμβάσεις προερχομένας ἀπὸ τὴν ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ἐπιπέδου ἀμοιβαίαν δέσμευσιν τῶν πολιτειῶν, δὲν πρέπει νὰ ἐπηρεάσῃ τὴν κρίσιν ἡμῶν. Ὅπως εἰς τὸ ἐσωτερικὸν δίκαιον τὸ ὑποχρεωτικὸν τῶν συμβάσεων θεσπίζεται ἀπὸ διατάξεις τῆς πολιτείας, οὕτω καὶ τὸ ὑποχρεωτικὸν τῶν διεθνῶν συμβάσεων δὲν δύναται παρὰ νὰ στηρίζεται εἰς διάταξιν μὴ γραπτὴν μὲν, ἀλλὰ ὑπεράνω τῶν ἐκάστοτε συμβαλλομένων κειμένην. Ἄλλ' ὅποιοιδήποτε καὶ ἂν εἶναι κατὰ δίκαιον ἰσμοῦδοι νὰ θεσπίσουν διατάξεις διεθνοῦς δικαίου, ἔστω καὶ ὑπὸ μορφήν συμβάσεων, πάντως τὸ δίκαιον τὸ ὅποιον θέτουν ἀποτελεῖ, ἔστω καὶ ἂν εἶναι ἀπολύτως εἰδικόν, μέρος τοῦ ὅλου συστήματος τῶν κανόνων τοῦ διεθν. δικαίου, εἰδικὴν διάταξιν αὐτοῦ, πάντως ὅμως,

ἔπος καὶ τὸ ὅλον σύστημα ἐφ' οὗ στηρίζεται τὸ κῆρος αὐτῆς, ὑπε-
 ράνω τῶν θεοπισιάντων κειμένην, ὡς κοινωνικῆ ἔξουσίασις αὐτῶν.
 Ὡστε καὶ ἡ διεθνῆς σύμβασις ἀπὸ ἀπόψεως δικαίου δὲν ἐνδιαφέρει
 ὡς ἀμοιβαία ὑπόσχεσις, ἀλλ' ὡς περιέχουσα ἐξουσιαστικὴν ἐπιταγὴν.

Ἡ βαθυτέρα αἰτία τῆς κατασκευῆς τοῦ ἀνευ ἐξουσίας δικαίου
 εἶναι ἡ προσπάθεια τῆς διασώσεως τῆς κυριαρχίας τῶν πολιτειῶν.
 Ἐἰς ἄλλην ἀλληλουχίαν ἐξηγήθη ἤδη ἡ νομικὴ κενότης τῆς κυριαρ-
 χίας ὑπὸ τὴν συνήθη αὐτῆς ἀπόλυτον ἔννοιαν. Ἱστορικῶς μὲν εἶναι
 δυνατὸν νὰ ἔχη ἡ πολιτεία καὶ ὀλιγοτέραν ἐξουσίαν ἀπὸ πολλὰς
 ἄλλας κοινωνικὰς ἐξουσίας. Δεοντολογικῶς δὲ ἡ πολιτεία δὲν εἶναι
 δυνατὸν νὰ θεωρηθῇ ὡς ἡ ὑψίστη ἀρχή, διότι τότε περιπίπτομεν
 εἰς τὴν ἀνάγκην τῆς ἀρνήσεως τοῦ διεθνοῦς δικαίου, τοῦθ' ὅπερ
 καὶ λογικῶς κατὰ τ' ἀνωτέρω ἀποκλείεται (ἴδε ἀνωτέρω σελ. 131).
 Ἐν ταῦτοις ἡ κριτοῦσαι γνώμη προσιπθεῖ νὰ διατηρήσῃ μὲν τὴν
 ἔννοιαν τῆς κυριαρχίας ἀφ' ἑνὸς, ἀφ' ἑτέρου δὲ νὰ στηρίξῃ τὸ
 διεθνὲς δίκαιον ἐπὶ τῆς αὐτοδεσμεύσεως τῶν πολιτειῶν. Ἀλλ' ἡ
 αὐτοδεσμευσις συνεπάγεται καὶ τὸ δικαίωμα τῆς ἰδίας βουλήσεως ἀκαλ-
 λαγῆς καὶ αἴρει κατ' ἀκολουθίαν τὴν ἔννοιαν τῆς δεσμεύσεως καὶ
 τὴν ἔννοιαν τῆς κοινωνικῆς τάξεως.

Δίκαιον ἐξαρτῶν ὅλας τοὺς τὰς πράξεις ἐκ τῆς αἰρέσεως εἰ νο-
 μορῆν δὲν εἶναι βεβαίως δίκαιον. Ἀλλὰ καὶ δίκαιον ῥηρημένον
 συνολικῶς ἐκ τῆς *clausula rebus sic stantibus* δὲν εἶναι δίκαιον·
 πρέπει νὰ ὑπάρχουν καὶ κανόνες ἀπεριόριστοι οὕτως ὥστε τὸ σύν-
 ολον τοῦ διεθνοῦς δικαίου νὰ ἀποτελῇ πράγματι μίαν εἰδικὴν ἐφαρ-
 σιν τῆς ἰδέας τῆς ἑτερονόμου τάξεως. Πάντως θέλει ἰσχύη ὁ θεμε-
 λιώδης νόμος ὁ ὀρίζων τὴν σειρὰν τῆς δικαιολογίας δικαιοδοσίας ὡς
 αὕτη ἀνωτέρω διετυπώθη. Πᾶσαι αἱ ἐσφαλμένα αὐταὶ ἀντιλήψεις
 μίαν ἔχουν κοινὴν πηγὴν, τὴν ματαίαν προσπάθειαν συνεπαίρξεως κυ-
 ριαρχίας καὶ διεθνοῦς δικαίου, ὀφειλομένην ἀφ' ἑνὸς εἰς καθαρῶς ἐξω-
 επιστημονικὰ πολιτικὰ αἷται, ἀφ' ἑτέρου εἰς τὴν κρατήσασαν ἰδίαν
 ἐν Γερμανίᾳ τὸν παρελθόντι αἰῶνι ἐγγεληνὴν ἔννοιαν τῆς πολιτείας
 ὡς τῆς πραγματοποιήσεως τοῦ ἀπολύτου. Ἀλλὰ ὁ μὲν Hegel συνε-
 πῆς πρὸς ἑαυτὸν ἠρνήθη τὸ διεθνὲς δίκαιον, χαρακτηρίσας αὐτὸ ὡς
 ἀπραγματοποίητον καὶ ἀναληθὴ ὄντοτι. Τῶν ἐπιγόνων ὅμως αἱ

προσπάθειαι ἐνέχουν τὴν μοιραίαν ἀδυναμίαν τῆς συμβιβαστικότητος,
 τὴν ἐσωτερικὴν ἀντίφασιν τῆς βάσεως των. Χαρακτηριστικὸς διὰ τὴν
 κατεύθυνσιν ταύτην εἶναι ὁ Jellinek. Ὁ συνεπέστερος καὶ ἐπὶ τῇ
 βάσει τῶν ἐγγεληνῶν βάσεων ἀρνητῆς τοῦ διεθνοῦς δικαίου εἶναι
 σήμερον ὁ Binder, τοῦ ὁποίου αἱ ἀπόψεις πλήσσουν αὐτὴν ταύτην
 τὴν βᾶσιν τῶν ἐνταῦθα διατυπωθέντων. Ὁ Binder ἀρνεῖται ὅτι ἐκ
 τῆς ἐννοίας τῆς κοινωνίας ὡς ταύτην διετυπώσαμεν ἐν προκειμένῳ,
 ἀλλὰ καὶ ἄλλαχοῦ εὐρύτερον, προκύπτει κατ' ἀνάγκην σχέσις δικαίου.
 Τὸ δίκαιον πηγάζει ἀπὸ τὸ κοινὸν πνεῦμα ἢ καὶ τὸν κοινὸν πολι-
 τισμὸν, τοῦθ' ὅπερ ὅμως ἀπαντᾶται μόνον εἰς τὰ κατ' ἰδίαν ἔθνη, ποτὲ
 εἰς τὴν διεθνῆ κοινωνίαν. Ἀρνεῖται ἐπομένως αὐτὴν τὴν δεοντολο-
 γικὴν βᾶσιν τοῦ δικαίου, ἀποδεχόμενος τὴν θεμελιώδη παρ' Ἐγγέλῳ
 ταυτότητα ὄντος καὶ δεόντος, λογικότητος καὶ πραγματικότητος. Ἡ
 διαφωνία ὡς πρὸς τοῦτο ἄρα ἀνάγεται εἰς τὴν βασικὴν διαφορὰν
 τῆς καντιανῆς καὶ τῆς ἐγγεληνῆς φιλοσοφίας. Συνεπῆς πρὸς ἑαυτὸν
 ἀξιοῖ διὰ τὴν ὑπαρξιν διεθνοῦς δικαίου καὶ τὴν ὑπαρξιν τῆς διεθνοῦς
 ὑπερπολιτείας. Ἀλλὰ ταύτης ἀρνεῖται τὴν ὑπαρξιν, διότι δὲν δέχεται
 τὴν δεοντολογικῶς ἰσχύουσαν τάξιν ὡς πολιτείαν, ἀλλὰ ζητεῖ τὴν
 ὑπαρξιν μιᾶς ἐν τῇ ἱστορίᾳ πραγματικῶς ὑπερέρας δυνάμεως, τὴν
 ὑπαρξιν μιᾶς θετικῆς ὑπερπολιτείας μὲ κοινὸν πνεῦμα καὶ κοινὸν πο-
 λιτισμὸν. Καὶ ὅτι τὸ διεθνὲς δίκαιον εἶναι ἀχώριστον ἀπὸ τὴν ἔννοιαν
 τῆς ὑπερπολιτείας, τοῦτο συμφωνεῖ πρὸς τὰ παρ' ἡμῶν διατυπωθέντα.
 Παραμένει ὅμως πάντοτε ἡ θεμελιώδης ἀντίθεσις ἐν τῇ ἀρνήσει τῆς
 δεοντολογικῆς ὑπάρξεως τοῦ δικαίου, ἀντίθεσις ἄγουσα εἰς ἀκριβῶς
 ἀντίθετα συμπεράσματα.

Αὐτὰ εἶναι τὰ ἀντίθετα συμπεράσματα εἰς ἃ καταλήγουν οἱ ἀπο-
 δεχόμενοι τὰ πρωτεῖα τῆς πολιτείας.

§ 13. Ἡ ἐσχάτως ὑπὸ τοῦ Kolseu διατυπωθεῖσα παρομοία δυ-
 νατότης λύσεως, καθ' ἣν τὸ διεθνὲς δίκαιον καὶ τὰ ἀλλοδοπὰ συ-
 στήματα δικαίου ἀποτελοῦν κατ' ἕκταξιν τεθειμένα τμήματα ἑνὸς καὶ
 μόνου ἐσωτερικοῦ δικαίου, μόνον φαινομενικῶς, ὡς ἐξεθέσαμεν, θε-
 μελιοῖ τὰ πρωτεῖα τοῦ πολιτειακοῦ δικαίου, διότι τὸ δίκαιον περὶ οὗ
 ὁμιλεῖ ὡς περὶ ἐσωτερικοῦ δικαίου δὲν εἶναι παρὰ αὐτὸ τοῦτο τὸ
 διεθνὲς δίκαιον τὸ διέπον τὸ σύνολον τῶν κοινωνιῶν δικαίου. Ὅταν

ἐκλείβουν κατ' ἀξίαν ὅλα τὰ ἐσωτερικὰ δίκαια παύει νὰ γεννιῶται ζήτημα πρωτείων τοῦ ἐσωτερικοῦ καὶ τοῦ διεθνoῦς δικαίου.

Λογικὸν συμπέρασμα τῶν μέχρι τοῦδε λεχθέντων εἶναι καὶ ἡ ἀπόκρουσις τῆς δυαδικῆς θεωρίας τῆς χωριζούσης πολιτειακῶν καὶ διεθνῆς δίκαιον κατὰ τρόπον ἀπόλυτον καὶ ἀρνούμενης πᾶσαν δυνατὴν συσχέτισιν αὐτοῦ. Ἡ δεοντολογικὴ σκέψις ἄγει κατ' ἀνάγκην εἰς τὴν ἐνότητα τοῦ δικαίου. Τὸ ὅτι ἐν δικαίῳ ἰσχύει ἔδω καὶ ἄλλο ἐκεῖ καὶ ὅτι τὸ ἐν δίκαιον δὲν δικαιούται νὰ ἐξουσιάζῃ παρὰ μόνον ἔδω καὶ τὸ ἄλλο παρὰ μόνον ἐκεῖ, τοῦτο τὸ γεγονός καὶ μόνον ἀρκεῖ διὰ τὴν παραδοχὴν ἐνὸς κανόνος θέτοντος τὰ ὅρια τῶν διαφόρων συστημάτων δικαίου. Ἄλλως θὰ παρεδεχόμεθα τὴν δυνατότητα ἀντιφατικῶν δικαίων, δηλαδή ἐνὸς δικαίου τὸ ὅποιον εἶναι συγχρόνως καὶ ἄδικον ἢ θὰ περιεπίπτομεν πάλιν εἰς τὴν γνωστὴν θεωρίαν τοῦ αὐτοπεριορισμοῦ τὴν ὁποίαν ἐξητάσαμεν ἤδη. Ἡ δυαδικὴ αὕτη θεωρία ἀνεπτύχθη κυρίως ὑπὸ τοῦ *Triepel*.

§ 14. Ἄλλὰ καὶ αὐτοὶ οἱ ἀποδεχόμενοι μίαν ἐνιαίαν ὑπερπολιτειακὴν ἀρχὴν δὲν ἐπιτυγχάνουν εἰς τὴν θεμελίωσιν τοῦ διεθνoῦς δικαίου, ὅταν εἰς τὴν ἐνιαίαν αὕτην ἀρχὴν δὲν προσδώσων χαρακτηριστικὸν κανόνος δικαίου. Ἰδίᾳ αἶρει τὴν ἐννοίαν τοῦ διεθνoῦς δικαίου ἡ ἐπὶ τῆς ἠθικῆς ἀρχῆς θεμελίωσις αὐτοῦ, διότι τοιοῦτοτρόπως καθίσταται καὶ τοῦτο σύστημα ἠθικῶν κανόνων. Ἐὰν εἶναι μόνον ἠθικὸν νὰ ὑποτάσσεται τις εἰς τοὺς κανόνους τοῦ διεθνoῦς δικαίου, τότε καὶ αἱ κανόνες οὗτοι εἶναι μόνον ἠθικοὶ κανόνες. Τὸ ὑπερπολιτειακὸν διεθνῆς δίκαιον θεμελιούται τελικῶς ἐπὶ τῆς ἀρχῆς τῆς ἑτερονομίας, ἀκριβῶς τῆς ἀντιτιθεμένης εἰς τὴν ἠθικὴν. Οὕδαμῶς ἐπίσης θεμελιούται, ὡς συνήθως ὑποστηρίζεται, ἐπὶ τῆς νέας κοινῆς βουλήσεως τῆς ἐκ τῆς ἐνώσεως τῶν κατ' ἰδίαν βουλήσεων προκύπτουσης. Ἄλλ' ἡ κοινὴ βούλησις δὲν εἶναι παρὰ σύμπτωσις βουλήσεων διαφόρων πολιτειῶν. Ὅπως ὅμως εἰς τὸ ἐσωτερικὸν δίκαιον διὰ νὰ συνεπαγίγῃ μία τοιαύτη σύμπτωσις ἐννομα ἀποτελέσματα δεῖται τῆς διαταξέως ἥτις προσδίδει αὐτῇ νομικὸν κύρος, οὕτω καὶ προκειμένου περὶ τῆς κοινῆς βουλήσεως τῶν πολιτειῶν, ἡ *vis obligandi* αὐτῆς δὲν δύναται νὰ ἀναζητηθῇ παρὰ εἰς κανόνα δικαίου κυροῦντα τὸ περιεχόμενον τῆς κοινῆς βουλήσεως καὶ ἀναγνωρίζοντα αὐτὴν ὡς ἀρμοδίαν νὰ θέτῃ

δίκαιον. Ἡ τοιαύτη θεωρία, ὑπὸ τοῦ *Triepel* ἀναπτύχθεισα, ὑπὸ δὲ τοῦ *Verdross* κυρίως καταπολεμηθεῖσα, βαθυτέραν πηγὴν ἔχει τὴν ἀνάμιξιν τῆς γενετικῆς καὶ τῆς λογικῆς ἐρεύνης. Προσπαθεῖ, ἐκδέτουσα πῶς διεμορφώθη ἱστορικῶς τὸ δίκαιον ἐκ τῆς ὁμοφώνου βουλήσεως τῶν πολιτειῶν, νὰ ἐξηγήσῃ καὶ διατὶ τὸ διεθνῆς δίκαιον ἔχει τὸ κύρος τοῦ δικαίου, ἀφίνουσα ἀνεξήγητον δυνάμει τίνος ἀρχῆς αὕτη ἢ ἐμπειρικῶς λίαν προβληματικὴ βούλησις δημιουργεῖ τὸ διεθνῆς δίκαιον.

Ἄλλὰ τοῦτο μόνον ἡ ἀρχὴ τῆς ἑτερονομίας δύναται νὰ θεμελιώσῃ ὡς δίκαιον ὑπερπολιτειακόν.

Βιβλιογραφία

- Anslotti*. Cours de droit international, trad. franç. Gidel 1929, Κεφ. I σελ. 42—48, Κεφ. II σελ. 50—57.
- Bar*. Arch. f. Rechtsphilosophie VI σελ. 145.
- Binder*. Philosophie des Rechts 1925 σελ. 550—588.
- Duguit*. Traité de droit constitutionnel T. I, 1927 σελ. 180 κ. ἔ., 713 κ. ἔ.
- Hatschek*. Völkerrecht im Grundriss 1926, σελ. 1—5.
- Hegel*. Grundlinien der Philosophie des Rechts § 330—§ 333 καὶ σχετικὰς προσθήκας Gans εἰς § 330.
- Heilbron*. Les sources du droit international ἐν Recueil des Cours de l'Académie de droit international 1926, σελ. 6—20.
- Hold—Ferneck*. Anerkennung u. Selbstbindung ἐν Zeitschrift f. Rechtsphilosophie. 1929, IV σελ. 38, 42 κ. ἔ. 161 κ. ἔ.
- Jellinek*. Allgemeine Staatslehre 1921 σελ. 481.
- Jellinek*. Die rechtliche Natur der Staatsverträge 1880.
- Kelsen*. Allgemeine Staatslehre 1925 ἰδίᾳ σελ. 106, 123, 168, 138.

- Kelsen.** Das Problem der Souveränität und die Theorie des Völkerrechts 1920 ἰδίᾳ σ. 150 κ. ἑ. 240 κ. ἑ.
- Kelsen.** Les rapports de système entre le droit interne et le droit international public ἐν Recueil des Cours de l'Acad. de dr. intern. 1926 ἰδίᾳ σελ. 275—314.
- Le Fur.** La Théorie du droit naturel ἐν Recueil des Cours de l'Acad. de dr. intern. 1927 σελ. 381—399.
- Stammler.** Lehrbuch der Rechtsphilosophie 1923 § 138 σελ. 281.
- Σεφεριάδης.** Μαθήματα διεθνoῦς δημ. δικαίου 1925 σελ. 8—16, 37, 41.
- Spiropoulos.** Théorie générale du droit international, 1930, σελ. 38 κ. ἑ., 72 κ. ἑ., 192 κ. ἑ.
- Streit.** La conception du droit international privé en Grèce ἐν Recueil des Cours de l'Acad. de droit intern. 1928 σελ. 30 κ. ἑ.
- Στρέϊτ.** Ἐπικίνδουνοι νέαι δοξασταὶ ἐν τῷ διεθνεῖ δικαίῳ ἐν Νέῃ Πολιτικῇ Ἐπιθεωρήσει 1928, I, σελ. 17 κ. ἑ. 67, 71, 146 κ. ἑ. 312 κ. ἑ.
- Strupp.** Grundzüge des positiven Völkerrechts 1928 σελ. 1—10.
- Triepel.** Landesrecht und Völkerrecht 1899, σελ. 20, 27, 49, 128.
- Triepel.** Les rapports entre le droit interne et le droit international ἐν Recueil des Cours de l'Acad. de droit international 1923 σελ. 82—84—87.
- Verdross.** Verfassung der Völkerrechtsgemeinschaft, 1923 ἰδίᾳ σελ. 31, 128 κ. ἑ.
- Verdross.** Le fondement du dr. international ἐν Recueil de Cours de l'Acad. de dr. intern. 1927 ἐν σελ. 264—269, 275—282, 287—289.

67, 68, 74—75, τῆς κυριαρχίας ἐνθ. ἐν. σελ. 85 κ. ἑ., τῆς θετικῆς πολιτείας ἐνθ. ἀν. Κεφ. III σελ. 79 κ. ἑ. καὶ 95, τοῦ θετικοῦ δικαίου ἐνθ. ἀν. Κεφ. IV σελ. 86 κ. ἑ. Ὡς πρὸς τὴν λογικὴν μορφήν τῆς εἰδικεύσεως τῶν κανόνων καὶ τὸ δεοντολογικὸν σύστημα γενικῶς, ἴδε «Φιλοσοφία καὶ Ἐπιστήμη» ἐν Ἀρχ. Φιλ. καὶ Θεωρ. Ἐπιστημῶν I, 1929 σελ. 97 κ. ἑ. καὶ αὐτόθι. «Ἡ νομικὴ ὡς τεχνικὴ καὶ ὡς ἐπιστήμη» σελ. 210—221. Ὡς πρὸς τὴν ἰδέαν τοῦ δικαίου αὐτόθι σελ. 213, καὶ πάλιν αὐτόθι «Φιλοσοφία καὶ ἐπιστήμη» σελ. 96.

Αἱ ἀπόψεις τοῦ συγγραφέως ἀναπτύσσονται εἰδικώτερον, ὡς πρὸς τὴν ἔννοιαν τῆς πράξεως ἐν Begriff des positiven Rechts 1928 Κεφ. II § 1 σελ. 56 κ. ἑ., τῆς κοινωνίας ἐνθ. ἀν. Κεφ. III σελ.

BIBLIOΓΡΑΦΙΑ

- Perticone G.* Die italienische Rechtsphilosophie im letzten Vierteljahrhundert 1930 σελ. 46.
- Pollaci G.* La dottrina dello stato in Platone, 1930 σ. 153.
- Levi A.* Le idee religiose di Euripide e la sua visione della vita 1930 σ. 11.
- Idem* Il problema dell' errore nella filosofia greca prima di Platone, 1930 σ. 44.
- Husserl G.* Recht und Welt 1929 σ. 50.
- Bandini L.* Shaftesbury. Etica e religione. La morale del sentimento, 1930 σ. 232.
- Koepgen G.* Die neue kritische Ontologie und das scholastische Denken 1928 σ. 138.
- Peters R.* Der Aufbau der Weltgeschichte bei Giambattista Vico, 1929 σ. 215.
- Krueger F.* Philosophie der Gemeinschaft 1929 σ. 168.
- Korsch K.* Die materialistische Geschichtsauffassung 1930 σ. 130.
- Korsch K.* Marxismus u. Philosophie 1930 σ. 160.
- Schapp W.* Die neue Wissenschaft vom Recht, 1930.
- Oderbrecht R.* Form und Geist 1930 σ. 316.
- Schmalenbach H.* Kants Religion 1930 σ. 133.
- Hensel P.* Kleine Schriften u. Vorträge 1930 σ. 412.
- Cysarz H.* Von Schiller zu Nietzsche 1928 σ. 405.
- Dinnhaupt R.* Sittlichkeit, Staat und Recht bei Kant 1930 σ. 126.
- Rechtsidee u. Staatsgedanke. Festgabe f. Julius Binder* 1930.
- Spann O.* Gesellschaftslehre 3 έκδ. 1930.
- Ziehen T.* Die Stellung der Philosophie zu den grossen Ereignissen der Geschichte 1930.